

408

2
4-30

29 JUL 2009

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ 2.3. ԴԱՇՆ. Կ.ՊՈԼՍՈՑ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ. ԹԻԻ 2

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ԿՐՕՆ.

Ե Ի

Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի ն ք է ԿՐՕՆԸ.— ԿՐՕՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԲՆԱՇՐՋՈՒՄԸ.— ԲՆԱ-
ՇՐՋՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՆԱԽ ՔԱՆ ԴԱՐՎԻՆ.— ՄՕՆԻՋՄ ԵՒ ՄԱ-
ՏԷՐԻԱԼԻՋՄ.— ԴԱՐՎԻՆ ԵՒ ԴԱՐՎԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— ՏԵՍԱԿ-
ՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.— ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻԸ.— ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ՅԱՐՄԱՐՈՒՄ.— ՆԷՕ-ԼԱՄԱՐԿԵԱՆՆԵՐԸ.— ՏԻԵՋԵՐՔԻ ԾԱ-
ԳՈՒՄԸ.— ԱՍՏԻԱԾԱՇՈՒՆՁ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.— ԿԵԱՆՔԻ ԾԱ-
ԳՈՒՄԸ.— ՆԱԽԱՄԱՐԴԸ.— ՄԱՐԴՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— ՑԵՂԵՐՈՒ
ԾԱԳՈՒՄԸ.— ԷՋՐԱՓԱԿՈՒՄՆ՝

Տպագր. «ԱԶՍՏԱՄԱՐՏ»-ի

Կ. ՊՈԼՍՈ

1917

08.11.0

2

4-20

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ Հ. Յ. ԴԱՇԵՆ. Կ. ՊՈԼՍՈՑ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ. ԹԻԻ 2

գրք - 583.667.576 ք

գրք - 315.000.000 ք

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

գրք - 3.578.408

գրք - 41.287.799

ԿՐՕՆ

ԵԻ

ԳԻՏՈՒԹԻԻՆ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ներկայ գրածքը ընդարձակումն է հրապարակային մի դասախոսության, որ մենք արել ենք 1906 ազատաւունջ, անմոռանալի քւականին, Թիֆլիզի մէջ, մեր մի խումբ ուսումնաւոր մատուցողականների հրաւերով:

Սեա մէջ տեղ կը գտնեն — հիմնական փոփոխումներով ու աւելումներով — նաեւ մի շարք յօդւածներ, գրած 15 տարի առաջ, համալսարանական նստարանի վրայ եւ հրատարակւած կովկասահայ հանդէսների մէջ: Տասնեւհինգ տարւայ մեր գիտական, նոյնիսկ անուշիկ, քաղաքական գրականութիւնը, տարաբաղաւոր, ոչ մի շօշափելի վաստակ չի ունեցել այդ տեսական, փիլիսոփայական խնդիրների աշխարհում — եւ այսօր բնում է միանգամայն այժմեական՝ առաջադրելու այդ խնդիրների վերաբերեալ տեսութիւններն ու վարկածները մեր վերածնող Հայրենիքի ուսումնասէնէ երիտասարդութեան:

Առաջին անգամն է, մանաւանդ, որ ԿՐՕՆԻ փափուկ եւ ուշագրաւ պրօքիւմը, գրեցիկի մէջ ամփոփուած, յոյս է բնկնում մեր ազնաւիկ տեսական գրականութեան մէջ: Այդ իրողութեան հանդէպ՝ չենք բացցնիր մեր բնական մտաւորութիւնը, չենք անգիտանաւոր դժուարութիւններ, որոնք պայմանաւորուած են նիւրի «փափկութեամբ» իսկ:

Նրէ հիշէ է, որ մարդկութեան մատուցողական տարրեր հետզհետէ քորափում են կրօնի երբեմն հզօր ու բռնաւոր յուժը, ունկրկնելով գիտութեան ու բանականութեան հեղինակաւոր ձայնին, ապա հիշէ է եւ այն՝ որ ԶԱՆԳՈՒԱԾՆԵՐԻ աշխուհ կրօնը շարունակուած է մնալ, իբրեւ մեծագոյն արքայութիւններից մէկը, — եւ այդ «արքայութեանը» պէտք է մօտենալ... զգուշութեամբ:

Անգամ մատուցողական բարձր, մշակուած դասակարգերի մէջ հազաւազիտ չեն անհասներ, որոնց համար տակաւին պարզուած չէ կրօնի մեծ կնիքը եւ որոնք դեգերում են յաւիտե-

[Բ]

նական խուզարկումների ու մտնումների մեջ՝ հանդեպ սինգուլյարական անբավանցելի առեղծուածների, բնութեան, արարչագործութեան անհաշիւ խորհուրդների, նրա առաջին պատճառի եւ վերջին նպատակի (causes finales), հանդեպ արեգնային վիթխարի եւ ներդաշնակ համակարգութեան, կեանքի եւ մտքի ծագման պրոբլէմի, նիւթի եւ ոլոխի յաւերժական խաղերի, մարդկային հանճարի խօյական քափերի, մարդկային գիտելութեան — եւ մանաւանդ **ՆԵՐՔԱՆԻՍՏԱԿՅՈՒԹԵԱՆ** (subconscience) — հրաշալի քնիչների, երազի, նիպտօզի (subpathie) եւ հագար ու հագար այլազան գաղտնիքների, որոնց առջեւ պիտի կրկնենք՝ բերես յաւիտեանքն Ինձու Ռեյնօնի յուսանաւ բացականչութիւնը. Ignoramus et ignorabimus! (չենք գիտեր եւ չք պիտի գիտեանք):

Մետաֆիզիկական *) եւ կրօնը — երկու սահմանակից ու խառններ — յանախ եւ շփոթում, նոյնանում իրարու հետ. ա-

*) Métaphysique — Բնագանցարանութիւն:

Ֆիզիկայի տարրական բնութեան երեւոյթներն են. Մետաֆիզիկայի տարրական է՝ պայտէս կոչուած անդրերեւոյթային աշխարհը. պայտէս այն բոլորը, ինչ որ մշուած է թագնուած՝ ճանաչելի երեւոյթների ետեւը, այն բոլորը, ինչ որ ենթակալ չէ փորձի, մտաչելի չէ մեր զգայարանքներին, քննելի չէ, մէկ խօսքով, մարդկային սովորական կարողութիւններով: Ինչ է տիեզերքի սկզբն ու վախճանը, ինչպէս է առաջացել նիւթը՝ շաժմար. ինչ է ոյդ նիւթի ներքին էութիւնը, ինչպէս է ծնունդ տա եւ կեանքի առաջին սաղմը, բջիջը, ինչպէս է սաղմնաւորել ու զննել մէջ այն խորհրդաւոր եւ հրաշալի կարողութիւնը, որ կոչուած է միտք, գիտակցութիւն... Ինչ է բնութեան էությունն ինքուան արտառուք, ինչու է նա ստեղծագործել եւ ինչպէս է ստեղծագործել այն անվախճան շարանը կենդանի էակների, որոնք տարիճանաբար կառնարեւոյթութեւնով, բարդանալով յանգել են ի վերջոյ — մարդուն: Ինչ է գաղտնիքը այսպէս անուանուած բնական ընտրութեան, որ ծնունդն է Չարլզ Դարվինի ինչու է բնութիւնը այդպիսի ընտրումն ինչու է արարչագործութիւնը այդ ձեւով, ոյդ ուղղութեամբ ընթանում... Եւ այն եւայն՝ Ահա մետաֆիզիկական, բնագանցական ինդիքներն Նրանք բոլորը խուսափում են փորձից, լողում են առեղծուածութեան անպայտէս անեղծ սկզբանի մէջ...

Պարսպ հարցեր՝ որ դնում են մետաֆիզիկ-փիլիսոփաները եւ ձգտում են լուծել à priori, պայտէս առանց փորձի օգնութեան, սուկ

ուօքներ շատ յանախ աղբիւր է վերջինի... մարդը — նիւթ է աւաւած — Էայնս մետաֆիզիկական արարած է. բնագանցական մարգանքներ կազմում են նրա մօտ մի անդիմադրելի հոգեկան պահանջ:

Երբ մարդկային միտքը յոգնում է անվերջ ու ապարդիւն խուզարկումներից, անգոր լուծելու փորձի ու բանականութեան հանապարհով ճիշգեւական այդ խորախորհուրդ առեղծուածներ, նա ի վերջոյ կանգ է առնում մի գերագոյն, սկզբնական ու երեւակայական պատճառի վրայ, նա բնորոշում է մի նախական շարժիչ, մի խրան, մի հսկայ եւ խօյական հարստացեւ, մի "արարիչ" — եւ ճալիս է նրան այս կամ այն անունը, նայած իր մտկայովն, իր կրօնքեան աստիճանին, իր հոգու եւ հաւանութեան քեյադրումներին: Մին անուանում է այդ "արարիչ-Աստուծուն" յաւիտեական Ռեք, միւրը՝ Նիւթ, միւրը՝ Ռեք-Նիւթ, Սուբսանց, միւրը՝ ԻՎԵԱ, գաղափար... այդպէս են առաջադրել այլ եւ այլ փիլիսոփաներ ու մետաֆիզիկներ, սկսած Դեմոկրիտից ու Պլատոնից մինչեւ Սպինոզա եւ Հեգել:

Ուրիշները պատկերացնում են այդ գերագոյն Արարչին ՄԱՐԻԱՆՄԱՆՆ ենովայի պատկերով, որ բազմաւ երկնային աննաասների բաշտումներում՝ միահեծան կառավարում է սինգլերը, միջամտում է շարունակաբար անցներին, սեղծագործում ու բնաջնում է յաւերժօրէն... սոսկ իր կամքի ու Բնահանոյքի ամենագոր հրամայականներով:

Այդ կոպիտ պատկերացումից հեռու չէ եւ Բրիտանական աշխարհամայացիք:

Եւ անա ուսման (զանգուածները գրեթէ ամենուրեք) ասուածացնում ու պաշտում են այդ երկնային, երեւակայական հարստացեւին. որ «ամենագեւ է, ամենակարող, անեղ է, անժամանակ, հայր անսկիզբ եւ անվաւակ», ուրիշները ասուածացնում են մետաֆիզիկական, բնագանցական էութիւններ —

մարդով, գաղտնիքով, զուտ, (անաղարտ) բանականութեան տարրերը՝ նիւթով:

Պարսպ հարցեր, ոյր, անվաւակ, անլուծելի... որոնք, սակայն պիտի շարունակեն զբաղեցնել եւ տանջել մարդկային իմացականութիւնը...

Ոյժ, Սուբասանց, ինքերական իդէա, Բանականութիւն — ուրիշները աստուածացնում ու պաշտում են բարոյական գերագոյն տաափնութիւնները՝ ձեմասութիւն, Բարութիւն, Սեր, Արդարութիւն, Մարդկայնութիւն, ուրիշները, վերջապէս, պաշտամունքի նիւթ են դարձնում Գեղարուեստը, Վսեմը յախճանական Գեղեցկութիւնը...

«Կրօնի» ասումները, այդպիսով, ձգւում են, լայնանում անվերջօրէն, եւ այդպէս դասերով կարելի է համարձակ յայտնաբերել, որ չի կայ այս աշխարհում ԱՆԿՐԾՆ ՄԱՐԳ:

Որքան յանախ այդ կրօնը սոսկ զգացումի խնդիր է... որքան անգամ ամենամոլորեցին արեւիստ անգամ հոգեկան մի սագնապի մէջ, բնութեան մի խօյ կասաստօթի, վերիվարումի հանդէպ, կամ մի չկնաղ ու փոքրեկոս երաժշտութեան կոմակների սակ՝ համակում է կրօնական, միասնական տրամադրութեամբ, զգում է եւ ապրում է իր հոգու իւրեքի մէջ աներեւոյթ «աստուածութեան» հմայիչ ներգործութիւնը եւ պատաստ է ծուկի չոքելու, երկրպագելու... երկրպագելու՝ ոչ անպատահաւ Բիւսոսի Աստուծուն, ոչ Մովսէսի Ննովային, ոչ Էրանմային ու Վիւնային, ոչ Օրմուզդին ու Անրմանին...

Լսեցէ՛ք այդ վիքիւսարի, երկնադառնակ պատարագը Բեւեռնի Իններորդ Սիմֆօնիի մէջ, ականջ դրէ՛ք ինքերական ցաւի այդ աղիւստում մրմունջներին, շղթայազերծ գահավիժող այդ փոքրեկին... Գնացէ՛ք աչքելու նոյն գոս փոքրիկը բնութեան ազատ գրկի մէջ, լեռների գագաթներին, ամպրոպի, կայծակների եւ հսկայ հեղինդասների ոլորտալոյս յորձանգներում... Գնացէ՛ք լսելու Հռօմի Ս. Պետրոսի Մայր-Տաճարում գահական Lamentazione-ի արսամիկի սիրմը, այդ ողբաձայն, մահահրաւէր դողանքը, այդ լացող եւ լացացնող երաժշտութիւնը... Դո՛ւրս ելէ՛ք պնտիկից եւ մեկէ՛ք Սիփսեան մասուր, դիտեցէ՛ք Բուօնարօսի հսկայախաղ որմնակարը, «Վերջին Դասաստեկ» հանճարաւունջ սոսկումները, խորատուգեցե՛ք բնութեան եւ արուեստի այդ դիւրիչ ներդառնակութեան մէջ, ասրեցէ՛ք այդ վսեմ յոյները, այդ անեղ, սասանեցուցիչ տաւուրութիւնները, — եւ դուք չէ՛ք կարող չը համակել նոյն կրօ-

նական տրամադրութեամբ, նոյն կախարհիչ, միասնական շունչով, դուք չէ՛ք կարող չըզգալ, թէ ինչպէս վայրկեան առ վայրկեան կերպարանափոխւում է ձեր էութիւնը, վերանում է աստիճանաբար, բարձրանում է դէպի յաւէտ նորհրդաւոր ԲԱՅԱՐԶԱԿԸ, դէպի յաւէտ Անշափելին ու Անմեկնելին, «Նրկնային», «Աստուծային»...

Այո՛ — եւ իրաւամբ հաղափակիք մարդկութեան առաջապէմ հաստուածները հրատարակել եւ կրօնը՝ իբրեւ մասնաւոր, անհասական խղճի զօրծ, եւ իրաւամբ Հ. Յ. Դաւնակցութիւնը մտքել է նոյն յօլւածը իր կուսակցական ծրագրի մէջ: Նա յարգում է բոլոր անկեղծ կրօնական խուզակումները, բոլոր անկեղծ հաւատալիքները: Բայց նա չի մոռանում այդու հանգե՜րձ՝ որ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԸ ԿԱՅ, ամենաբարձր, ամենավսեմը, որից դուրս «չի փրկութիւն», որով միայն ընթանում են դէպի ջիւնջ ձեմասութիւն եւ դէպի ձեմարիտ հաղափարութիւն: Նա չի մոռանում, որ կրօնը իր ժամանակակից ձեւերով, տղմերով, սխեմներով արհիւնի պէս ծանրացած է ժողովուրդների գիտակցութեան վրայ, խաբարելով ամենուրեք նրանց հորմալ, բնականոն առաջխաղացութիւնը: Նա չի մոռանում, մեկն չեն մոռանում նախապաշարումների ու սնապատեւութիւնների պն հսկայական լեռը, որ մեր եւ զրաքի ազգութիւնները բարձր են տալիս դարերից ի վեր մի բուր, ստուկ անգիտակցութեամբ, որպէս մի տեսակ անե՛ծք, պատահաս, որ շարունակ բուճաւում է նրանց մճաւուն ու բարոյականը: Նա չի մոռանում, մեկն չեն մոռանում, որ կրօնը, բոլոր կրօնները, այն սոսկալի եւ հարակող ափիօնն են, որով իշխող եւ ունեւոր դասակարգերը — ազնուականութիւնը, կղերը, բուրժուազիան — յախճեմօրէն սնուցանում են ժողովրդական զանգուածներին, որպէսզի աւելի եւս բրացնեն նրանց ծառայական բնագործ, աւելի եւս կռեն նրանց սքրկական շղթաները...

Այդ անհաւոր պատմապի դէմ ՊԵՏԲ է մահաւել: Մեքերի եւ հոգիների վրայ ծանրացած այդ բռնաւոր մղձաւանջը ՊԵՏԲ է ցուել... կամաց-կամաց, աստիճան առ աստիճան:

Առանց մտաւոր եւ հոգեկան ազատագրութեան՝ չը կայ նրա մարիս քաղաքական ազատագրութիւնը:

Առանց գիտական մաքրագործող դաստիարակութեան՝ չկայ նշանակաւոր առաջադիմութիւն:

Թո՛ղ, ուրեմն, գիտութիւնը դառնայ հրապուրիչ նշանաբանը հայ նորաբողոք սերունդի:

Թո՛ղ այսուհետեւ հնչէ մեր խեղդուկ մթնոլորտի մեջ գիտական, քննադատական մտքի շեփուր. բո՛ղ նա գայ փարատելու այն գոեհիկ աւանդապաշտութեան մառախուղը, որ գլխաւոր պատուանդանն է արեւելեան անգարծութեան...

Ներկայացնել ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՐ կրօնի մեծ, բազմակնքիւ խնդրի մեջ, ցոյց տալ կրօնական զարաւոր եւօլիոսիոնի հանդէպ՝ գիտութեան եւ աստուածաբանութեան խորունկ հակադրութիւնը, — այդ է գրեցիկիս նպատակը:

Մ. Վ.

Ժ ր ւ ւ

Ապրիլ, 1912 թ.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԿՐՕՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԲՆԱՇՐՁՈՒՄԸ

Կրօնական ընկալը, նրա աղբյուրները. — երկուդ եւ պատկառման. — Մարդ եւ կենդանի. — Էթիկոսփոնի լուկտր. — Բնապաշտութիւն. — Նախա-մարդը տիեզերքի հանդէպ. — Վստեր. — Կանս, Եօպիկնաւուհ, Հարսմանն. | «Ոգիներ» առնուաւ. — Վայրենիք եւ երազը. — Վայրենիք եւ մահը. — Անդրշիրման գոյութիւն. — Նախնիներէ պաշտամունք. — Հերթեր Սպինսեր. — Մոնիքներէ ուրուականներ. — Կախարդութիւն. — Անկրօն ժողովուրդներ. — Կրօնական հաւատալիները աստիճանաբար ներանում են. — Ներկայ կեանքի անդրադարձումը հանդերձաւ կեանքի մեջ. — Դժոխք եւ արքայութիւն. — Միաստամոտքեան ծագումը. — Արեւի պաշտամունք. — Երկնային միապետութիւն, իրեւ անդրադարձումը երկրաւոր միապետութեան. — Մարգարէի քրօնական կրօնի հանդէպ. — Ճշմարտութիւն եւ քաջշնչ. — Էնդիքի քանակներ. — Կառքի եւ միտքիցից. — Մոլիսիական միաստամոտքիւն. — Եհօվա. — Բրիտանիկութիւն. — Դոգմ եւ բարոյախօսութիւն. — Հաստ եւ սեր. — Լուդիկ Ֆոլերտալ. — Հայր, Որդի եւ Սուրբ Հոգի. — Աստուածման եւ սուրբի պաշտամունք. — «Մարդ-Աստուած»:

ԻՆՉ Է ԿՐՕՆԸ

Մենք կանգնած ենք ընկերարանութեան ամենաբարդ կիճուի հանդէպ:

Ի՜նչ է «կրօնական զգացումը»... Այդ խորհրդաւոր եւ բոտերեւոյթիւն անմեկնելի ոլոր, որ կախարդել է մարդու հոգեկան աշխարհը վայրենութեան ամենաշին Ժամանակներից մինչեւ նորագոյն քաղաքակրթութեան օրերը, այդ միտախկական գործութիւնը, որի ձգտման նպատակակէտը թուում է Անշափելին, Անճանաչելին, այդ հոգի, անգիմաղդրելի բնազդը, որի հիմնական տենչն է, թափանցել երեւակայական աստուածութեանց զգալնիքները, հաշտել նրանց հետ, հալել նրանց գութը... մի իրողութիւն՝ որին վկայ են եղել աշխարհի բոլոր ծայրերում, անթիւ տաճարների կամարներից ծխաղոգ

ատրուչանները, հազարաւոր ծէսերն ու արարողութիւնները, թափօրներն ու աղօթքները, սրոնք դառն ու ցաւազին ճիւղերով երկինք են սլացել, ուռանց, աւազ, մի նշանակեց անգամ ամոքելու մարդկային թշուառութիւնն ու տառապանքը... Ինչ են այդ ստուածները, որ դարեր շարունակ այնքան աւրին խմեցին ու չկտացան. ինչ են այդ բաղմազան դաւանանքներն ու պաշտամունքները, որ տակաւին ծանրացած են ազգերի վրայ, մեր այս անբախտ աշխարհի մէջ, որ առանց այն էլ հեծում է խաւարի եւ ստրկութեան ճիրաններում. Ինչպէ՞ս արդեօք բացատրել կրօնական բնազդի այդ ծանր, ողբերգական բնոյթը...

Կրօնը, ինչպէս եւ հառարակագիտական ամէն մի խաչոր իրողութիւն. ունեցել է երկար դարերի բնաչը՝ ուժ, եւ օլիւցիա: Նա կրել է մի չարք կերպարանափոխումներ, զարգացել է, ինչպէս ամեն ուրիշ երեւոյթ, սկզբնական պարզ վիճակից դէպի աւելի եւ աւելի բարդ վիճակ: Նրա սկիզբը փնտրելու համար պէտք է իջնել մինչեւ վայրենութեան հին, անյիշատակ օրերը:

Այդ հետաւոր չրջանի մասին մենք կարող ենք գէթ մօտաւոր գաղափար կազմել, ուսումնասիրելով ներկայումս երկրագնդի այլ եւ այլ անկիւններում ցիր ու ցան ապրող վայրենիներին:

Մենք պէտք է իջնենք գուցէ նոյնիսկ աւելի վար... մինչեւ մարդկութեան նախնիքները— առաւուրեցիները: — Ինչո՞ւ ոչ: Մարդկութիւնը բնական շարունակութիւնն է անասնութեան եւ մարդաբանութիւնը (antropologie) շարունակութիւնն է կենդանաբանութեան:

Դարվիսական թէօրիան վաղուց արդէն ջրել է այն կոպիտ առասպելները, որոնք պաշտպան ունենալով աստածաբանների մի դասակարգ, ձգտում էին ստեղծել մարդու համար մի ջոկ, առանձնաշնորհալ զիրք անկերական արարչապորձութեան մէջ, անդունդ էին ձգում մարդկութեան եւ անասնութեան միջև... Մարդը բանական արարած է, կենդանին անբան, մարդը կրօնական էակ է, կենդանին անկրօն, մար-

դը բնդունակ է սիրոյ, անձնազոհութեան, կենդանին դուրկ է այդ բոլորից, եւ այն եւ այն:

Այդ անդունդը հարթւած է սրտը: Մարդկային եւ անասնական աշխարհների միջև տարբերութիւնները էութեան մէջ չեն, այլ աստիճանի: Թէ բանականութիւնը եւ թէ հոգեկան լարձը արտայայտութիւնները (որոնցով չեն փաղում բոլոր մարդկային հասարակութիւնները), սէր, կարեկցութիւն, նոյնիսկ անձնազոհութիւն— յատուկ են նաեւ կենդանական աշխարհին: Ինչո՞ւ չ'ենթադրել, որ կրօնի զգացումը եւս իր թագուն, սաղմային դրութեամբ գոյութիւն ունի նաեւ անասունների մէջ:

Դարվիս որոշ փորձեր է արել այդ ենթադրութիւնը հաստատելու համար: Շունը տեսնում է գետնին փռած հովանոցը քամու հարածներից օրօրելիս... եւ վախեցած գէւ-դէն է նետում ու հաչում է կատաղութեամբ: Նա զգում է բնագոյութիւն, որ մի օտար ու չար ագի մօտ է իր տիրոջ հովանոցի մէջ, շարժում է այն եւ նա հաջում է, արթնոյի գուրս քշէ այդ ահարկու ոգին:

Նոյն շունը չի պաշտում արդեօք իր տիրոջ, որպէս մի ամենակարող ոյժ...

Եւ ինչ է կրօնական զգացումի սկզբնապատճառը, եթէ ոչ երկիւղը: Երկիւղը՝ միացած պաշկառանքի, հիացմունքի հետ:

Այո՛, երկիւղածութիւն անցալտ խորհրդաւոր ուժերի առջև— ահա թէ ինչն է պաշարել մշտնջենապէս մեր հետաւոր նախնիքներին եւ մղել նրանց դէպի ալիւ այլ պաշտամունքներ: Կրօնը, ասացինք, լաշն խնայող պէտք է բմբունել: Մարդս նախ քան պաշտելը Քրիստոսի եւ Մանէզիի աստածներին, երկար դարերի բնթալքում պաշտել է բովանդակ անկերպը, լեւնեղն ու անասունները, պաշտել է շնչաւոր ու անշունչ առարկաներ, պաշտել է կենդանիներին, պաշտել է փերձապէս իր նմաններին:

Ինչպէ՞ս գծել կրօնական էւ օլիւցիան: Նա կանոնաւոր թափով ու նման ձեւերով չի բնթալքել երկրագնդի այլ եւ այլ

կողմերում: Եւ այդ հանգամանքը դժարացնում է դասակարգումի (classification) եւ ուսումնասիրութեան գործը: Հաւատալիքների եւ սխառմաների անվերջ ալլազանութիւն՝ մարդկութեան պէս-պէս հատւածների մէջ... Եւ ինչպէ՞ս նրանք խճողւում, հիւսւում են իրար հետ, յաճախ անհնարին դարձնելով՝ նկատելու նրանց մէջ յաջորդականութիւնը: Աւել- յացրէք, որ այդ ալլազան հաւատալիքների չզխալակցութեան բարդ պրօքլէմով դեռ համեմատաբար քիչ են զրազւել գիտնա- կանները: Դեռ քանի մութ խորշեր կան յուսարանելու: Եւ դեռ քանի՞ հիմնական խնդիրներ կան, նոյնիսկ արժարժողների մէջ, որ տակաւին մնում են վիճելի: Մինչեւ օրս կրօնագէտ հեղինակութիւնները համաձայնութեան չեն եկել անգամ ա- ռաջնադայն հարցի մէջ՝ թէ ինչը համարել կրօնական էւօլի- ցիայի ելակէս, սկզբնական շրջան:

Որոշ դասակարգում, այնու ամենայնիւ, պէտք է սահ- մանել թէկուզ եւ փոքր ինչ բռնադրօսելի: Մենք կը ծանրու- նանք չորս գլխաւոր շրջանների վրայ, որոնց անուններն են՝

- 1.— Անիմիզմ (Animisme կամ Physiologie) որ նշանակում է քնա- պաշտութիւն:
- 2.— Մեռելների պաշտամունք (Necrolatrie)
- 3.— Բազմաստեւածութիւն (Polythéisme)
- 4.— Միաստեւածութիւն (Monothéisme)

Թերեւս պակաս մեղանչէինք առարկայական ճշմարտու- թեան դէմ, եթէ քաշէինք էւօլիցիայի աւելի կարճ ու բնոյ- հանուր գիծ. բնապաշտութիւն-բազմաստեւածութիւն-միաստեւ- ծութիւն, որովհետեւ, ինչպէս կը տեսնենք, բնապաշտութիւ- նը եւ մեռելների պաշտամունքը չեն կարող զիտւել, իրրեւ երկու իրար յաջորդող շրջաններ:

Անիմիզմը չուկեցն է կրօնական էւօլիցիայի, — այդպէս է սկսում անգլիացի ճանապարհորդ-գիտնական Տալլօր, այդ- պէս են հաւատաւորում եւ շատ ուրիշ կրօնագէտներ: Անիմիզմ կամ բնապաշտութիւն, բնութեան պաշտամունք: Դա շրջանն է կրօնական ամենաբիրտ հաւատալիքների, որ յատուկ են մարդկութեան երկխոյսական հասակին:

Վայրենու կամ նախամարդու համար ամբողջ բնութիւնը նշաւորւած է: Ուր կայ շաւիւր, այնտեղ կայ կեանք, կան իր նման նշաւոր էակներ, նման իղձերով ու ձգտումներով: Զուրը հոսում է, քարը սփււում, գլորւում է ժայռից — ոչ թէ որոշ օրէնքների զօրութեամբ, այլ որովհետեւ նրանք հոգի ունին եւ կամք չարժւելու: Փոթորիկ ու անձրեւ, քամի, սրտս ու կայծակ — բոլորն էլ հոգի ու մարմին են աւնում նախա- մարդու երեւակայութեան մէջ:

Թշուա՜ն (Նախամարդը)... Իր անմիջական կարիքների տորուկ, մերկ ու կիսաքաղց՝ նա խարխաւում էր տիեզերական անձայր լարիւրինիւսում, կրում էր չրջապատի բոլոր հար- լածները, առանց հակադրել կարողանալու, փախչում էր զարգանդած գիշատիչ դադաններից, կծկւում, գայարւում էր կայծակի հանդէպ, փոթորիկ, ուրազանի միջոցին վազում էր լեզապատտու, առանց յետ նայելու, տարւած տարստիկ միա- նկման զգացումով... Նրան թւում էր թէ ինքը տիեզերական չէնքի կենտրոնն է եւ թէ տարերքի բոլոր խողերը իր անձար անձնաւորութեան դէմ են ուղղւած: Այդ տարերքը — մերթ ժպտուն ու բարեկար, մերթ ահարկու եւ կործանիչ...

Կրօնի զգացումը առաջ է գալիս վայրենու մէջ, որպէս մի տեսակ հոգեբանական անհրաժեշտութիւն: Որքա՜ն խորհրդ- դաւոր եւ ճնշող է նրա համար տիեզերքը: Եւ միթէ՞ միայն վայրենու համար: Առաջինք արդէն, որ քաղաքակիրթ մարդուն եւս յաճախ պաշարւում է տիեզերական վիճակեան կամ վսեմի (Le Sublime) հօգր զգացումը... Դա այն վայրկեանն է, երբ մարդը տիեզերական հոյակապ ուժերի հանդէպ զգում է ինքզինքը՝ ընկճւած, թշուա, ողորմելի: Դա այն վայրկեանն է, երբ մարդկային գիտակցութեան մէջ զողտրում է ամէն գործունէութիւն եւ երբ միմիայն երեւակայութիւնն է հսկա- յական թռիչքներ գործում...

Վսեմի աշխարհում, ասում է Կանտ, մեր զգայական կարողութիւնը յաղթանարւում է եւ Գերզգայնականն է վեր բարձրանում: Մենք մեզ զգում ենք անսահման կերպով փոք- րացած:

«Երևակայեցէ՛ք, ասում է Շոպենհաուէր, մենաւոր մի տարածութիւն, անսահման հորիզոնով, անմարդարնակ առանց կենդանիների ու բոյսերի... լերկ ժայռեր միայն... մեր կամքը տագնապի մէջ է. ամայութիւնը մի զարնուրելի կերպաքանք է առնում եւ մեր արամադրութիւնը դառնում է ողբերգական... Կամ թէ երևակայեցէ՛ք մի տեսարան, ուր բնութիւնը մրդկայոյզ շարժման մէջ է, սեւ, սպառնալի, փութորկաչունչ ամպեր, մերկ եւ հսկայ ապառաժներ, մոնչացող ու փրփրադէզ ջրեր եւ կատարեալ ամայութիւն... մեր կախումը, մեր կուր թշնամի բնութեանը դէմ եւ այդ կուր մէջ մեր խորտակումը կամքը ցայտուն կերպով հանդէս են գալիս մեր աչքերի առջեւ...» (*)

«Գիշերային խռովիչ լուծիւնը— ասում է մի այլ փիլիսոփայ, Էդուարդ ֆոն Հարտման, խօսելով նախամարդու կրօնական զգացումների մասին— գիշերային խռովիչ լուծիւնը առաջացնում է մարդում մէջ դող՝ անցայտ վտանգի հանդէպ. երկկողմի անորոշ զգացումներ պաշարում են նրան եւ երբ վերստին լուսանում է, նա զարթոյնում ողջունում է յոյս, ուրախ՝ որ այս անգամ եւս ճաճանչող արեգակը յաղթից խաւարի չար ուղիներին...»

«Բայց բնութեան տեսարաններից անկողմոյնը փոքրիկն է... երբ արեգակի խանձող ջերմութիւնը յանկարծ բռնում է սեւ ամպի զանգւածներով, երբ ցերեկայ պայծառութիւնը տեղի է տալիս գիշերային աղջամուլջին, երբ ամպերի կամարներից կայծակը շանթեր է արձակում, օդը պատտռտելով եւ վայրկենարար բովանդակ երկինքը լուսավառում է եւ պատում հրեղէն ծովով, երբ որոտման անընդհատ մոնչիւնը, բազմապատկեալ լուծների արձագանգով տկանջ է ճալթեցնում. երբ երկնային կրակը բռնկեցնում է ծառերի բները եւ ճարակող բոցի նման լափում արօտատեղերն ու կուտական անտառները. երբ բոցում են երկնքի սահանքները եւ ամպային ուկիանը անհամար հեղեղատներով գահալիծ-

ւում է դէպի երկիր, աւեր տիեզերք նրա մակերեւոյթին,— այն ժամանակ մարդ-էական զգում է իրեն տեղի քան երբ եւ իցէ հնչին ու անզօր. նա սարսուռ է երկնային ուժերի վսեմութեան ու գերազանցութեան առջեւ: Զուր եւ կրակ... արդտեղ արտայայտում վսեմ իր բարձրագոյն կարողութեան մէջ»... (*)

Ինչպէ՛ս չ'ազդէ այդ բոլորը նախամարդու խղճուկ եւ խողան ուղեղի վրայ, որ դեռ հեռաւոր գաղափար անգամ չունի թէ ինչ տակ է բնութեան օրէնք: Ինչպէ՛ս չ'ը խոնարհի նա այդ ահաւոր տարերքի առջեւ, որ նոյնիսկ քաղաքակիրթ մարդու վրայ ստիպում է ազդում...

Հիւսիսային Ամերիկայի հողիկ մի ցեղի առաջնորդ— պատմում է Սիր Զոն Լեօրթոկ— մի օր սարսափած փոթորկի մոլեգնութիւնից՝ վեր թռաւ տեղից եւ ձեռքը երկնցնելով, ծխախոտ առաջարկեց որոտումին, աղերսելով, որ լռէ...

Այդ եւ նման միլիօնաւոր փատտերը բերում են մեզ կրօնի պատճառի ու նպատակի վերաբերմամբ— նայն անհրաժեշտ եզրակացութեան, որին յանգում է Ֆոյերբախ իր «Կրօն»ի մէջ.

«Մեր կախման զգացումը— ահա կրօնի հիմքը, այդ կախման ոչնչացումը— ահա նրա նպատակը»:

Կախման ոչնչացում... եւ դրա համար են հազարաւոր տարիներից ի վեր հնչող աղօթքներն ու արարողութիւնները. դրա համար են կառուցեալ միլիօնաւոր վիթխարի տաճարները երկրագնդի բոլոր անկիւններում, դրա համար են մարդկային անթիւ ողջակէզները, որոնց թանկագին տրեան չիթերը մնում են իրրեւ յաւիտենական անջնջկի արատ՝ կրօնաւոր մարդկութեան խղճմանքի վրայ. դրա համար են առաջատներում ու մուլ խուցերում դարերից ի վեր կատարեալ այնքան ողբերգութիւնները, ճգնաւորական, ստգիտական ինքնամտրակումները... Դրա համար են, մի խօսքով այն հազար ու հազար հնարքները, այն անվերջ ու ամօթալի

(*) Schopenhauer, Die Welt als Will und Vorstellung (Աշխարհը որպէս կամք եւ պատկերացում)

(*) Ed. Von Hartmann. Das religiöse Bewusstsein der Menschheit (Մարդկութեան կրօնական գիտակցութիւնը)

կատակերգութիւնները, որոնցով մարդը, այդ մշտահալած երեսան, մտել է չարունակ յարաբերութեան մէջ՝ երեակայա-
կան աստածութեան հետ...

Այդպէս ուրեմն, նախամարդու հասկացողութեամբ, բնութեան մէջ ամէն ինչ ոգի է: Մի տեղ բարի ոգիներ են պաշտում, մի այլ տեղ՝ բարի և չար հաւատարապէս, մի եր-
րորդ տեղ՝ պաշտում են միայն չար ոգիներին, արամարանե-
լով, որ բարիները առանց այն էլ բարիք կը գործեն: (*)

Եթէ մեր վայրենի նախնիքները դիտում էին չրջապատող բնութիւնը, իրրեւ ոգիների, ազատ կամքով օժտւած էակնե-
րի մի վիթխարի ամբողջութիւն, — դրա պատճառն այն է որ
այդ բնութիւնը միշտ ևւ ամէն տեղ ցոյց է տալիս փոփոխա-
կանութիւն, մեծամօրփօղ:

Եթէ արեգակը մնար միշտ մեխւած երկնքի մէջ տեղը—
ասում է Ֆօլերրայս— երբէք նա չէր բարբառի մարդկանց
սրտում կրօնական զգացումի հօրը. բայց նա իրիկնադէմին
անհետանում է հօրիզոնի տակ, տեղի տալով գիշերին՝ իր խա-

(*) Անիմատական (բնագաղտական) հաւատալիքների մի առանձին տեսակն է փեսիզիզմը, որը թեւադրում է վայրենուն՝ ամէն մի աչքի ընկնող աւարկայ դարձնել մի տեսակ ամենակարող, հմայիչ թալիսման, փեսիզ նրա մէջ հնթադրաբար բնակւում է ոգին, որը իր քմահաճ կամ-
քով վարում է մարդկանց ճակատագիրը: Վայրենին աստածացնում է նրան, քայց եւ արհամարհանքով գէն է շարտում, երբ նա չի կատա-
րում այդ փայրենու ցանկութիւնները: Այդպէս, օրինակ, ապակիի կամ խեցեղէն անոթի մի փայլուն բեկոր, կամ մի պսպղուն կոճակ՝ աֆրիկա-
կան նեգրի համար դառնում է արտակարգ կարողութիւններով օժտւած մի թալիսման, որ իւրաքանչիւրը, եթէ պահէ իր մարմնի վրայ, ազատ
կը մնայ չարքերից ու քաջքերից, կամ ուրիշ խօսքով, կ'ոնջացնէ իր կախումը բնութիւնից: Որքան տարածւած են այդ կապիտ հաւատալիք-
ները նոյնիսկ մեր ժողովուրդների մէջ:

Ոմանց կարծիքով, ֆետիշիզմը բնագաղտական հաւատալիքների հա-
մեմատարար դարձացած ձեւն է, քանի որ ենթադրում է դերդգայա-
կան ոգիների գոյութիւնը ֆետիշ-աւարկաների մէջ, — մի բան, որ պա-
հանջում է մարդկային ուղեղից՝ վերացնելու, արտարակիճն անելու մի
յայտնի կայողութիւն:

ւարով ու սարսափներով: Երբ նա վերստին ծագում է առա-
ւօտեան, մարդը բերկրանքով ծունկ է չարում նրա առջև:

Բնութեան երեւոյթների համատարած փոփոխութեան մէջ՝
վայրենին իր թոյլ ուղեղով աշխատում է գտնել որոշ խմատ,
արամարանութիւն. նա աշխատում է որոշ խմբումների վերա-
ծել չրջապատող իրերն ու երեւոյթները: Նա տեսնում է եղ-
կինքը, մերթ ջննջ, աստղազարդ, մերթ ամպերով վարա-
գութւած. նա տեսնում է, թէ ինչպէս արեգակ ու լուսին,
մոլորակներ, արջալոյս ու փայլակ, անձրեւ, մառախուղ՝ երե-
ւում ու աներեւութանում են մշտնջենաբար, և նրա ուղեղը
կզրակացնում է այդ բոլորից, որ բնութեան երեւոյթների մէջ
կա զուարիզմ, երկուրթիւն, որ ամէն բան իր թագուն, չար-
տայալուած կողմն ունի: Նոյն միտքն են ներշնչւած նրան ևւ
մահացած կենդանիների ու բոյսերի մնացորդները:

«Ամէն բան երկու վիճակ ունի» — մտածում է վայրենին:
Նա տեսնում է իր սուերը ևւ հաւատում է նրա աւարկայա-
կան գոյութեան: Նա լսում է արձագանգը ևւ որովհետեւ չի
կարող այն ֆիզիկապէս բացատրել, հաւատում է, որ դա ինչ
որ թաղնւած մի էակի ձայնն է, որ չի ուղում երեւան գալ:
Ամէն տեղ երկութիւն: Նա տեսնում է երազ: Երազի մէջ
թափառում է այս ու այն կողմ, որսում է, կուււում է: Եւ
առաւօտեան արթննալով, հաւատում է, որ խկապէս որակ է,
կուււ է: Երեւակայականն ու իրականը չիթթւում են նրա
գլխում. նա խորհում է ևւ գալիս է այն կղրակացութեան,
որ իր մէջ երկու «ես» կայ. մինը բաժանւում է միւսից, հե-
ռանում, նորից վերադառնում:

Խղճուկ միտք ևւ ահագին երեւակայութիւն...

Ուրիշ բաներ էլ արտադրում է այդ երեւակայութիւնը:
Վայրենին սիրում է նաեւ անձնաւորել (personnifier) բնութեան
ուժերը, նայնացնել կամ մարդու կամ կենդանիների հետ:
Կայծակը — վիշապ է, որ կըւում է, գալարւում, կամ թէ
անող, որ երկնքի բարձունքներից գահալիժւում է գէպի իր
որսը: Արեգակը — ներս է ոսկեփայլ սպառազնութեան մէջ:

նա հալածում է գիշերային խառնարը: Սա անհրաժեշտ է (մարդակերպ աստեածութեան) տարտամ հասկացողութիւնն է, որ յետոյ կը տեսնենք իր զարգացած ձևի մէջ:

Անթիւ ժողովուրդների զիջարանութեան մէջ — ասում է Տալլոր — յուսնի եւ արեգակ համարում են կենդանի էակներ՝ այդ եւ կին, կամ եղբայր ու քույր: Անհաշիւ են անձրեւի պատճառների մասին հնարած տառապիները: Իսկ քանի՜ աւազակներ կան յուսնի խառնարանի մասին: Հարաւային Ամերիկայի հնդիկ մի ցեղի մէջ տիրում էր այն կարծիքը՝ որ հրակայ հներ հալածում են յուսնին: վերջապէս վրայ են հասնում եւ պատուտում, արիւն է հոսում վերքերից, յուսնը դառնում է կարմրագոյն: Եւ հնդիկները ազիտողով ճիշերով հաւար էին կոչում, նետեր էին արձակում դէպի երկինք՝ իբր թէ դեւերին քշելու համար: (*)

Այդ նախապաշարմունքը չի վերացել, սակայն, նման հաւատալիքներ մինք զանում ենք եւ մեր ժողովուրդների մէջ: Ո՞վ չի տեսել երբ եւ իցէ, թէ ինչպէս մեր գաւառներում, նոյնիսկ դաւառական քաղաքներում, յուսնի խառնարան միջոցին երեկոյեան մեծ ու փոքր հրապարակ են նետում, մետաղեայ թէֆչիներով եւ սնահարկին փխր են բարձրացնում, «դեւեր են քշում»:

Զեմ ծանրանում բաղմունտով մասնաւոր պաշտամունքների վրայ — լիոնների, անտառների, լճերի, բոյսերի, կենդանիների կայն: մի երկու խօսք միայն կենդանիների պատճառով մասին: Յայտնի է թէ սրբան տարածւած է եղել նա աշխարհի բոլոր ծայրերում: Աֆրիկայի մէջ աստեածայնում էին կոկորդիլոսին, բորենիներին, օձերին եւ այլն: Օձերի պաշտամունքը համաշխարհային է, ասում է Լեօբրօկ: Պաշտում էին տեղ տեղ եւ մոզէր: Նա ընդունակ էր իբր թէ պատճառել զանազան հիւանդութիւններ, նա սարսափ կը տարածէր ընտելիների վրայ եւ ոչ ոք չէր համարձակի դիպչել նրան:

Կենդանապաշտութիւնը ծագելով էր սուսնանապէս հին

ճշգրտութեամբ: Կոկորդիլոսը, կատուն, եզր (Մանիասիւ) եւ շատ ուրիշ կենդանիներ սուրբ էին համարում: Այդտեղ արդէն պէտք է տեսնել զուտ անհասկան պատճառներ՝ պաշտամունքների հիմքում:

Լեօբրօկի ասելով, Սիրիի օտակները եւ սամօլէդները երկրպագում են արջին, որ ամենազօրն է իրենց ծանօթ կենդանիների մէջ: Դրանով է բացատրւում այն հետաքրքրաշարժ իրողութիւնը՝ որ շատ վայրենիներ, կենդանիներին սպառնալուց յետոյ ներումն են խնդրում նրանցից (*): Սամօլէդները, ասում է Տալլոր, արջին սպանելով, ներողութիւն են խնդրում եւ սպանելու մեղքը ձգում են սովորաբար սուսների վրայ:

Կենդանապաշտութիւնից եւ բոլոր միւս նախնական պաշտամունքներից աւելի հետաքրքրական է իր էութեամբն ու հետեւանքներով — մեռելապաշտութիւնը (Necrolatrie), որ ամենց կարծիքով արմատն է բոլոր նախնի հաւատալիքների, նախնիների, բնապաշտութեան:

Բացատրենք նրա էութիւնը:

Խորհրդաւոր եւ անբարենկի է նախամարդու համար ոչ միայն շրջապատող բնութիւնը, այլ եւ իր սեփական էութիւնը: Նրա ուշքի առջիւ մեռնում է իր ընկերակիցը: Ինչպէս բացատրէ նա այդ զարհուրելի երեւոյթը... Նա չի ըմբռնում բնական մահը: Նա դեռ հաւատում է, որ զա միայն ժամանակաւոր անդադրութիւն է, նա հաւատում է, որ չունչը կամ հողին (**) անջատու է մարմնից, ուրիշ տեղ է գնացել, բայց

(*) J. Loebbock, les origines de la civilisation (քաղաքակրթութեան սկիզբները)

(**) Դրեթէ ամէն տեղ «հողին» կամ «երկրորդ եւր» պատկերացում է նիւթեղէն, թէւ աներեւոյթ, մարմնի կերպարանքով: Նա նմանեւում է ծուխի, գալորչի, սուերի: Այդ աներեւոյթ հողին է կենսի սղբիւր — պատճառը Այս կէտում վայրենու փիւստիւսութիւնը չի տարբերւում 19րդ դարի կիսում թագաւորող բիօլոգիական վարդապետութիւնից, որ յայտնի է ալիտալիզմի անունով (vitalisme) — սրա համեմատ՝ բոլոր կենդանի մարմինների մէջ կենսի սղբիւրը կապում է մի առանձին աներեւոյթ սղբ — կենսական ոյժ:

(*) Tylor, La civilisation primitive (նախնական քաղաքակրթութիւն)

պիտի վերադառնայ... Չէ՞ որ երազի մէջ եւս նա յաճախ դի-
տել է, թէ ինչպէս իր «միւս կողմ» անջատուելով, թափառել է
ուրիշ տեղեր, ապա նորից վերադարձել: Բայց ահա գիտիլը
կազմաւոր ծոււժ է... Այլ եւս չի օգնում նախկին բացատրու-
թիւնը. մա՞ր երազ չէ: Եւ արամաբանում է վայրենին, որ
նոգին թուել է մի ուրիշ աշխարհ, հանդերձեալ աշխարհ...
Այնտեղ նա ունի նման գոյութիւն, նման կարիքներ: Այնտեղ
նա չարունակում է ուտել, խոնկ, զւարճանալ, որսորդու-
թեամբ պարսպել, զէնք վարժեցնել...

Անդրգեղեմանային կեանքը ներկայինի չարունակութիւնն
է... Ահա թէ ինչու մեռելին կերակուր են տալիս դամբարանի
վրայ և նրա հետ թաղում են իր զէնքերը, զարդարանքները:
Պատուաւորները, ասում են, մի քանի օր չարունակ մեռելի բե-
րանք կերակուր են դնում, հաւատալով, որ նա դեռ զգալուն
է: Հին նորմէզիային մեռնելուց յետոյ ասնում էր իր հետ իր
ձիերը, նաւերը, փող ու զգեստ, Շատ ժամանակ չի անցել,
ասում է Տայօր, երբ ճաղօնացին պարտքով փող էր վերց-
նում, որպէսզի մեռնելուց յետոյ հանդերձեալ կեանքում մեծ
տոկոսով յետ վճարէ:

Մեռելը սէւաք ունի միւս աշխարհի մէջ՝ նաեւ մարդ բն-
կերակիցների... Այդտեղից առաջանում է մարդկային զոհերի
արիւնտ ու համառորած սովորութիւնը: Մեռելի հետ վայրե-
նիները թաղում էին յաճախ նրա կնոջ, գերիներին, նայնիակ
ազգականներին, թաղում էին սղջ-սղջ, կամ թէ նախ կոտո-
ւում էին ու աչնոյէս թաղում: Ասիական արեւելքի մէջ — վկա-
յում է Տայօր — թագաւորի մահւան ժամանակ այրում էին
300-400 մարդ: Մարիօ Պօյօ հռչակաւոր ճանապարհորդը,
13րդ դարում տեսել է հարաւային Հնդկաստանի մէջ նոյնանը-
ման սովորութիւն: 17-րդ դարում նա ամրապնդում էր նաեւ
ճապոնիայում: Նոյնը վկայում են որսովնական կռապաշտութեան
հինուուրց առասպելները: Իսկ բրահմանական Հնդկաստանում
մարդկային սղջակէզները սովորական երեւոյթ էին մինչև 19-րդ
դարի սկիզբները: Անդրկիական ամրապնդութիւնը միայն վերջ դրեց
այդ ստակալի արարողութիւններին...

Կոտորում էին այրիներին, գերիներին, հպատակներին,
հաւատալով որ նրանց «սուերները» պիտի ուղեկցին հանգուց-
եալին:

Աշանայում, թագաւորը մեռնելու միջոցին՝ նրա ազգա-
կանները խելագարի սէս վազվզում են փողայները և հրացանի
մեւ բռնում ամէն մի հանդիպողի: Այնուհետեւ հանդիսաւոր
գերաւով մորթաւում են հազարաւոր գերիներ: (*) Մեկսիկացի
առճարներում, վրայում է Մաքս Միլլէր, տարեկան մարդ-
կային զոհերի թիւը հասնում էր մի-ժամանակ 100,000-ի...
Ինչ հրէշաւոր եղեւնագործութիւններ չեն կատարել վայրենու-
մանկական արամաբանութեամբ՝ յանուն կրօնական բիրտ հա-
ւատալիքների... Սակայն համեմատեցէք դրանց հետ այն դա-
րաւ որ մարդակերութիւնը, որ կատարել է ամբողջ պաա-
մութեան ընթացքում, «բարձր», «քաղաքակիրթ» կրօնների
անունով: Միմիայն Սպանիայում քրիստոնէական «սրբազան»
հաւատաւորնութեան զոհերի թիւը հասնում է 300,000-ի! Պատ-
կերները շատ էլ սարքեր չեն...

Ընդհանրապէս հաւատում են, որ մեռնելի հոգիները
ներշնչւած են լինում չար դիտաւորութիւններով, ուստի և
չստ տեղերում զոհեր են մատուցանում նրանց՝ ոչ թէ յարգան-
քից, այլ միայն նրա համար, որ չկողբացնեն նրանց վնասակար
բնազդները:

Համարեա բոլոր ժողովուրդների մէջ՝ մի առանձին, հոգա-
ւոր պաշտամունքի առարկայ են եղել ընտանիքի մեռած
նախնիքները: Դրանց հոգիները կամ բարի են կամ չար: Կամ
հովանաւորում են իրենց յետորդներին, կամ թէ ձգտում են
վնասել նրանց: Այդ պատճառով և նրանց մեծարում են,
աստուածացնում: Նրանց դամբարանների շուրջը զոհեր են
մորթւում, այլ և այլ ծէսեր են կատարւում:

(*) Letourneau, Evolution religieuse (Լէտուրնօ, Կրօնական էւոլյու-
ցիոն):

Աշանայիները սպրում են անկախ կեանքով հիւս, Աւստրալիայում
Քեռ տյօր եւս նրանք փխիշիզի չըջանում են:

Ահագին էր այդ ուշագրաւ պաշտամունքի դերը նախնական գերդաստանում: Եւ ոչ միայն վայրենութեան, հեթանոսութեան ժամանակներում, այլ եւ քաղաքակրթութեան ու քրիստոնէութեան շրջանում: Յունաստանի եւ Հռոմի մէջ ամէն մի տոն՝ ունէր իր յատուկ պաշտամունքը, որի առարկան լինում էր աստուածացրած մի նախահայր: Եւ սեղանը, որի վրայ զոհ էին մատուցանում այդ վերջինին, ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ մի գերեզման: Մէկ տոն՝ մէկ օճախ, մէկ աստուած, մէկ գերեզման: Կրօնը հրահանգում էր գերդաստանի անդամներին՝ պաշտել մշտնջենապէս իրենց նախահօրը, որ առաջինն է թաղուել դամբարանի տակ. եւ սերունդները իւրաքանչիւր տարի պէտք է խմբէին գերեզմանի շուրջը՝ հոգւոյ հացկերպի անելու: (*) Քրիստոնէութեան յաղթանակը անգամ վերջ չդրեց այդ համատարած սովորութիւններին:

Նախնիքների պաշտամունքը (Le culte des ancêtres) բնկերարանութեան մէջ հետաքրքրական է նաեւ մի ուրիշ տեսակէտից: Սպենսերի ասելով, նա մեծ դեր է խաղացել միութենայի բռնապետութեան ծագման պրոցեսում:

Երկիւրը մի հօգը սաղմիկի, մի հերոս՝ հրամանատարի գերեզմանի առջև — ասում է անգլիացի մեծ բնկերարանը — այդ երկիւրը մղել է մարդկանց զէպի ապօրէնօղ, սովորել է նրանց աստուածացնել այդ հօգրին, յաճախ նրան սիրաշահելու, զինաթափ անելու նպատակով: Երբ պատերազմների ու նաճուհիների չնորհիւ, ցիր ու ցան մարդկային գանգաւորները համախմբւելով ի մի են ձուլւել՝ հերոս — աստուծոյ պաշտամունքն էլ բնդիւնաւորւել է. տարածւել ամբողջ հասարակութեան վրայ եւ աւանդաբար անցել սերունդներին: Այդտեղից — երկու հետեանք. մէկ՝ որ հօգը հրամանատարի յաջորդը, որ գահակալում է հօր մահից յետոյ, հռչակւում է իրրեւ հաղորդակից հօր աստուծային բնութեան. մէկ էլ՝ որ նա, այդ յաջորդը, իր գահարկութիւններով հայր — աստուծոյ աջակցութիւնն է ստանում: Իսկ զրանից բխում են անսահման վիագորութիւններ. քաղաքա-

կան շէֆր, իրրեւ աստուծոյց առաջացած կամ ուղղակի նախնականութիւնից սահմանւած՝ դառնում է թէ օրիսյում ու իրականութեան մէջ բացարձակ սեփականացեալ իր բոլոր հպատակների եւ նրանց գրաւած բոլոր հողերի: Երբ այդպիսով, երկրի հրամանատարը ստանձնում է անսահման իշխանութիւն, երբ «աստուածային ծագման» զօրութեամբ այդ իշխանութիւնը հռչակւում է սրբազան ու անբռնաբարելի եւ ամէն մի ձգտում նրա զէմ՝ բացարձակ սրբապղծութիւն, երբ միահեծան պետը կ'ստուած է կ'հրամանատար, — այն ժամանակ նա բնականաբար միացնում է իր անձի մէջ իշխանութեան բոլոր ձեւերը, այն ժամանակ նա դառնում է կ'գերազօյն դասաւոր կ'հեղեղեցու պետ... Այդպէս է ծագում արսօլիտիզմի կամ միահեծան բռնապետութեան ճշմարիտ տիպը:

★ ★

Ինչ տեղ է բռնում նախնիքների պաշտամունքը եւ բնդհանրապէս մեռեալապաշտութիւնը՝ կրօնի փոխադրութեան ու էւօլիւցիայի մէջ: Ահա այդ հարցն է, որ մեծ տարածանութիւնների տեղիք է տալիս գիտնական աշխարհում:

Սպենսերի համար անվիճելի է, որ մեռելների պաշտամունքը սկիզբն է, աղբիւրը կրօնական բազմաստիտակ հաւատալիքների: Բնապաշտութիւնը չէ, նրա կարծիքով, կրօնական էւօլիւցիայի չուկէսը, այլ մաւրապաշտութիւնը: Առաջինը հետեւանք է վերջինի:

Գիտնական Դօբլի դ'Ալվիէլա հետեւեալն է ասում իր նշանաւոր աշխատութեան մէջ (L'Idée de Dieu d'après l'Anthropologie et l'Histoire) (Աստուծոյ գաղափարը, համեմատական դարանութեան ու պատմութեան).

«Կրօնը երկու արմատ ունի. 1. — բնապաշտութիւն (ուրիշ խօսքով՝ անիմիզմ կամ բոլոր մարմինների անձնաւորում) եւ 2. — մեռեալապաշտութիւն: Հնարաւոր է, որ որոշ տեղերում մէկը կամ միւսը առաջինը լինի եղած: Բնապաշտութիւնը տալիս է աստուծոյ գաղափարը. իսկ մեռեալապաշտութիւնը — հանդերձեալ կեանքի գաղափարը»:

(*) Sten Fustel de Coulange. La cité Antique (Հին հունացիքը):

Մի չարք նշանաւոր կրօնագէտներ— Լիպպերտ, Մօկկ, Հիննինգ և մասամբ նոյնիսկ Մաքս Միլլէր՝ Սպենսերի հետ միասին չեւտում են մեռելապաշտութեան կամ հոգեպաշտութեան (Seelenkult) ահագին կարեւորութեան վրայ, իրրուրոյր հաւատալիքների մայր-պատճառի:

Եթէ ստուգւի այդ վերջին միտքը, եթէ կրօնագիտական յետազայ ուսումնասիրութիւններն ևս գան հաստատելու, որ, յիշուի, ամենից առաջ մարդը պաշտել է իր նմանին, որ մարդապաշտութիւնը ամենահին իրողութիւնն է, աւելի հին, քան բոլոր միւս պաշտամունքները, որ նրանից է առաջացել անիմիզմը, բնապաշտական բոլոր հաւատալիքները, — ապա դրանով պիտի պարզւին շատ ուշագրաւ ճշմարտութիւններ կրօնական փոխափոխութեան մէջ. դրանով պիտի ճշդուի ու մանց կնիադրութիւնը՝ թէ կրօնը սկզբից մինչև մեր օրերը էապէս նոյնն է մնացել, թէ նա մարդու պաշտամունքն է սկզբից մինչև վերջ... (*) Դրանով պիտի ջրել և մարքսիստական թէօրեալիստների այն էական յայտնութիւնը՝ թէ իրր- կրօնի սկզբնական շրջանը եղել է անհրաժեշտարար զուտ բնապաշտութիւն, բնութեան ուժերի ստուածացում, իսկ մարդապաշտութիւնը իրր թէ յետոյ, շատ յետոյ է եկել, երբ քաղաքակրթութիւնն սկսել է տարածւել, երբ մարդիկ, շնորհիւ արդիւնագործութեան միջոցների զարգացման, սկսել են խզել բնութեան հետ, ազատուել նրա կապանքներից, երբ ուրիշ խօսքով, մարդու արժէքը, հասարակական ազդակների արժէքը, բարձրացել ու չեւտուել է բնութեան կոյր ուժերի դիմաց... (**)

Այդ միտքը արդէն à priori սխալ է, անսարակոյս. մարդը իր նմանին պաշտելու համար, չի սպասել, որ արդիւնաւորութեան միջոցները կատարելագործւին, որ նա սկսէ յաղթահարել բնութեան ուժերը, որ մարդկային արժէքը բարձրա-

(*) Մենք կը տեսնենք, որ քրիստոնէական միաստուածութիւնն ևս ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մարդ-աստուծոյ պաշտամունքը:

(**) Տես մարքսիստ Lüttgenau-ի գրածքը՝ Natürliche und soziale Religion (Բնական և հասարակական կրօն):

նայ այդ բնութեան հանդէպ, այլ ամենահին ժամանակից ի վեր նրա պաշտամունքի առարկաների շարքում եղել են նաեւ մարդ-էակներ, թէկուզ մի սագմիկ-հերոս, մի առաջնորդ, կամ մի կախարդ... Այդ հարցերին մենք դեռ ևս կը վերադառնանք:

Այո՛, բազմաթիւ են այն կրօնագէտ-հեղինակութիւններ, որ ընդունում են մեռելապաշտութեան և մասնաւորապէս նախնիքների պաշտամունքի առաջնութիւնը, հնութիւնը: Նրանից են առաջանում, ասում է Հիննինգ, հոգւոյ անմահութեան գաղափարը, զոհարկութիւնների և ագոթիքների սովորութիւնը:

«Այն իրողութիւնը — ասում է Մօկկ — որ վայրենին դիտում է քամին, ջրերը, ամպերը, լեռներն ու ծառերը, իրրու նշտութեամբ, կենդանի էակներ՝ այդ իրողութիւնը բղխում է հոգիների (մարդկանց) պաշտամունքից»:

«Բոլոր առաւարկները, զիցարանութիւնները, բոլոր ստուածութիւնները բղխում են հոգիների հաւատալիքներից — այսպէս է յայտարարում և Լիպպերտ: Իսկ հռչակաւոր լեզուաբան-կրօնագէտ Մաքս Միլլէր նոյն իսկ միաստուածութիւնը դուրս է բերում նախնիքների պաշտամունքից:

«Վայրենի զուլումների մօտ, ասում է նա, աստուածը կոչւում է Ունկուլունկուլու, որ նշանակում է նախապապ: Անշուշտ, իւրաքանչիւր գերդաստան ունի իր յատուկ Ունկուլունկուլուն: Բայց վայրենին արամարանում է, որ բոլոր մարդկանց համար պէտք է գոյութիւն ունենայ մի ընդհանուր Ունկուլունկուլու, որը, բնականաբար, ստանում է հեռաւոր, անյայտ, խորհրդաւոր մի էակի կերպարանք զուլումի երեւակայութեան մէջ: Մարդկային միտքը աւելի և աւելի զարգանալով — եզրակացնում է Մաքս Միլլէր — համարեա բնական անհրաժեշտութեամբ պէտք է ընդունել, որ գոյութիւն ունի բոլոր հայրերի մի ընդհանուր հայր (ein Vater aller Väter), մարդկութեան մի Աբարիչ(*)...»

Վերջապէս, մեռելապաշտութեան թէօրիայի պերճախօս և

(*) Տես Lüttgenau, յիշատակած գիրքը:

կարող փաստարան է անդլիական մեծ փրկատիպ, Հերբերտ Սպենսեր, որ երկարորէն ծանրանում է նախնական հաստատութիւնների վրայ, իր հոյակապ աշխատութեան մէջ («Սոցիոլոգիայի հիմունքները») :

«Մեռնիները հոգիները, որոնց զօրութեան մէջ նախնական մարդը սահման չի ճանաչում, ներկայ են ամէն տեղ : Նրանցով է բացատրւում ամէն մի անախնիակ փոփոխութիւն, ուստի նրանց գոյութիւնը միշտ հաւատարմ է : Ոչ մի ուրիշ պատճառ այդ փոփոխութիւնների համար ծանօթ չէ նախնական դուն, ուրեմն, մեռնիների ոգիները սխալ լինեն պատճառ... եթէ քննենք մարդկային ցեղերի, հասարակութիւնների, աղբերի հաւաքայթը (agrégat), կը գտնենք բազմաթիւ աղապարհներ՝ որ գրեթէ բոլորը, եթէ ոչ բոլորը՝ տարաւոր կամ որոշակի հաւատում են մեռելի «երկրորդ ես» (le double) յարութեանը» (*)...

Սպենսերի հասկացողութեամբ, բոլոր աշխատակալ պաշտամունքները՝ կենդանիների ու բուսերի, արեւի ու աստղերի, ջրերի, չնչուր և անչունչ մարմինների, մի խօսքով, ամբողջ աշխարհ կոչւում «բնական կրօնը», անմիջապէս, և ամէն կրօն առհասարակ բղխում է միեւնոյն արմատից — նախնիների կամ, աւելի ընդհանուր ասած, մեռելների պաշտամունքից :

Ֆետիշիզմի ու կեղծապաշտութեան չրջանում մեռելների հոգիներն են, կամ նրանց «երկրորդ ես»-երը, ուրուականները, որ բնակութիւն են հաստատում զանազան մօմէնտների, փայտէ ու քարէ մարմինների մէջ : Նոյն մեռնիների հոգիներն ենք տեսնում — ասում է Սպենսեր — և կենդանիների պաշտամունքին մէջ : Բազմաթիւ ժողովուրդներ, Աֆրիկացում, Ասիայում ու Ամերիկայում, հաւատում են, օրինակ, որ օձերը, որոնք գաղտնաբեր յաճախում են մարդկանց բնակարանները և երկար ժամանակ ապրում են այնտեղ — որ դրանք հորազատ ննջեցեալների հոգիներն են, որ գալիս են աչքնելութեան իրենց յետնորդներին : Ուստի և մեծարում, պաշտում են օձը

րին, ինչպէս մեծարում են և որոշ տեսակի մողաներին, միջատներին ու թռչուններին : Այդպիսով կենդանիները դիտւում են իբրեւ կերպարանաւորուած նախնիքներ Մեռած մարդկանց հոգիները, ենթադրաբար, անցնում են կենդանիների մէջ : Չղջիկը և բուն համարւում են շատ ժողովուրդների մէջ՝ թեւաւորւած ոգիներ... Դա, Սպենսերի կարծիքով, առաջին քայլն է դէպի գեւերի ու հրէշաւանների հատկացողութիւնը :

Այդպիսով բոլոր հաւատալիքները, ամբողջ բնութեան պաշտամունքը, ասում է Սպենսեր, հանդիսանում է մի առանձին ձեւ նախնիքների պաշտամունքի, որը, աւելի քան բոլոր միւս հաւատալիքների, կորցրել է իր ինքնատիպ բնատրութեան արտաքին գծերը : Քաջքուկներ, անչուս, կան Սպենսերի օրիգինալ բացատրութիւնների մէջ, բայց յամենայն դէպս, թէօրին մեծ է, պատկառելի, ինչպէս առհասարակ սպենսերեան բոլոր թէօրինները, և նա ունի հաւանականութեան խոշոր բաժին :

Այն միլիօնաւոր աներեւոյթ ոգիներն, ուրեմն, որ վխտում են նախամարդու չրջապատում, ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ մեռելներ չեն հոգիներ : Նրանք բնակութիւն են հաստատում մօտակայ անտառներում, քարանձառներում, լեռների կատարներում : Չէ՞ որ գիշերը երազի մէջ նրանք երեւում են կենդանի մարդկանց, յաճախում են նրանց բնակարանները, խօսում են նրանց հետ...

Մեռնիների ուրուականներով լցւում են տարեր ու ձորեր, նախապաշարւած և զարհուրած երեւակայութիւնը ամէն տեղ տեսնում է նրանց : Նրանք դեւեր են, կենդանի մարդկանց տանջող ոգիներ : Ամէն մի անտառ ու ծառ, ամէն մի ժայռ ու աղբիւր, ամէն մի կիրճ ու ձոր՝ իր գեւերն ունի : Անհամար առասպելներ երկրագնդի բոլոր ծայրերում՝ դեւ-ուրականների մասին... Աւստրալիայի անտառներում գեւերը սուլում են ծառերի սողաթիւների միջից, պարզում են ձեռքերը՝ ճամբորդներին բռնելու համար, մոլորեցնում են ճամբորդին... Այսօր իսկ, քաղաքակրթութեան չրջանում, երբ մեղ պատահում է անցնել գիշեր ժամանակ խիտ անտառի կամ գերեզմա-

նառան միջից, — մի անորոշ սարսուռ ենք զգում: Դա, հաւանօրէն, աւանդական երկիւղն է մեռելների հողիներից կամ դեւ-ուրեւականներից:

Զարմանալի ոչինչ չկայ, որ այդ բարրարոս հաւատալիքները մղել են մարդկանց ամենուրեք՝ կախաւորութեան գիրկը: Պէտք է զննաթափ անել դեւ-ատուածներին, մարդկանց այդ աներեւոյթ թշնամիներին, սկսած է ազդել նրանց վրայ, փոփոխել նրանց տրամադրութիւնը: Կախարդները միայն ունին այդ ոյժը: Նրանք ունին հաղորդակցութիւն ոգիների հետ, թափանցում են նրանց մաքերը և չեղոքացնում են նրանց, յաճախ մարդկային զոհերի միջոցով... Կախարդները, այդ խաւար ու խեղճ ժողովուրդների հատկացողութեամբ, կարող են մեկնել ետազր, կարող են հեռացնել համաճարակները և այլն և այլն: Որքա՜ն նմանութիւն մեր ժողովուրդների այսօրւան իրականութեան հետ... Այդ հանդիսաւոր թափօրները, երաշտի և այլ բնական աղէտների միջոցին, կղերի բարձրատիճան ներկայացուցիչների զեկալարութեամբ, խաչ ու խաչվառով և զանազան մատուցներով, որոնցով պարբերաբար յիմարացնում են մեր ժողովուրդին, — այդ լեզվիները փայլնների ու երազահանների՝ որոնց այդքան պատկառանքով, երկիւղածութեամբ ականջ են դնում մեր գաւառներում, այդ համատարած թափամանները, այդ բիրտ ու գուհիկ, մարդկային բանականութիւնն արատաւորող մտապաշտութիւնները, որոնք այնքա՜ն յիշեցնում են նախապատմական մարդկութիւնը...

Կախարդները հին ժամանակներում տեղ-տեղ ներկայացնում էին առանձին քրմական դասակարգ, կատա, կազմակերպւած որոշ երաշխով, աստիճաններով: Դա կղերական դասակարգի պատմական սկզբնաւորութիւնն է: Այսօրւան կղերը էտոլէս նոյն վաղիմի քրմական դասակարգն է, էւոլյուցիայի ենթարկւած: Թէ՛ հնում և թէ՛ այսօր նրա էական առաքելութիւնը միեւնոյնն է — նա բարեխօս-միջնորդ է մեր, հասարակ մահկանացուներին և աստուածների միջև... Եւ վառ միջնորդ՝ քանի որ չը նայած նրա յաւիտենական բարեխօսութիւններին՝ տեսնում ենք, այնուամենայնիւ, մեր թշուաւ երկրագունդը

մշտապէս ենթակայ ամէն տեսակ աղէտների ու արհաւիրքների...

★
★

Այժմ, մի վայրկեան բնդհատենք կրօնական էւոլյուցիայի մեր ուրազիծը և հետաքրքրենք մի կարեւոր խնդրով. արդեօք բոլոր ժողովուրդները ունեցել են այդ բազմատեսակ հաւատալիքներն ու պաշտամունքները... Կրօնի համալսարանային լինելու կամ չը լինելու հարցն է որ կուզենք չօգտիւն, բայց միայն չօգտիւն: Խնդիրը յիշատար կերպով պարզւած չէ սոցիօլոգների համար: Կրօնի գաղափարը խիստ առաձգական է և նրա որոշումները՝ բազմատեսակ, իսկ միւս կողմից՝ ճանապարհորդների վկայութիւնները վայրենիների մասին յաճախ կցկատւել են, հակասական: A priori, կարծես ոչ մի կատկածի տեղիք չը պիտի լինի, որ կրօնական զգացումը այս կամ այն ձևով յատուկ է բոլոր տեղերի և ժամանակների մարդկային համայնքներին: Զր նայած հակայական տարբերութիւններին՝ մարդը ժարդ է աշխարհագրական բոլոր գօտիների վրայ, մօտաօրապէս նոյն հոգեբանութեամբ և ենթակայ նման ուժերի ազդեցութիւններին...

Եւ այնուամենայնիւ, ոմանց թւում է, թէ կան անկրօն ժողովուրդներ: Սէյյանի Վեդլլա կոչւած բնակիչների մասին պատմում են մի քանի ճանապարհորդներ, որ նրանք բոլորովին զուրկ են կրօնի գաղափարից: Ոչ կուսք, ոչ պաշտամունք, ոչ ծէս ևւ աղօթք: Երբ նրանց հարցնում էք աստուածութեան մասին, պատասխանում են՝ «Ուր է այդ աստուածը, որ ժայռի տակ, որ ծառի վրայ, երբէք մենք չենք տեսել աստուծուն (*): Սիր Զօն Լիօրթօի կարծիքով, Կաֆրները և Հօստենտօսները ստեղծագործութեան մասին գաղափար չունին: Բայց դա դեւ կրօնի խաղաղ բացակայութեան նշան չէ: Ըստ Տալօրի և նոյն Լիտուենօյի՝ այդ ցեղերի մէջ կրօնի զգացում համարւում է minimum-ին, նւազագոյն չափին:

(*) Letourneau, Evolution religieuse.

Յայտնի միսիոնար ճանապարհորդ Մօֆֆա Նեուեկալն է պատմում Վաֆուենի անկրօնութեան մասին .

«Շատ տարիների ընթացքում ես աշխատեցի զանեկ նրանց մէջ կրօնի սրեւէ գաղափար — բայց սպարդիւն : Ասեկ նրանց , որ դոյութիւն տան մի Արարիչ , աէր երկնքի եւ երկրի , խօսեկ նրանց հետ Յարութեան Անմահութեան մասին՝ միեւնոյն է թէ առասպելներ պատմեկ , աւելի անհեթեթ , քան թէ իրենց ծիւղեկի հէքեաթները տալածների , բոքենիների ու չնագայերի մասին . . . Նրանք սիրով տկանջ կը դնեն ձեզ , միայն թէ տաք նրանց ծխախոտ կամ մի ուրիշ բան , ի վարձատրութիւն իրենց կորցրած ժամանակի . . . Մենք ճգնում էինք խօթեկ նրանց գլխի մէջ Ստեղծագործութեան եւ Նախախնամութեան մեծ ճշմարտութիւնները , բայց եւ միշտ միեւնոյն պատասխանն էինք ըստանում . Makahélo ! (Սոււա է) :

«Նրանք մեր խօսքերը ըսում են ուշադրութեամբ եւ պատկաւանքով — ասում է հուշակաւոր Լիլիինկուսոն Բեչուանա կոչւած աֆրիկական վայրենիների մասին — բայց հէնց որ ծուռեկ ենք չօքում աղօթեկու , մենք նրանց այն աստիճան ծիծաղեկ ենք երեւում , որ անվերջանալի քրքիջ է բարձրանում նրանց մէջ» :

«Ինչ տարբերութիւն կայ իմ եւ այս կենդանու միջեւ — հարցնում է Մօֆֆային Բեչուանայի մի վայրենի . իր չան վրայ մտանացոյց լինեկով . դուք ասում էք , որ ես անմահ եմ . ինչու չպէտք է անմահ լինի եւ իմ չուր , իմ եղբ . . . Երբ մեռնում են , տեսնում էք հողիները . . . է՛ , ուրեմն էլ ինչ տարբերութիւն կայ մարդկանց եւ կենդանիների մէջ : Տարբերութիւնը գուցէ այն է միայն , որ մարդը նենգութեան մէջ գերազանցում է կենդանուն» . . .

Բեչուանաները իրենց վայրենի տրամաբանութեամբ դրժւար կացութեան մէջ կը դնեն 20-րդ դարի փիլիսոփայատուածարաններին :

«Մենք ձեր Աստուծուն օգնութեան կոչեցինք . — ասում էին Գրէնլանտացիք քրիստոնէսութեան առաքեալներին — մենք նրա օգնութիւնը խնդրեցինք ամէն անգամ , երբ հիւանդ էինք

կամ սպրուտաի միջոց չունէինք : Բայց ոչ մի նշանից չի երեւում , որ նա լսեկի լինի մեր աղերսանքը . . . Աղօթեցէք այնպէս , որ ձեր Աստուծը ուտեկու բան տա , մեկ եւ ուղաւ հիւանդութիւններից : Մեր ուղածը աղ է . ինչ վերաբերում է մեր հողուն , կարծում ենք , որ նա լաւ է այնպէս , ինչպէս որ կայ» . . . (*)

★ ★

Էւօլյուցիան առաջ է գնում : Քաղաքակրթութեան ընդհանուր առաջադիմութեան հետ մարդկային միտքը կամացկամաց նորանում է , փոփոխւում են եւ կրօնական հաստատեքները — ոչ այնքան էութեամբ , որքան ձեւով : Սկզբնական շրջանում ոգին , պաշտամունքի առարկան , կենկրեւ է , նա դեռ չի զանազանւում նիւթից , նա "չունչ" է , "արիւն" է : Բայց մարդկային տրամաբանութիւնը փոքր ինչ առաջ է գնում , այդ ոգին հեղհեղեկ նորանում է , աբստրակտ , վերացական կերպարանք է ստանում : Նա անտեսանելի է , թագնւած իրերի ու երեւոյթների ետեւում , անկախ նրանցից :

Փոփոխւում է եւ հանգերձեալ աշխարհի գաղափարը : Սկզբներում այդ աշխարհը շատ մօտ էր կարծւում — մօտակայ մի լիւ , մի այր , մի անտառ : Բայց որքան աւելի է զարգանում վայրենու միտքը , այնքան աւելի է հեռանում հանգերձեալ աշխարհը : Հողիները միշտ վեր , միշտ դէպի բարձր են ոյանում , դէպի երկնային տարածութեան անցալտ , անդրադոյն սահմանները : Այնտեղ են գտնում նրանք իրենց յաւիտենական հանգիստը : Դրա հետ միասին փոփոխւում է եւ անդրշիրիման կեանքի բմբւնումը : Սկզբներում , ինչպէս տեսանք , այդ կեանքը զիտւում էր իրրեւ ներկայի սոսկ կրկնութիւն : Մեռելները շարունակւում էին սպրեկ երկրաւոր , նիւթական կեանքով : Սակայն , հեղհեղեկ երկու կեանքները տարբերւում են եւ նրանց միջեւ անդունդ է ձգւում . . . Պատճառը . . .

Պատճառը այն է՝ որ բարոյական ցկացումներ սկսում են արդէն մեծ դեր խաղալ : Քաղաքակրթութիւնն առաջադիմում

(*) Letourneau, Evolution Religieuse

է, հասարակութիւնները կազմակերպւում են, իրենց յատուկ օրէնքներով, գրեւթ կամ անգիր իրաւագրքերով: Իրաւունքի և պարտականութեան գիտակցութիւնը զարգանում է համայնքների մէջ, իրենց փոխադարձ յարաբերութիւնների աշխարհում: Դրա հետ զարգանում է անխուսափելի կերպով նաեւ պատժի ու վարձատրութեան գաղափարը: Այդ գաղափարը իրական աշխարհից անդրադառնում է հանդերձեալ աշխարհում... տնային Դժոխք և Արքայութիւն: Դժոխքն իր սարսափներով մեղաւորների համար, արքայութիւնն իր հրապուրիչ հեռանկարով՝ անմեղների համար... Ինչպէս տեսնում ենք, հասարակական էւօլիցիայի ճնշեալական ըմբռնումը տեղ տեղ կարող է արգասաւոր լինել նոյնիսկ կրօնի փիլիսոփայութեան մէջ:

Հասարակական ընդհանուր էւօլիցիայի հասանքում կրօնի գաղափարը երկու տեսակ ձգտումն է ցոյց տալիս:

1⁰ Մի կողմից նա ձգտում է դէպի, այսպէս ասած, ընդհանրացումն ու միակերպութիւն: Կրօնը սկզբնորում բաժանական էր, — այսինքն մասնատուրած, կղզիացած բաժան-բաժան համայնքներուն մէջ, առնալի, գենտի և ցեղի մէջ: Կրօնի ձեւերը համապատասխանում էին հասարակական տիրող վիճակին: Ան ժամանակայ մարդկութիւնն ևս, այսպէս ասած, բաժանական էր. նա գոյութիւն ունէր ցիրուցան, փոքրիկ ու հսկամարտ համայնքներով, որոնք յաճախ պատերազմ էին մղում իրար դէմ: Եւ հէնց այդ պատերազմը ժամանակի ընթացքում, աստիճանադար, ի մի ձուլեց — զօրավարների նւաճողական, բռնաւոր քաղաքականութեամբ — այդ անթիւմանը համայնքները, կազմակերպեց հասարակական մեծ մարմինները. և այդպիսով հնարաւորութիւն տուեց կրօնին ևս՝ չարմել, զարգանալ աւելի ընդարձակ հորիզոններում: Նախկին ցրտածութիւնն ու հսկամարտութիւնը մեղմանում է, և հետզհետէ՝ ցեղերի, ազգերի կազմակերպման հետ՝ լայնանում են որոշ աստածների, պաշտամունքների տիրապետութեան շրջանները:

2⁰ Միևնոյն ժամանակ կրօնների զարգացման ընթացքում միշտ աւելի և աւելի չեչաւում է այսպէս կոչւած ալիսո-

պոսթօնիզմը, այսինքն աստածների մարդակերպ լինելը: Այդ գիծը որոշ չափով, յատուկ է եղել նոյն իսկ ամենահին չրջանների (ինչպէս փաստեցինք նախորդ էջերում). միշտ ևս ամէն տեղ վարենիները աւանգաւորել են ընտելեան ուժերը կամ կենդանիների և կամ աւելի յաճախ մարդկանց կերպարանքով: Որոշ չափով անարօպոմօրֆիզմ, ուրեմն, եղել է կրօնական զարգացման բոլոր շրջաններում, բայց, բնականաբար, աստածների «մարդանման» գիծը քաղաքակրթութեան առաջխաղացութեան հետ պէտք է միշտ աւելի զարգանար, աշխատանքի, գեղարւեստի, գիտութեան, փիլիսոփայութեան զարգացման հետ. բնականաբար, պէտք է միշտ աւելի փառաբանէր մարդկային հանճարը, պէտք է նա դառնար աւելի ջերմ պաշտամունքի առարկայ: Նոր բան չէր ստեղծւում կրօնական էւօլիցիայի մէջ, այլ հինն էր չեչաւում աւելի որոշ ու ցայտուն գծերով:

★
★

Բազմաստածութիւնը երևան է գալիս պատմութեան բնմի վրայ՝ հէնց անորօպոմօրֆի, մարդակերպ պատկերով: Նրա դասական, տիպիկ ներկայացուցիչն է հելլենական բազմաստածութիւնը: Կրօնը այդպէս սերտ կապ ունի գեղարւեստի հետ: Հելլենների գեղարւեստական երկերի տակ աստածները պատկերացնում էին մի մի մարդկային իդէալ: Արամազդը, գերագոյն աստածը և աշխարհի տէրը, Ոլիմպեան գաղաթին իր գահի վրայ բազմած մի հզօր իշխան էր, Ապօլլոնը՝ գեղատեսիլ մի պատանի, արեւատալէտի խանդավառութեամբ, ձեռին բռնած մի քնար կամ աղեղ, հսկաւոր զարդարած լուսապսակով, Էրօս—սիրուն հաճոյալի մանուկ էր, Աֆրօդիտէ—սիրարորոք կին, և այլն:

Բազմաստածութեան նոյն սխառէմը, տարբեր անուններով անցաւ յետագայում Հռոմ:

Բայց, անտարակոյս, թէ յոյներ և թէ հռոմայեցիք, ունեցել են զրանից առանձնաբար քաղաքակրթական շրջանում նոյն կոպիտ հաւատալիքներն ու պաշտամունքները, որ մենք

տեսանք Աֆրիկայի, Ամերիկայի ու Աւստրալիայի վայրենեան-
րի մէջ :

Կրօնի էւօլուցիան համարեա ամէն տեղ նման է ընթացել
ընդհանուր գծերով, բայց կրկնում ենք, նա չի ընթացել ա-
մենուրեք կանոնաւոր թափով, հաւասար արագութեամբ :
Հաւասարօրէնքների այս կամ այն սխառէմը այս կամ այն երկրի
մէջ տիրապետել է համեմատաբար աւելի վաղ կամ աւելի
ուշ, նոյնիսկ հանգամանքներին : Իսկ այդ հանգամանքները
— բաղմատեանակ, բարդ, խճճւած, յաճախ անմեկնակի . . .

Այդպէս, օրինակ, Հնդկաստանում գեւ սասնեակ դարեւ
Քրիստոսից առաջ ծագելու էր համաստեւածային, պանքիս-
մի կրօն, բրահմանիզմը, որ ունի 100 միլիօն երկրագոյններ
և ուր կրօնների էւօլուցիայի մէջ ներկայացնում է դժուարին
տեսակէտից աւելի բարձր աստիճան, քան թէ հիլեն-հեթա-
նոսական կամ նոյն իսկ քրիստոնէական անարօպոստօրֆիզմը :
Ինչպէս, ինչ պայմաններում է ծնունդ առել այդ օրիգինալ
սխառէմը — առ այժմ որոշ պատասխան չկայ . . .

Բրահմանիզմի մէջ չկայ աստեւածների անձնաւորումն : Մեծ
Ամբողջը միայն գոյութիւն ունի, իբրեւ նիւթ ու կարգութիւն :
Մեծ ամբողջը — դա վերացական մի գոյութիւն է, որ ամէն
բան պարփակում է իր ծոցում, նման Սալնոզայի տիեզերական
«Սուրտանցին» : Նա ինքը գերագոյն աստեւածութիւնն է, բո-
լոր արարածների հագին, բոլոր գոյութիւնների ազրիւրը :

Բրահմանիզմից առաջուցաւ մի այլ պանթէիստ, համաստ-
ւածային կրօն, Բուդդայականութիւնը, որի ծագումը նոյնպէս
խորատուգւած է դարերի գիշերի մէջ և ուր այսօր ունի մօտ
կէս միլիարդ (500 միլիօն) դաւանողներ, աւելի քան քառորդը
երկրագնդի սփռող ազգաբնակչութեան :

Այդ երկու կրօններն ալ յանկարծակի չեն բռնել հնդկական
հողի վրայ. նրանք երկարատեւ էւօլուցիայի արդիւնք էին :
Այնպիսի և ու գարեթով թագաւորել են բնապաշտական բիրտ
ձեւերը և մարդակերպ բազմաստեւածութիւնը : Ինչդրա՞ արե-
գակի աստեւածն էր, Վարունա՞ երկնքի, Ագնի՞ կրակի, Եամա՞
ստորերկրեայ աշխարհի, և այլն : Սրակապաշտութիւնը, ոմանց
ենթադրութեամբ, առաջացել է արեգակի պաշտամունքից, ու-
րովհետեւ կրակը գիտել է իբրեւ խորհրդանշան արեգնային
աստեւածութեան : Նոյն ծագումն ունէր, բայց Մաքս Միլլերի,
կրակապաշտութիւնը հին Պարսկաստանում և ուրիշ տեղերում :

ՄԻԱՍՏԻԱԾՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Որքան աւելի է զարգանում կրօնական գիտակցութիւնը
մարդկային հասարակութիւնների մէջ, այնքան աստեւածները
քչանում են թւով : Որոշ կարգի աստեւածներ — Երկինք, Ա-
րեգակ և այլն — ամենամեծ տեղն են գրուել ժողովուրդների
հաստալիքների մէջ : Այդպէս, օրինակ, Երկինքը, իբրեւ բո-
վանդակումն բնութեան բոլոր երեւոյթների, իբրեւ ազրիւր
անձրևի, որոտի ու կայծակի, լոյսի ու ջերմութեան, եղել է
որոշ չրջանում գերագոյն աստեւածութիւնը բաղմաթիւ ժողո-
ւրդուրդների համար — եգիպտացոյց, անապատի արարների,
թափառական մօնղոլների, չինացոյց, հնդկացոյց, հիլենների,
հոնների և այլն : Երկինք-աստեւածը կոչւում էր հին Եգիպտո-
սում Ամուն, Բաբելոնում՝ Էլ, Իլու, արաբերէն՝ Իլահ (կամ
Ալ-Իլահ, յետոյ եղաւ Ալլահ), յունարէն՝ Զեւս, չինարէն՝
Թիէն, մօնղոլերէն՝ Թենգրի, հոններէն՝ Թանգլի : (Էդ - Հարու-
ման) :

Արեգակի պաշտամունքն և ու տեսնում ենք ամենաշին ժա-
մանակներից ի վեր տարածւած երկրագնդի այլ և ուր կողմն-
քում : Արեգակը — միակ բուսատու էակն է երկնային համաստե-
ւածութեան մէջ, առաջնակարգ ստեղծագործող ոյժ, բուսական
և կենդանական աշխարհի սնուցանող է . . . Զուր չէին հնդկա-
կան Վիշնուների մէջ անւանում նրան Պրազապաշի, այսինքն
աւել բոլոր կենդանի արարածների :

Արեւի պաշտամունքը տմանք բացատրում են աշխարհա-
գրական, ուրիշներ, ինչպէս, օրինակ, Տալլօր, դուռ սնեսա-
կան պատմաբաններով : Տալլօր վերագրում է այդ պաշտամունքը
մարդկային համայնքների պարապմունքի տեսակին : Որսորդու-
թեամբ պարապող ցեղերը այնքան պէտք չունին արեւի, որ-
քան երկրագործութեամբ պարապողները : Երկրագործ ժողո-
ւրդի համար արեգակը կենսարեւ է, ամէն հարստութեան
ազրիւր : Բայց իսկ և այն, որ նոյն Արեգակը կարող է և

յափշտակել այդ հարստութիւնները (երաշտահար անել) ու մահ բերել երկրագործին... (*) Ենթադրում են, որ հէնց այդ կենսարար ու միանգամայն կործանիչ ազդեցութիւնների պատճառով Արեգակ-աստուածը շատ տեղերում բաժանուել է մէկ բարի եւ մէկ չար աստուածութեան: Առաջացել է այն դուալիզմը, երկուութիւնը, որ մենք տեսնում ենք, օրինակ, հին Եգիպտոսում, բայց որի դառական վայրն է Պարսկաստանը: Բազմաստուածութիւնը յետ է մղել, ճանապարհ բանալով զուալիզմի, երկաստուածութեան համար. տիրապետող, գերակշռող աստուածութիւնը բաժանուել է, այսպէս ասած, երկու հակամարտ, անտաղօնիստ հաստածների. Օգիրիս եւ Տիֆօն՝ Եգիպտոսում, Որմիզդ եւ Ահրման՝ Պարսկաստանում, մինը լոյսի եւ բարութեան, միւսը խաւարի եւ չարութեան աստուածը, մշտնջենական հակառակութեան եւ սրայքարի մէջ են... Սա մեզ յիշեցնում է, անշուշտ, նախամարդու երեւակայած բարի ու չար ոգիներին, բայց այնտեղ դեռ շատ կոպիտ էր ըմբռնումը:

Այդպէս, գրեթէ բոլոր բազմաստուածեան սխառեմների մէջ ժամանակի ընթացքում աստուածներից մինը բարձր, գերիշխող դիրք է գրաւել: Դա ճակատագրական ձգտումն է՝ դէպի մօնօթէյիզմ, միաստուածութիւն: Մի տեղ, ինչպէս ասացինք, այդ բարձրագոյն աստուածը երկինքն է, մի այլ տեղ արեգակը եւ այն: Հնդկական Ինդրան (Արեւ-Աստուածը) տիեզերքի թագաւորն է, կենդանիների եւ մարդկանց տէրը: Առանց նրան ոչինչ է աշխարհը: Եգիպտական Օգիրիսը գերազանցապէս բարի եւ լուսատուիչ աստուածն է: Պարսկական Որմիզդը Արարիչ է, ամենակարող, ամենագէտ: Հելլենների Արամազդը ոլիմպեան աստուածների թագաւորն է, բոլոր աստուածներէ՝ աստուածը:

Դա մի տեսակ աստուածալեռական նախապատմութիւն է, երարչի, (hiérarchie), որ հաստատուում է երկնքում՝ նման այն ֆալսաֆական եւրաթիին որ ընկերային զարգացման ընթացքում հաստատուել է երկրիս երեսին: Ինչպէս որ թագաւորը իրեն օժանդակ է ունենում բազմաթիւ իշխաններ, վստ-

աւրներ եւ այն, նոյնպէս գերագոյն աստուածը կամ երկնային թագաւորը ունենում է իր հրամանատարութեան ներքոյ մի շարք կիսաստուածներ:

Եւ, ինչպէս որ աւստական զարգացման ընթացքում աստիճանաբար աճում է սիւղէրէնի, գերիշխանի ազդեցութիւնը, որ սկզբնապէս համարեա սոսկ անանական էր. ինչպէս որ այդ գերիշխանը կամաց-կամաց կենսորոնացնում է բոլոր աստորդէլիները իր անձնաւորութեան մէջ եւ ի վերջոյ խաղաղ նսեմացնում է միւս իշխաններին, վաստայնիւրն, դառնում է բացառակ, միահեծան պէս— ճիշտ նոյն պրօցէսը մի դարձանաթի զուգընթացութեամբ կատարւում է եւ երկնքում աստուածների աշխարհում:

Եւ առաջ է գալիս միաստուածութիւնը: Երկնային միապետութիւնը այդպիսով կարելի է դիտել, իրրեւ անդրադարձումն երկրաւոր միապետութեան:

Այդ «անդրադարձումը» մեզ կրկին յիշեցնում է Մարքսի թէօրիան, որի առթիւ, հարկ է, վերջապէս, փոքրիկ բացատրութիւն տալ:

Մարքսի թէօրիան՝ անտեսական կամ պատմական մասերիալիզմը՝ յաւակնութիւն ունի լուսարանելու կրօնների ծագումն ու էություն, ինչպէս որ նա յաւակնում է պարզել փիլիսոփայական մտքի զարգացումը եւ առհասարակ ամբողջ պատմական պրօցէսը— պարզել անտեսական օրէնքներով, արդիւնաբերական ուժերի զարգացումով եւ այն:

Ընդունելով հանդերձ այդ թէօրիայի պատմական արժէքը, իրրեւ մի նոր տեսութեան՝ որ եկաւ չեչտեչուեցնեսական գործօնների մինչ այն գրեթէ արհամարհւած դերը մարդկային հասարակութիւնների զարգացման պրօցէսում, պէտք է խոստովանենք զրա հետ միասին, որ այսպէս անւանւած «բարձրագոյն գաղափարաբանութեան» մէջ (la haute idéologie), կրօնի եւ փիլիսոփայութեան բարդ ու կնճռոտ խնդիրներում՝ այդ թէօրիան միանգամայն անբաւարար է, անձեռնհաս: Նրա հեղինակները ժամանակ էլ չեն ունեցել

(*) Tylor. La civilisation primitive

զրադեկութեան աղբ կարգի մարդանքներով . փիլիսոփայութեան ու կրօնի պրօփէանքներն նրանք մեծ մասամբ մօտեցել են , իբրեւ սիրողներ , ուստի և նրանց տւած բացատրութիւնները՝ յախուռն , չտապ եզրակացութիւնների կնիք են կրում :

Ուսուցիչների թողած պարապը լրացնել ձգտեցին աշակերտները — Կառուցիկ , Լաֆարգ , Լիւտզենաուե կայն , — որոնք աշխատեցին կիրառել անտեսական մատերիալիզմի մեթօտը կրօնական պէս-սպէս երեւոյթների աշխարհում :

Ենգելսը տեղ է արդէն բանաձեւը իր նշանաւոր աշխատութեան մէջ : Ահա նա .

«Կրօնը ոչ այլ ինչ է , բայց եթէ ֆանտաստիկական անդրադարձում մարդկանց գլխերների մէջ այն արտաքին ուժերի , որոնք տիրապետում են նրանց սոսորեայ կեանքին , — անդրադարձումն՝ որի մէջ երկրաւոր ուժերը գերերկրաւոր (überirdische) ուժերի բնաւորութիւն են ստանում : Պատմութեան սկզբներում նախ և առաջ բնական ուժերն էին անդրադառնում . . . բայց շուտով նրանց քով երեւան են գալիս հասարակական ուժեր , որոնք թւում էին մարդկանց նոյնքան օտար և սկզբում նոյնքան անբացատրելի , տիրապետում էին նրանց՝ նոյնպիսի կարծեցեալ բնական անհրաժեշտութեամբ , ինչպէս և բնութեան ուժերը : Երեւակայական էակները , որոնց մէջ սկզբում անդրադառնում էին բնութեան խորհրդաւոր ուժերը դառնում են աշխարհով , հասարակական սոսորդելիներ , աուրիւրումներ , դառնում են պատմական ուժերի ներկայացուցիչներ . . . իսկ զարգացման աւելի հեռուոր աստիճանի վրայ բարեթիւ աստեղծների բնական ու հասարակական բոլոր ատրիբուտները միացւում են մէկ ամենակարող աստուծոյ մէջ . . . որը ինքն ևս անդրադարձում է վերացական մարդու : Այդպէս ծագեց միաստեղծութիւնը» : (*)

Քիչ յետոյ էնգելս մասնանիչ է անում աղբ հասարակական ուժերը . դրանք են , անտեսական յարաբերութիւններ , աղբիւնագործութեան միջոցներ , անտեսական ճգնաժամեր

կայն : Հեշտ ու սէմպլիսա (պարզունակ) լուծումն՝ մի հոկաշական պրօփէմի . . .

«Հասարակական կացութեան վրայ իշխող ուժը ասորանքային արդիւնագործութիւնն է , — ստեղծ է աւելի որոշ կերպով մի ուրիշ մարքսիստ , Ֆրանց Լիւսգենաուե (*) : Նա ծանրանում է ապրանքի ֆէտիշային , խորհրդաւոր բնաւորութեան վրայ , որ արդէն յայտարարել էր Կարլ Մարքս իր «Կապիտալ»ի մէջ : Ապրանքը , թէպէտեւ մարդկային աշխատանքի արդիւնք՝ ստանում է անբովանդի , միատիկական (խորհրդաւոր) կերպարանք և իշխում է մարդկանց վրայ : Մարդու ուղեղը վերադառնում է նրան գերզգայնական յատկութիւնների . աղպէս օրէնակ , Լիւտզենաուեի վկայութեամբ , դրամը աստեղծացւում էր հոգեմայրիների մէջ» :

Նոյն մարքերը յաճախ անհոփոխ կրկնում են մարքսիստական զրախանութեան մէջ : Բացատրութիւնը օրիմիտայ է , ինքնատիպ , բայց հեռու համոզիչ լինելուց : Մի քանի սիմպլիսա ու թեթեւ խորհրդաւորութիւններով՝ ապրանքի , արդիւնագործութեան ու անտեսական ճգնաժամերի մասին՝ չեն լուծել կրօնի ահագին հարցերը : Արդեօք բրահմանների պանթէյիզմը կամ Իսրայելի միաստեղծութիւնը նոյնպէս ապրանքային աղբիւնագործութեան կամ ուրիշ հասարակական ուժերի անդրադարձումներ են : Եւ ինչու աղբ անդրադարձումը մի տեղ (Հրէաստանում) կատարւում է մարդանման (անորոգօթօրֆ) միաստեղծութեան կերպարանքով , մի այլ տեղ (Հնդկաստանում)՝ վերացական մօնիզմի , մի երրորդ տեղ՝ բուդդայական Նիրվանայի ձեւով եւայն . . .

Ահա խնդիրներ , որոնց լրջօրէն ու գոհացուցիչ կերպով պատասխանելը՝ դիւրին բան չէ : Մենք կարող ենք տեղ , մարքսիստական թէօրիոյի համաձայն , որ երկնային միապետութիւնը — դիցուք քրիստոնէական միաստեղծութիւնը — անդրադարձում է երկրաւորի . բայց դրանով դեռ չբացատրեցինք միաստեղծութեան էութիւնը : Մենք կարող ենք համաձայնել , որ կրօնը — դիցուք դարձեալ նոյն քրիստոնէութեան

(*) Fr, Engels, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft

(*) Natürliche und soziale Religion

թիւնը — հոմաշխարհային դարձաւ այն ժամանակ, երբ ապրանքային արդիւնագործութիւնը, առևտուրն և հաղորդակցութիւնը բաւականաչափ զարգացել էին, բայց դա դեռ չի նշանակում, թէ այդ առևտուրն ու արդիւնագործութիւնը պատշաճ են քրիստոնէութեան տարածման (նրանք միայն նրա պատուոյ պայմաններ են)։ Եւս առաւել՝ այդ գործօններով դուք չէք բացատրի քրիստոնէութեան դժգոյնական էութիւնը, ինչպէս որ չէք բացատրի առևտրով ու արդիւնագործութեամբ մատերիալիզմի, իդէալիզմի, պոսիթիւիզմի հիմնաւոր իրիստոփայական վարդապետութիւնները։ Վերջապէս, եթէ մեռելապաշտութեան հիպոթէզը վերջ ի վերջոյ յաղթանակէ կրօնական գիտութեան առաջ — որ հաւանական է — եթէ հաստատուի, որ իրօք սկզբից ի վեր մաշիւն հոգիին է պաշտամունքի առարկայ եղել, որ նա է անձնաւորել բնութեան այլևայլ ուժերի մէջ, որ մի խօսքով մեռելապաշտութիւնը կամ մարդապաշտութիւնն է բոլոր այլազան հաւատալիքների բուն աղբիւրը — ապա այդ դէպքում էնգելսի և ուրիշ մարքսիստների տեսութիւնը զուտ բնական կրօնի մասին (պատմութեան սկզբներում) ապա մարդարանական, անհրաժեշտագիտական կրօնի մասին (պատմութեան ընթացքում) — այդ տեսութիւնը դժւար կը դիմանայ քննադատութեան։

Մարքսիզմը, անշուշտ, կրօնի մէջ ևս, ինչպէս արդէն չէտեցինք նախնիքաց էջերում, կարող է տեղ-տեղ կիրառութիւն գտնել. — թէկուզ հէնց հին Եգիպտոսի ու այլ երկիրների կենդանապաշտութեան և ուրիշ հաւատալիքների մէջ. և դր, կատուն, կոկորդիլոսը հայն սրբացրում էին. դուռ, ի հարկէ, ճնշեսական պատճառներով։

Նեղոսի արդաւանդ աւազանում՝ եղը, երկրագործ ժողովուրդի հարստութեան գլխաւոր գործիքն էր. կատուն էլ ոչնչացնում էր վնասակար միներին եւայլն։ Յիշենք և արեգակի պաշտամունքը, որ անգլիացի Տայօր, դեռ Մարքսից ու էնգելսից առաջ, վերագրել է մարդկանց պարապմունքների եղանակին։

Տարակոյս չկայ, որ կրօնները և մանաւանդ նրանց էսիկան, բարոյախօսութիւնը ազդւում են հասարակական տիրող պայմաններից։ Մովսիսական «մի՛ գողանաւ» պատիրանը չէր կարող ի հարկէ ձեւակերպել մի այնպիսի ժամանակում, ուր ամէն ինչ համայնական սեփականութիւն էր (այդպէս էր գրեթէ ամէն տեղ պատմութեան սկզբնական շրջաններում)։ — այդ տեսակ պատիրանները, որ պահանջում են յարգել մարդկանց սեփականութիւնը, կարող էին, անշուշտ, դուրս միայն քաղաքակրթութեան աւելի բարձր աստիճանների վրայ, երբ հին, քայքայւած համայնական սիստէմի աւերակների վրայ թաղաւորիկ էր արդէն մասնաւոր սեփականութեան ուժիւր։

Բայց մարքսիստների տնտեսական մատերիալիզմը, կրկնում ենք, չարաչար կազմում է, երբ նա յաւակնում է լուսաբանելու բարձր կրօնների ծագումը, նրանց դժգոյն կերպարանքը։ Դժգոյնը առհասարակ փիլիսոփայութիւնն են և, մասնաւորապէս, քրիստոնէական միաստեածութեան դժգոյն չափազանց ազդւած է նախաքրիստոնէական փիլիսոփայութիւնից։ Իսկ փիլիսոփայութիւնը, ինչքան էլ եռանդ թափեն մարքսիստները, չի վերաճի ճշմարտական պայմանների. և Մարքսի ծանօթ յայտարարութիւնը՝ թէ «նրութեան կեանքի արտադրութեան ձեւը պայմանաւորում է հոգեկան կեանքի պրոցէսը», (*) չի աղաւանդում փիլիսոփայութեան վերաբերմամբ։ Անհնարին է և մինչև օրս մարքսիստները չեն կառուցել բացատրել փիլիսոփայութեան դարաւոր էւօլյուցիան, նրա այս կամ այն վարդապետութիւնը՝ տնտեսական, արդիւնաբերական պատճառներով։

Մարքսի թէօրիան կազմում է և այն դէպքում, երբ ուզում է բացատրել մեծ, հոմաշխարհային կրօնների տարածումը, (քրիստոնէութիւն, մահմեդականութիւն, բուդդայականութիւն)։ Նա մեղանշում է իրականութեան, ճշմարտութեան դէմ, կամենալով այտուել ամէն բան վերածիլ դասակարգային յարաբերութիւնների, աղքատութեան, զանգւածների տառապանքներին, պրօտարիացման և կոմունարով ջնջել, իրբեւ

(*) K. Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie.

ինքնուրոյն գործօն, այն մեծ, անդիմադրելի ոյժը՝ կրօնական անխառն յափշտակութիւնը, գաղափարական կատարի ֆանտա-տիկոսութիւնը՝ որ մղել է դարերից ի վեր այնքան մարդկանց, հաւատացեալներին դէպի բարձր անձնագործութիւն, դէպի դժոխսային չարչարանքներ, դէպի խարոյկ...

Ոչ մի անտեսական-արդիւնաբերական խաղ չի կարող մեկնաբանել առաջին քրիստոնեաների այն անօրինակ, այն խօլական յափշտակութիւնը նոր գաղափարով՝ որ մղում էր նրանց դէպի զանգեւածային յոժարակամ նահապետութիւն, որ առաջ բերեց մի շտեմբուտ, ողբերգական էպոպէ։ Ամէն մի փորձ՝ կիրառելու անտեսական մատերիալիզմը այդ տեսակ երեւոյթների աշխարհում — չարաչար պիտի վիժէ։

Կրօնական բնոյթ ունեցող բազմաառնակ շարժումների մէջ — ինչպէս լատիկոսաց արչաւանքները, Ռէֆորմատիօնը (լութերականութեան) մուտքը, Նոյնիակ դրանից առաջ Եանհուսի ձեռնարկած մեծ հերձուածը — այդ տեսակ շարժումների մէջ զեռ կարելի է որոշ տեղ տալ անտեսական գործօններին, արդիւնաբերութեան, սեփականատիրութեան պայմաններին, դասակարգային յարաբերութիւններին, բայց միանգամայն բոլորնազատիկ ու կամայական է թւում, երբ Կարլ Կաուցկին ճիշդում է Նոյն անտեսական, դասակարգային պայմաններին վերածել անգամ այնպիսի երեւոյթների, ինչպէս միջնադարեան միտայիզմը (խորհրդապաշտութիւն) և քրիստոնէական ճիշդ-նողութիւնը կամ ասկետիզմը։ Որքան քաջքուկ կայ Կաուցկու այս ստղերի մէջ, որ գտնում ենք նրա «Սոցիալիզմի պատմութեան» էջերում։

«Երբ հնադարեան հասարակութիւնը կործանուեց, ընկաւ, այն ժամանակ նրա գիտութիւնն ևս սկսեց ընկնել։ Մարդիկ միշտ աւելի և աւելի փախչում էին իրական աշխարհից — որի գծում ու խղճովի կերպարանքը ճնշում էր նրանց — փախչում էին դէպի անգործական, երեւակայական, միտայիական աշխարհ, որ նրանք կարող էին կերպարանաւորել իրենց կարիքների համաձայն։ Այնտեղ, ուր մարդիկ յուսահատուած են իրենց սեփական անձից, այնտեղ նրանց պիտի օգնէր գերբնական էակներ յոյժը»։ (*)

(*) Die Geschichte des Sozialismus.

Կեանքն անտանելի է, լի ցաւերով, տառապանքներով։ Ուստի և մարդիկ, զրկեածները, հարստահարեածները երես էին դարձնում այդ կեանքից և ապաւինում էին անդր-իրականին, գերբնականին...

Ահա ձեզ մի բացատրութիւն — ոչինչ չատող և միանգամայն բռնազբօսիկ։ Նոյն եղանակով մարքսիստներից ոմանք բացատրել ենուզում նաև առաջին քրիստոնեաների մասսային, տանջայի և յոժարակամ զոհողութիւնները...

Ինչու, սակայն, մեր ժամանակներում թշւառների, հարստահարեածների մէջ չեն նկատուած միտայիզմը (*) ու ճիշդ-նողութեան երեւոյթները։ Չէ՞ որ այսօր էլ այդ թշւառները, կեանքից դժգոհները — լէզէօններ են։

Կաուցկին նախատեսում է այդ առարկութիւնը և «դուքս է սահում» հետեւեալ խօսքերով։

«Այն զեղում, յորդառատ միտայիզմը, որ ընթանում է ձեռք ձեռքի տւած ճգնութեան հետ խորթ է ժամանակակից պրօլետարիատին։ Այսօր ամէն մէկը, որ կոյր չէ ժամանակի նշանակների դիմաց՝ տեսնում է, որ աղաքան պատկանում է պրօլետարիատին, որ բոլոր միւս դասակարգերը միշտ աւելի և աւելի ընկնում են սոցիալական արժէքի, քաղաքական իշխանութեան, իմացականութեան և բարոյս կան ուժի տեսակէտից։ Այսօր ինքը իրականութիւնն է, որ խոտտանում է պրօլետարիատին յաղթանակ և խոտտանում է այնքան աւելի բարձրաձայն, որքան աւելի խոր է ուսումնասիրուած այդ իրականութիւնը և որքան աւելի յստակ են երևան դալիս այսօրեան հասարակական զարգացման տենդենցները, ճիշդ-ստեմները։ Գիտութիւնը, որ իր կոչումն է դարձնում ճշմարտութեան անակնած հետազոտութիւնը — այսօր նա

(*) Միտայի սովորաբար կոչում են այն առանձնապէս տառապանաւորեալ, որով երեւակայում են, քի իրենի ուղղակի յարաբերութեան մեջն ևստուոյ հետ, մի ևսակ ներքին շուտաւարտեալ ձանկում են ևստուոյ հոյիներ, նրա խորհուրդները։ Այդպիսի մարդիկ առհասարակ փախչում են հասարակական կեանքից, հրաժարում են կենսական փաշիքներից և խորատուում են հակադաս մտայնացութեան ու փախստիկական զստացումների մեջ։

ծառայում է միայն պրօլետարիատի շահերին . այդ դասակարգն է միայն , որ շահագրգռւած է ճշմարտութեան հետազոտութիւնով . . . Ճիշդ է , այսօր վերստին ծաղկում է միատիցիզմը , անդերկրային ուժերի կարօտը , բայց նա ծաղկում է ոչ պրօլետարիատի , ոչ կոմունիստների մէջ — նրանք դարձել են իրականութեան փրկիտութան , մատերիալիստներ — այլ — ունենոր դասակարգերի մէջ , որոնք գոյում են , որ գալիս է իրենց վերջին ժամը » :

Անա այսպիսի բռնադատել , ծայրայեղօրէն լաւատես յայտարարութիւններով է , որ մարքսիզմի ամենահեղինակաւոր չարդասկաններից մէկը ձգնում է լուսարմել միատիցիզմի ու ձգնութեան մի ժամանակ համատարած երևույթը :

Այդպէս ուրեմն , եթէ վերջին երեք դարերի ընթացքում կապիտալիզմի արտադրած արեւմտեան պրօլետարական զանգւածների մէջ էին տարածւում միատիցիզմն ու ձգնողութիւնը , (չնայած այդ զանգւածների սոսկալի թշուառութեան — նիւթական մաււոր ու հոգեկան) — դրա պատճառը , ըստ Կառլ Մարքսի , այն է , որ պրօլետարիատը և առհասարակ աշխատատաւոր , իրաւագուրկ մասնաները « գիտակցել են » միշտ (գուցէ նոյնիսկ 17րդ , 18րդ դարում) , որ ապագան իրենցն է , որ գիտութիւնը իրենցն է , իրենց դասակարգային շահերին ներկրած . . .

Քաջքուռը այնքան ակնհայտ է , որ չարժեք նոյնիսկ ծանրանայ : Ապագայ յաղթանակի գիտակցութիւնը ոչ թէ 17րդ , 18րդ , 19րդ , այլ նոյնիսկ այսօր 20րդ դարի սկզբում գեոկաղմում է արեւմտեան աշխատատաւոր զանգւածների հաղիւմիսն 4—5% -ի սեփականութիւնը . . . Որքան , ուրեմն , անհիմն լաւատեսութիւն և կամայական բացատրութիւններ . . .

Բոլոր ցաւը նրանում է , որ վարդապետական միակողմանիութիւնը ուզում է անպատճառ ժխտել կրօնա-փրկիտութեան որոշ հոսանքների ուրոյն , աւտօնօմ , գոյութիւնը , ուզում է անպատճառ վերածել ամէն բան առանց բացատրութեան , նոյնիսկ փրկիտութեան-հոգեբանական յատուկ երևույթ-

ները՝ տնտեսական աղդտկէն , նիւթական արտադրութեան ձեւերին , դասակարգային յարաբերութիւններին : Ուրիշ խօսքով՝ մարքսիստական դօգմատիզմը ուզում է զօնով ենթարկել կեանքը իր նախորդած բանաձեւերին , եթէ անգամ իրականութիւնը իր բարդ կոնֆլիկտներով ու կլեկտներով բացարձակապէս բմբոստանայ այդ բանաձեւերի դէմ :

* *

Շարունակենք մեր տեսութիւնը և փոքր ինչ կանգ առնենք կրօնական էւօլիցիայի վերջին չրջանի — միաստածութեան վրայ : Մենք տեսնւք , թէ ինչպէս ամեն ակադմատաւածեան սիստեմների մէջ , աստածներից մէկը միշտ աւելի և աւելի գերիշխող դառնալով՝ նշմարւում էր ձգտում , տենդենց՝ դէպի մօնօթէիզմ կամ միաստածութիւն :

Ո՞րտեղ և ի՞նչ սրայմաններում է ծնունդ առել մօնօթէիզմը — պարզ , դրական վկայութիւններ չկան : Ոմանց ասելով՝ նա երեւան է եկել առաջին անգամ Հրէաստանում , ուրիշների ասելով՝ կրօնական այդ սիստեմի առաջին ձեւը պէտք է փնտրել Բաբելոնում :

Հրէաստանի մէջ մենք տեսնում ենք միաստածութիւնը Մովսէսի օրով : Մինչ այն՝ Իսրայէլի զաւակները դաւանում էին նոյն կողմիս հաւատալիքները , որոնց մասին խօսեցինք : Ժամանակի ընթացքում Եհովայի պաշտամունքը գերիշխող դարձաւ : Եհովա կամ Եհւօ դարձաւ Իսրայէլի միակ աստուծը : Ֆոթօրկի և անձրեւի Աստուծն էր նա , երկնային դահի վրայ բազմած , նման հեղինների Չէլսին : Հրեայէն փայլի , լափող , հրեհնող կրակի լուսավառ աստուծն էր :

Որտեղ նրա ձայնն էր , քամին նրա չունչը , լոյսը նրա զգեստը : Նա մարդու կերպարանք ունէր , կատաղի ու ցասկոտ . նրա մոկեղնութիւնը յաճախ մարդկային զոհերով էին տոնքում : Մեծ էր , ամենակարող , նա հրամայում է և արեւդակը կանգ է առնում , ծովը երկու մասի է բաժանւում : Ամբողջ ընտրութիւնը՝ նրա քմահաճոյքի առարկայ : Իսրայէլի սանձարձակ ինքնատիրութիւնն է , որ ցոյցում է Եհովայի մէջ — նկատւում է Ֆօթիքրախ : Բռնակալ էր Եհւօ , նա պահանջում

էր անպայման հնազանդութիւն, հակառակ դէպքում կը նիւթէր ամենածանր աղէտներ: Նա պահանջում էր սրի անցկացնել անհաւատներին (Այդ գիծը յետոյ անցաւ Իսլամի բարոյախօսութեան մէջ): «Մի՛ չնիր, Մի՛ գողանար» և այլ պատերազանները վերաբերում են միմայն հաւատացեալներին: «Մի՛ չնիր քո հաւատակիցների վերաբերմամբ», իսկ անհաւատներին բնաջինջ անել — ասել է՝ աստուածահաճոյ գործ կատարել:

Մի խոշոր թերութիւն ունէր Ենոփան. նա «տիեզերական» էր: Նա դեռ խորայնացող ազգային աստուածն էր: Բայց ահա հեռոջնաւէ քաղաքակրթութիւնը նորանոր նաւաճումներ է անում և զրա հետ միասին կրօնը կամայ-կամայ դուրս է գալիս հեղցեղային չրջանակներից, դառնում էր միջազգային: Այդպէս և զաւ Մովսիսականութեան անմիջական յաջորդ՝ Քրիստոսնեութիւնը: Քրիստոսի օրով Ենոփան տապալւ տիեզերական բնաւորութիւն: Յիսուս Նազովրեցու աստուածը՝ նոյն Եահօն է, մարդկային կերպարանքով, աւելի վերացական, աւելի մեծ, գերբնական վեհութեամբ, աւելի կատարկազարծւած: Նա ամենազգէ է, ամենազէտ և ամենաողորմած:

Քրիստոսնեութիւնը...

Չնայած Ռեւանների և Շարաուսների աստուար հատոյններին՝ մինչև օրս դեռ միութեան մէջ են այդ մեծ կրօնի առաջին սկզբնաւորութիւնները, ինչպէս և նրա հիմնադրի անձնական կեանքն ու գործունէութիւնը: Մի բան միայն պարզ է. Քրիստոսնեութիւնը մեծ փոխառութիւններ է արել նախնից կրօններից՝ թէ դօգմային և թէ բարոյախօսական տեսակետից: Յունաստանը իր փիլիսոփայական հանձարներով, եգիպտոսը, Պարսկաստանը, անգամ Հնդկաստանը, ուղղակի կամ անուղղակի ազդել են այդ նշանաւոր կրօնի վրայ: Արեւելքի և Արեւմուտքի ամուսնութիւնից առաջ եկաւ նա, որպէս մի տեսակ սինթիզ, համադրութիւն, որ վիթխարի, տիեզերական հոսանքի պէս հեղեղեց մարերը: Նա հաստատեց ամուր, բիւրեղացած դօգմեր, սահմանեց ամէն տեղ կղերական դասակարգեր, կատաներ: Հայրածեց գիտական-փիլիսոփայական

մարզանքները, բռնապաւ ազատ մտքի վրայ: Կրօն ու եկեղեցի ծաւալեցին միահեծան տիրապետութիւն — երկնային և երկրաւոր: Հերձաւոր դարձաւ մի զարհուրելի խօսք: Մի հոր փիլիսոփայութիւն ծնունդ առաւ, քրիստոնէական ոգով տոգորւած, և տարածեց Ալեքսանդրիայից դէպի Աթէնք ու Հռօմ. մի փիլիսոփայութիւն՝ էապէս կրօնական, աստուածաբանական: Գիտութիւնը, հասարակական խնդիրները դուրս քշեցին նրա չրջանից. կրկնային թագաւորութեան հոգսը և զաւ այդ նոր խնամատարութեան միակ առարկան:

Որքան ջատագովեցին այդ կրօնը, դարերի ընթացքում, բայց և որքան նա զուրկ է ինքնուրուշնութիւնից: Այն որոշ դուալիզմը (երկւութիւն), որ գոյութիւն ունի Քրիստոնէական սիստեմի մէջ, — փոխառութիւն է Պարսկաստանից: Աստուհան, որին Յիսուս խաւարի թագաւոր է անւանում, Պարսից Ահրման ընդօրինակումն է: Քրիստոս աստուածորդին աշխարհ է եկել՝ փրկելու մարդկութիւնը խաւարի տիրապետութիւնից և յաղթահարելու աստանուշին: Ճիշդ նոյն հաւատալիքը՝ Պարսկաստանում. Որմիզդը, յօտի աստուածը, վաղ թէ ուշ պիտի յաղթէ Ահրմանին:

«Տիեզերական փրկիչ» զաղափարը մենք գտնում ենք դեռ Բուդդայական Նիրվանայի մէջ (*): Երբորդութեան գաղափարը ևւս հանդիպում ենք հնդկական (Բրահմանիզմի) և Եգիպտական կրօններում. բայց նա արծարծւում էր և նախաքրիստոնէական փիլիսոփայութեան մէջ՝ մասնաւորապէս Ֆիլսօֆ անուանով հրէա փիլիսոփայի գրածքներում, (Jean Jacques Gourd, Դասախօսութիւններ):

(*) Նր(էն)թ.— Բուդդիզմը ասում է, որ վիշտը այս աշխարհի գոյութեան անբաժան հետեւանքն է, որ ցանկութիւնը վշտի աղբււրն է, որ այս ցաւոտ ու տանջալի գոյութիւնը մի հակայական պատրանք է, Էլեւզիօն, որ ալդ պատրանքը եւ ցանկութեան պատճառած տիեզերական վեշտը կարող են դադարել... Նիրվանայով, այսինքն ներկայ ցնորական գոյութեան ջնջումով («Նիրվանա») բառացի նշանակում է շունչի կտտութեալ բացակայութիւն: Նա վերջ պիտի դնէ տիեզերական շարժման մեւտամբֆօզին, մշտնջենաւոր ծնունդներին, փորձութիւններին եւ տաւապանքներին, մի խօսքով, կեանքի անդադրում ու խօսական ելեւէջ-

Ինքնուրոյնութիւնը բացակայում է եւ բարոյախօսական վարդապետութեան մէջ: Ճգնաւորութիւն, խմբարձութիւն եւ նման իրը՝ առաքինութիւններ քարոզել են նոյն Հնդկաստանում եւ ուրիշ տեղեր: Քրիստոնէութեան գլխաւոր, կարդինալ առաքինութիւնն է — Սէր:

«Սիրի՛ր քո մերձաւորին» — ահա հռչակաւոր հրամայականը, որ հնչեց մեզնից քսան դար առաջ, հաւատարմութեան ու եղբայրութեան նշանաբանների հետ, եւ որ ունեցաւ մեծ, համաշխարհային նշանակութիւն, իրրեւ մի վեհ, համամարդկային սկզբունքի ծանուցումն, — թէպէտեւ նրան վիճակած էր ամուլ մնալ Կանտի «վճռական հրամայականների» պէս, թէպէտեւ նա դարերի ընթացքում մի նշանախեց անգամ չբոխեց մարդկանց դատարարգային յարաբերութիւնները, չբռնկեց գերի, ստրուկի, սրբոխարի տառապանքները...

Քրիստոնէական բարոյախօսութեան մէջ կան. իրաւ է, կէս — կամուկիսակաւս, հակաբոլորական դբութիւններ: Ո՛ր պիտի ահարկու շանթեր էին արձակում — կեղեցու հայրերը հարստութեան դէմ... «Աւելի գիւրտութեամբ բւշար կ'անցնի ասեղի ծակով, քան թէ հարուստը կը մտնի երկնային Բարայութիւն»։ «Երանի աղքատաց — զի նրանք միայն կ'արժանանան նոյն արքայութեան»։ Ըստ Մատթէոսի աւետարանի՝ Յիսուս ասել է մի ունեւոր երիտասարդի. «Եթէ կ'ուզես կատարել լինել, գնա՛ ծախիր քո բոլոր ունեցածը եւ բաժանիր շքաւորներին»։ Յիշենք, վերջապէս, որ առաջին քրիստոնէականները հիմնել էին բողոքական համայնքներ կամուկիսական

ներքին երբ այդ հսկայ պատրանքը, այդ տանջալի պատկերները կը վերանայ, այն ժամանակ կը տիրէ խիստիան, լիտկատար իրականութիւնը, համայնապարփակ ու անշարժ մի գոյութիւն — Նիքոլանման (A. Fouillée, Histoire de la Philosophie): Այդպէս է, որ պիտի փրկւի տիեզերքը յաւերժական տառապանքներից... եւ այդ Նիքոլանային, այդ անէնացման հասնելու համար, Բուդդան կոչ է անում մարդկանց՝ հրաժարել խաղաւաճէն ցանկութիւնից, արմատախիլ անել ապրելու ամէն ինչ...

Այս սարսափելի թեզիսները պերճախօս կերպով արծարծեցին 19րդ դարի յոռետես փիլիսոփայութեան մէջ, որի գլխաւոր ներկայացուցիչներն են՝ Շոպէնհաուէր եւ Հարդանան:

(համայնապարփակ) հիմքերի վրայ. մասնաւոր սեփականութիւն չէր ճանաչում քրիստոնէաների այդ նախնական համայնքներում. ծաղկում էր մի տեսակ պարզ, նահապետական կամուկիսական, որ անշուշտ, բողոքական լաւ կողմեր ունէր, բայց որ չէր կարող տեսական լինել: Գեղեցիկ սկզբունքները զարմեցին անտեսական էւօլիցիայի դաժան օրէնքներին եւ կամացկամաց օղբ ցնդեցին:

Ինքը քրիստ. վարդապետութիւնը հետեւողական չեղաւ նոյնիսկ թէօրիպում: Կան ուրիշ կէտեր նրա մէջ («Տո՛ւր կարօնը կայսեր» եւ այլն), որոնք ողջրակի հակասում են կամուկիսական, հաւատարմութեան եւ եղբայրութեան: Յամենայն դէպս, քրիստոնէութիւնը, յանձին իր հեղինակաւոր փառաբանների, վաղուց ի վեր ներթափանցել է գոյութիւն ունեցող սեփականապարփակ, դասակարգային յարաբերութիւնները: Այդպէս, միջնադարեան սիսոյատիկայի պարագլուխ եւ կաթոլիկ քրիստոնէութեան աշխարհահսկայ ջատագով Թոմաս Ակվինացին հանդիսաւոր կերպով ներթափանցում էր գերութեան սխաւոր, համարելով այն՝ առեւտրային պատիւ մարդկանց մեղաց հաւաւ... Նոյն ձեւով հռչակել է եւ կնոյ յախոնական քաւորադրումը՝ տգամարդուն, եւ այլն:

Սիրոյ քարոզը եւս նոր չէր: Բուդդիզմը քրիստոնէութիւնից դեռ շատ առաջ սրբադրծել էր արարուելի կամ աշխարհիկութեան դժացումը: Բուդդան քարոզել էր սէր, անձնութեան ու ողորմաբերութիւն՝ ոչ միայն դէպի մարդիկ, այլ եւ դէպի կենդանիները:

Միւս կողմից, պէտք է նկատել, որ քրիստոնէութեան

(*) Բարեբախտաբար, չը նայած այդ խոր հոկատութիւններին — դուրսէ հէնց շնորհիւ նրանց — Քրիստոսի կրօնը կարելի է լինում հալոյել աւմէն ձեւով, յարմարեցնել նոր գաղափարներին ու հասանքներին ճիշդերական սիրոյ եւ հաւատարմութեան սկզբունքը — թէկուզ թէօրիպէս միայն հռչակած — հնարաւորութիւն է տալիս յարմարեցնելու այդ կրօնը ժամանակակից աշխարհ կոչւած («հաւատարմական վարդապետութիւններին» (Théories Egalitaires) մոմաւարապէս լոկիկարութեան սոցիալիզմին:

Մ. Վարանդեան — Կրօն եւ Գիտութիւն

հիմքում կան էգոիստական, եսական շարժառիթներ: Եզրայրութ-
րութիւն է քարոզում տարգաղ վարձատրութեան խոստում.
ներով (երկնային դրախտով) ու գոյութի սպառնալիքներով...
Այդպիսով Քրիստոսի հրահանգած սէրը մաքուր, անաղաք չէ:

Բայց կայ մի ուրիշ ծանրալիշ թերութիւն քրիստոնէական
սիրոյ վարդապետութեան մէջ. վերջինը հիմնւած է այն
սէրի վրայ, որ պիտի տաժէի գէպի Քրիստոս: Հրահանգւում
է սիրել Քրիստոսին եւ նրա հայր Աստուծուն, որը իր սրղուն
դժբախտի է մարդկանց փրկութեան համար: Ով որ սիրում է
Քրիստոսին, արժանի է Աստուծոյ սիրոյն. իսկ ով որ չի սի-
րում նրան — նորվում է... Այդ տեղից առաջանում է ան-
աղօնիցմ, հակամարտութիւն քրիստոնէականի եւ ոչ-քրիս-
տոնէականի միջեւ... Աստուծոյ իսկական գաւաթներն են միայն
առաջինները... (*)

Այդպիսով սէր եւ հաւատ հանդիսանում են, իրեն-
միանգամայն հակադրա կառէգօրիներ: Սէրը տիեզերական
է, նա խորութիւն չի գնում հաւատացեալի եւ անհատաւորի
միջեւ: Իսկ հաւատը, բնականաւոր, անհամբերակ է, նեղ,
տարամեղ, նա ճշտման է դործ գնում մարդու խղճի վրայ,
նա խորչում է «անհատաներից», յաճախ հարածում է նրանց:
Այդպէս է եղել մինչեւ օրս: «Սէրը խնային անհատաւոր է, իսկ
հաւատը՝ անսէր» (Die Liebe ist an sich ungläubig, der
Glaube aber lieblos) — Փայերբախի այս նշանաւոր խօսքը,
անշուշտ, խորունկ ճշմարտութիւն է պարունակում: Մանկատու-
կանութիւնը նախնի գարեբում ջնջւում էր գեալութիւններին հրով
ու սրով, իսկ քրիստոնէութիւնը ջնջւում էր «անհատաներին»
հերձածների հաղածանքով եւ գոյութի բոցերով: Որպիտ ու-
նողորմ արչաւանք: Հէնց որ Քրիստոնէութիւնը դադրեց հա-
լածական լինել, նա ինքը դարձաւ հաղածող... Յիշեցէ՛ք միջ-
նադարեան քառմեկի խորոյկները, Զօրգանս Բրունօնների եւ
Հուսերի մարտիրոսական մահը: Յիշեցէ՛ք հաւատաւորութեան
սարսափները: Միայն Կարլոս Վ-ի թագաւորութեան ժա-

(*) L. Feuerbach, Das Wesen des Christenthums (Քրիստոնէութեան
էութիւնը):

մանակ, մօտ 100,000 «հերետիկոսներ» ջնջւել են դահիճների
ձեռքով Հօլանդիայում: Հապա Սպանիայում եւ ուրիշ երկիր-
ներում...

Քրիստոնէական բարոյախօսութեան մէջ՝ մեծ տեղ է բըռ-
նում եւ համակերպութեան քարոզը, որ ճիշդ է, նորնպէս
փոխառւած է Հնդկաստանից, բայց առանձնապէս չիշատում է
Քրիստոսի վարդապետութեան մէջ: Մի շարք պատերազմներ
կան միանգամայն հակահասարակական բնոյթ ունեցող: Այդ-
պէս, օրինակ, «Հարկն չարով չը գիմաղրելու» նշանաւոր հը-
րահանգը, որ դարձել է Լեւ Տօլստոյի սոցիալ-քաղաքական
դաւանանքի կենտրոն-գաղափարը: Այդ տեսակ պատերազմները
կը մնան կատարեալ անթիվութիւն մեր աշխարհում, քանի
դեռ գոյութեան կռիւն օրէնք կը լինի ամէն մի անհատի,
գաւառարդի, ազգի ու պետութեան համար: Իսկ երբ կը գտն
Քրիստոնէական խոնարհութիւն ու համակերպութիւն քարոզե-
լու բռնաւորի ճանկերում գալարեալ գոհերին, — դա արդէն
կը լինի յանցագործութիւն:

Ինչ է քրիստոնէական միաստամութեան էութիւնը: Իս-
կապէս, միաստամութիւն, մոնօթէիզմ, բառի բացարձակ
մաքով չըկայ: Ինչպէս արդէն յիշեցինք, մի որոշ երկութիւն
մնում է միշտ — Աստուծոյ եւ Սատանայի երկութիւնը: Բայց
կայ աւելին: Կայ նոյն իսկ սղուրալիցմ, մի տեսակ բազմաստ-
ւածութիւն՝ միաստամութեան մէջ: Կայ «երրորդութեան»
վարդապետութիւնը, որի համեմատ քրիստոնէութեան մեկ աս-
ւածը իրօք բաղկացած է երեք տարբեր աստածներից. Հայր,
Որդի եւ Սուրբ Հոգի: Դրանք երեքն էլ ուրոյն մարդանման
աստածներ են, ինչպէս հնդկական յայտնի երրորդութիւնը —
Բրահմա, Վիշնու, Սիվա:

Հայր, որդի եւ Ս. Հոգի: Հայր-Աստուածը «արարիչն է
երկնքի եւ երկրի»: Որդին ինքը Քրիստոսն է, Աստուծոյ հա-
ղաւոր դաւակը: Իսկ Սուրբ Հոգին — մի չափազանց խորհրդա-
ւոր էակ, որ իջել է Ս. Կոստի վրայ եւ առանց որ եւ է փոր-
նութեան ենթարկելու նրա կուսութիւնը, աշխարհ է բերել

Յիսուս Աստածարդուն . . . Աստածարանները զարերի բնիկաց-
քում անթիւ խորագնին մարդանքներ են կատարել, — բայց
այդ երեք անձնաւորութիւնների փոխադարձ յարաբերութեան
հարց մինչեւ օրս մնացել է և միշտ էլ կը մնայ մութ, անբա-
րոշնակի :

Կայ մի չորրորդ աստածութիւն — ինքը Սուրբ Կոյսը,
Մարիամ Աստածածինը, որի պաշտամունքը բնիկ գրկում է տ-
հագին մասը քրիստոնեայ մարդկութեան :

Աւելացրէ՛ք, վերջապէս, այն անհամար սրբերի պաշտա-
մունքը, որ տարածւած է ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհում,
սուրբեր՝ որոնց անձեւ զարերից ի վեր խառնել են ծխամ, եր-
կրագագում են, աղօթում ու աղերսում, ինչպէս մի տեսակ
աստածների . . . Եւ այն ժամանակ, ակնհայտ է, որ յիշու-
թիւններ միաստածութիւն է միայն քեօրիայում
միայն տեսականի և ոչ գործնականի մէջ :

Ինչ է այդ միաստածութեան թէօրիական էութիւնը :

Դա ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ Քրիստոսի կամ Մարդ - Աս-
տուծոյ պաշտամունքը: Աստուծոյ յատկանիշները — սէր, իմաս-
տութիւն, սգորածութիւն ևւայն — սոսի մարդկային յատ-
կանիշներ են: Իր սեփական եութիւնն է, որ մարդս գնում է
Աստուծոյ մէջ, իր սեփական յատկանիշներն են, որոնցով նա
օժտւած է «Գերազդին էակին»: Չէ՞ որ, եթէ մարդկային յատ-
կութիւններ չստենար Աստուծ, նա չէր էլ կարող աղբել մարդ-
կանց վրայ, չէր կարող գոհացում ապ նրանց կարիքներին :

Աստածային էութիւնը, ուրեմն, նոյն մարդկային էութե-
թիւնն է, միայն մաքրւած, սղաւաւած անհատական մարդ-
չրջանակներից, թերութիւններից: Մարդս անկասար է և մա-
մանակաւոր — Աստուծ կատարեալ է, անվերջ, յախտնա-
կան: Մարդ ևւ Աստուծ — երկու բնականներ :

Աստածային բնութիւնը էապէս մարդկային բնութիւնն է
Եւ Աստուծոյ մարդեղութիւնը ի գէմս Քրիստոսի, ոչ այլ ինչ
է, բայց եթէ նրա (Աստուծոյ) մարդկային բնութեան կոնկրետ
զգացական մարմնացումն :

Լուրվիկ Գոյեբախ ասացինն էր, որ մերկայցելել
«Քրիստոնէութեան էութեան» մէջ՝ աստածութեան այդ մար-

կային բնութիւնը: Մարդս աստիակայացնում է Աստուծոյ մէջ իր
սեփական էութիւնը ևւ պաշտում է այն՝ ասանց գիտակցելու,
որ իր սեփական էութիւնն է պաշտում . . . (*) Յետ նա-
յնք . . . Կրօնական էւօլիցիայի սկզբնական շրջանի մէջ չենք
տեսնում արդեօք նման երեւոյթ: Այն հազարաւոր ուրական-
ները, որոնք վիտում էին նախամարդու երեւակայութեան
մէջ՝ արդեօք մարդկային հոգիներ չէին . . . Այդպէս է գոնե՛
յարտարարում մեկտապաշտութեան թէօրիան: Թերեւս, ուրեմն,
հախազանցութիւն չի լինի սոսի՝ որ իր երկարատեւ բնա-
շնչման բնիկացքում կրօնը լոս եւրեան մնացել է անսե-
փոխ: Մարդու հոգին է, նրա էութիւնն է՝ պաշտման աստ-
կայ . . .

(*) L. Feuerbach, Das Wesen des Christenthums

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲՆԱՇՐՋՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՆԱԽ ՔԱՆ ԴԱՐՎԷՆ

Աստածաշնչի դօգմը.— Նպասակաւորութիւնը ճիշդեական չկէ՛ր մեզ.— Գիտութիւնը եւ «Կերականը».— Մեծափիգիսայի խնդիրները գիտութեան սուղիւ.— Բնութեան օրէնքները եւ սեղծագործութիւնն ex-nihilo.— Ոյժ-եկիւք կամ ճիշդեական Սուրբանց.— Մօկիզմի վարդապետութիւնը.— Նիւքապաշտութեան ռանկիւրներ՝ Մօրիոս եւ Ֆօիւս.— Միսի եւ ուշիւ.— Մի եւ անբողք բրնձիւրներ.— Natura non facit saltus.— Բնական սեղծագործութիւնն կամ էւօլյուսիօն.— Նորագոյն բնագիտութեան սկզբնաւորութիւն.— Լիմենի եւ Կիւլիի.— Կասսուօֆայի բերական.— Դարվիլիզմի նախաբանականներ.— Գիտք, Սկիւն, Կաւարի.— Տեսակների ծագման պրօբլէմը:

Քրիստոնէական աստածաբանութիւնն էր, որ չիմուելով ինչ Կառնարանի մեկնութիւնների վրայ, արծարեց գեղեցական արաւշագործութեան դօգմը, չեչաւց անձնաւորւած ու միանձնաւոր Աստուծոյ գաղափարը, որ դուրս է երթորդէ Բնութիւնից, որ ստեղծել է Տիեզերքը ոչնչից, ստեղծել է մարդուն փոշիից, որ յօրինել է բնութեան օրէնքները, որ կուրաց է փոխել նրանց, քանզի, վերջինից ամէն բան՝ իր կամքի ու քմահաճոյքի համաձայն:

Եւ այդ դօգմը երկար դարեր թաղաւ որեւ մարդկային կամ գիտակցութեան վրայ... Թաղաւորեց՝ չընայած իր կապիտ ու միամիտ պարտնականութեան, չընայած իր անկապ ու երկրան արամարանութեան, որի հանդէպ պարտան եւրօպացի պատանին գարմանքով թօթում է ուսերը եւ հարց տալիս.

— Աստուծո՛ւմ է ստեղծել տիեզերքը, հապա սօ՛վ է ստեղծել Աստուծուն...

Իօգմն իշխեց ուրիշ, նման, ազդակից վարդապետութիւնների հետ, որովհետեւ պէտք էր մի ելք գտնել հակադէպ ու խորհրդաւոր լարիքներէից, որովհետեւ հարկ էր որեւէ լուծումն ապ տիեզերական ստեղծածներին, մի շարք տանջող ու կնճատ «ինչու»-ներին: Հարկ էր բացատրել այն հրաշայի

ժամացոյցը, այն հոյակապ մեքանիզմը, որ տիրում է այնքան կարգ ու ներդաշնակութիւն, որ ամէն ինչ թւում է նրա պատակաւոր, որ ամէն բան — սուս մի տեսակ նախատանձանեալ ու զգոթեամբ — մըում է դէպի անդուլ կատարելագործում: Նպատակաւորութեան գոյութիւնը տիեզերական կառուցածքի մէջ եղել է միշտ եւ այսօր եւ չարտնալում է լինել աստածաբանների ու մետաֆիզիկների մտահոգութեան ստարկան եւ նրանց պատճառարանութեան ամենագլխաւոր նկատիներից մին:

Վիլիսարի ժամացոյցը պէտք է ունենայ եւ մի անտուր, գերբնական ժամագործ... Այդպէս խորհեցին դարեր շարունակ եւ այդ ժամագործին անուն տւին՝ — Աստուծո՛ւմ:

Ժամանակը քայլեց, սակայն: Գիտութիւնը եւ մանաւորապէս բնագիտութիւնը հեղաշեփէ զարգացաւ եւ մարդկային միտքը կամայ-կամայ սթափեց իր բազմադարեալ լէթարգիական մրափից, իր մերկ ազիտութիւնից՝ բնութեան երկուլթներին եւ օրէնքների նկատմամբ: Աստակների, գերբնական հաւատարիքների մշուշ վարատեց աստիճանաւոր եւ դարեւրով թարաւաօ, խեղաթիւրւած ճշմարտութիւնը դրեց իր տարերի վրայ:

Հոկայական աշխատանք էր պէտք՝ այդ փրկարար սթափումը առաջ բերելու համար: Երկու մեծ գործօններ հոգացին այդ անհրաժեշտ աշխատանքը. մի կողմից՝ առաւելապահ (օրթեկոթի) զարգացման պրօցէսը, կամ ուրիշ խօսքով՝ հասարակական էւօլյուսիօնը, խթանւած անտեսական ու անպաշտաններից, միւս կողմից՝ եւրօպական (սիւրթեկոթի) պրօցէսը, մեծ մարդկանց, մեծ գիտական հանձարների գործունէութիւնը, նրանց հնարապէս, խնայականութիւնը, նրանց կատարած գիտերը, նրանց հազարլած զարկը:

Արաւշագործութեան վարդապետութիւնը փոխարինեց էւօլյուսիօնի, կամ Բնաշնչման վարդապետութեամբ:

Գիտութիւնը, ամենօրեայ մանրաշնչին փորձի վրայ հաստատած գիտութիւնը, դուրս փանեց հասարակական դաշտերից գեղեցականը, հրաշք, աւապելը, հրաժարեց «աստ-

դաժեամբ, նա ձուլած է Ոյժի հետ: Նիւր և Ոյժ կապում են անբաժանելի մի էութիւն: Դուալիզմ, երկութիւն չըկայ այդ տեղ. ուր կայ նիւթ, այնտեղ կայ ոյժ, կայ ևս չարժում. մին կ'ենթադրէ միւսի սննդաժեշտ ներկայութիւնը, կամ թէ, առանք Գլօթէի լեզուով. «Նիւթը երբէք առանց ոյժի, ոյժը երբէք առանց նիւթի չեն կարող գոյութիւն ունենալ ևս գործել»:

Եւ ամբողջ տիեզերքը իր բնութեամբ ու այսպէս ևս երկութիւններով այդ սկզբնական ուժ-նիւթի (կամ Սուրստանցի) բնաշրջման արդիւնքն է, հետեւապէս, այդ տիեզերքն ևս— չնչուոր թէ անշունչ, օրգանաւոր թէ անօրգան, գործարանաւոր թէ անգործարան— կապում է մի անխզելի ամբողջութիւն:

Այդ է մօնիզմի հաշակաւոր վարդապետութիւնը, որի հանձարեղ փիլիսոփայական արժարժոյն էր Սպինոզա 17րդ դարու մէջ. մեր ժամանակում նրա հեղինակաւոր ներկայացուցիչն է բնագիտութեան ու բնափիլիսոփայութեան աշխարհում՝ Ենայի համալսարանի մեծանուն պրօֆէսոր, գերմանացի Էրնսթ Հեկկել (*):

Մի է ամբողջ բնութիւնը, մի է ամբողջ տիեզերքը: Ամէն բան միեւնոյն Ոյժ-Նիւթի արտայայտութիւնն է, միեւնոյն հիւլէների ու մօլէկուլների մի յայտնի դուգաւորումը: Այդպէս է և կեանքը... Ֆիզիօլոգապէս (բնափոփարար) ասած՝ կեանքը ոչ այլ ինչ է, բաց իմէ նիւթի յախտնական շրջանաւորումը, իսկ մահը ոչ այլ ինչ է, բացիմէ արդ շրջանա-

(*) Մօնիզմ (ամբողջականութիւն) կոչւում է այդ վարդապետութիւնը այն պատճառով՝ որ կ'ուզէ վերածել բնութեան բոլոր երևոյթնութեան մէկ-միայնակ սկզբունքի, մէկ-միայնակ էութեան— Ոյժ-Նիւթի: Կամ Սուրստանցի Ոմանք կոչւում են այն՝ մասնիկայիզմ, Նիւթապաշտութիւն Ոմանք էլ (մեծիւմ) անունով կոչւում են նաև իդէալիզմը, սպիրիտուալիզմը և այլն, քոր տրամագծօրէն հակառակ են նիւթապաշտական մեծիւմին: Վերջինի հակառակորդ սխառմաներ են և՛ գուալիզմ, պլուրալիզմ և այլն, որոնք ընդունում են մի քանի տարբեր սկզբունքներ—նիւթ, ոյժ, ոգի, գաղափար և այլն:

առթեան անմահութիւնը» — արդէս է ասում մատերիալիզմի ամենահամազուտ ահալիրոհներից մինը— Մօլեոս: (*)

Այդպէս— ևս միտք: Նա սերտ կերպով կապւած է ուղեղի մօլեկուլային առանձնապատուկ շարժողութեան հետ: «Առանց ֆոսֆորի չկայ միտք» — բացականչում է նա Մօլե- շտը. Ohne Phosphor kein Gedanke!... Իսկ ֆոսֆորը ուղեղի բաղադրիչ տարրերից մինն է:

Մատերիալիզմի մի այլ մօլեկն ահալիրայ, Կարլ Ֆոլս(**) աւելի ևս խտացնում է մաքի այդ դուա նիւթական ծագման հիւլօթէզը, արտասանելով իր յայտնի և սուր դարձւածը.

Միտքը և ուղեղը նայն փոխադարձ յարաբերութեան մէջ են, ինչպէս լեզին և լեզրը, մէզն ու երկամունքները:

Ուրիշ խօսքով՝ միտքը բղխում է ուղեղից, ինչպէս լեզին լեզրից կամ մէզը երկամունքներից...

Բառացի կերպով չենք կազմ, ի հարկէ, բնականից այդ նշանաւոր ֆրազը, որ ժամանակին մեծ ազմուկ լարուցեց աստուածաբանների լանակում և որի առաջին անգամ գործածութիւնը վերագրում են ֆրանսիացի փիլիսոփայ Կարա- նիսին: Մարդկային մաքի, հոգեկան գործունէութեան կամ նիւթի: Մարդկային մաքի, հոգեկան գործունէութեան ամեն գիտակցութեան ծագումն ու բնկացքը հոգեբանութեան ամեն նամեծ և առեղծւածային կնճիւն է, որ գծւար է լուծել այդ քան սրարդուեակ, սխալխտ ձեւով: Ինքը Ֆոլսան ևս ընդունում է, որ դա մի «կոպիտ արտայայտութիւն» է լամեն նայն դէպս նրա կարծիքով՝

«Ամէն մի քիչ-չատ մտածող ու հետեւողական բնախող անպարման պիտի դայ այն հասկացողութեան՝ որ մարդկային բոլոր այն բնականութիւնները, որոնց սովորաբար հոգեկան գործունէութիւն անունն են տալիս, մեր ուղեղային կազմի ֆունկցիօններն են» (պաշտօնաւորութիւնը)...

Միտքը չի բղխում ուղեղից, ինչպէս մէզը երկամունքներից: Սակայն, տարակոյս չկայ, որ—ինչպէս ասացինք—մրա-

(*) J. Mofeschott, Kreislauf des Lebens (Կեանքի շրջապիծը)

(**) Նախկին պրօֆէսոր Ժրնէվի համալսարանի, վախճ. 1895-ին:

քի, գիտակցութեան երեւոյթը սերտօրէն շաղկապւած է ուղեղային պաշտօնավարութեան հետ. տարակոյս չկայ եւ ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ ուղեղը մասնազուլութեան օրգանն է եւ կենդրոնական օրգանը, որ առանց այդ օրգանի՝ գիտակցութիւնը գաղարում է, որ նրա միտակցով, նրա մի ջնջին բեկարը ջրատեկով, անգամայն ծեկով՝ յաճախ ջրատում. խեղաթիւրում է մարդու բովանդակ մտաւոր կեանքը, չքանում է մտածելու, արամարանելու կարողութիւնը, խաւարում է հոգիին:

Իմացականութիւնը, վերլուծող, քննադատող, համադրող ու հակադրող իմացականութիւնը (*), երեւան է եկել կենդանական զարգացման երկայնաձիգ ամբողջի մի յայտնի առաջնորդ վրայ — մարդու մէջ: Ինչպէս է նա երեւան եկել, ուղեղային մասնիկ երբ ինչ հրաշալի խաղերով է առաջացել մեկի առաջին շղթ, իմացականութեան, հակադրող գիտակցութեան առաջին փայտաղարմը մարդ-էակի մէջ — դա, կրրկնում ենք, տակաւին տեղեւած է, նոյնպիսի մի տեղեւած, օրային է կեանքի ծագումը:

Բայց, յամենայն դէպս, ընդունում ենք, չենք կարող չընդունել, որ այդ գիտակցութեան, այդ իմացականութեան կենդրոնականութիւնը, նրա բնակավայրը Ուղեղն է, որ արտօքայ ուղեղի՝ չիք իմացականութիւն, որ նիւթեղէն հիւլէների շարժումներից դուրս՝ չկայ միտք, ինչպէս որ չկայ կեանք նոյն նիւթեղէն պրոտօպլազմից դուրս:

Թէ մէկ է թէ միս պարագայում — թէ կեանքի է թէ մարքի ծագման տա այժմ մութ, անխմանալի պրօպէսում — անհնարին է ընդունել օրգանիզմի եւ ուղեղի մէջ որ եւ է այդ սկզբունք, որ եւ է այդ ոյժ, որ լինի տարբեր նիւթից, որ եւ է վերացական կամ գերբնական էութիւն, որ ազդիւր լինի կեանքի ու մարքի (**):

(*) Մենք խօսում ենք բնագիտական ու հակադրող իմացականութեան մասին, քանզի իմացականութիւնն ընդհանուր առմամբ յատուկ է նաեւ կենդանիներին:

(**) Այդպէս, օրինակ, վիտալիստները (vitaliste) պնդում են, որ կայ մի խորհրդաւոր ուժ, մի անքննելի կենսական ոյժ (force vitale), որ միանգամայն տարբեր է նիւթից, որ շունչ է տալիս անդգայ նիւթին, կեանք է հաղորդում օրգանիզմին...

Այդպէս, օրինակ, նիւթը ամեն ինչ է, տիեզերքի բոլոր ծայրերում եւ նրա զարգացման բոլոր պղպան կեւէջների վրայ: Ոչ մի տեղ — որեւէ խրամատ, որեւէ անջրպետ՝ տիեզերական այդ անդուլ էւօլիւսիոնի մէջ: Ոչ մի տեղ չըկայ որ եւ է այդ տարր, որեւէ սկզբունք, գոյութիւն, որ լինի տարբեր այդ նիւթից կամ այդ նիւթեղէն ոյժից, որ գայ միջամանելու այդ վերջինի յաւիտենական շարժումներին:

Չկայ այն վիճի, անանցանելի խրամատ, որ ստատաւրան մտածողները եւ ամէն կարգի սպիրիտուալիստները(*) կամայականօրէն ձգել էին մարդ-էակի եւ չըջաղատող բնութեան միջեւ, հաշակելով այդ մարդուն, իրեն մի առանձին, արտօնաւոր ստեղծագործութեան ծնունդ: Չկայ բացարձակ սահմանագիծ անօրգան եւ օրգանաւոր աշխարհների միջեւ, բոյսի ու կենդանու, անասունի եւ տուռի միջեւ... Մենք այդ կր փատտենք յետագայում: Մարդկութիւն, անասնութիւն, բուսականութիւն՝ կապւած են անխզելի կապերով, եւ բոլորն էլ ձուլւած են միեւնոյն վիթխարի տիեզերական Սմարտի հետ, համապարփակ Սուբստանցի հետ: Ամէն տեղ — նոյն նիւթը եւ նիւթեղէն շարժումը: Բնութեան փոխանցումների յաջորդական փոխերի մէջ միանգամայն արդարանում է հաշտաւոր Շվեդ-բնագէտի, Լիւնգեի խօսքը՝

«Natura non facit saltus»

«Բնութիւնը ոտախններ չիանում»:

★
★

Արարչագործութիւն — այն: Բայց — բնական արարչագործութիւն: «Ստեղծումը» թէօրիան տեղի ունի «Էւօլիւսիոնի», բնաւորական թէօրիային: Իրօք ոչինչ չի ստեղծւում, այլ եղածը (նիւթ-Ոյժը) զարգանում է, յեղաշրջւում, ձեւափոխւում: Տիեզերական Սուբստանցի կամ նիւթ-Ոյժը շարժւում է յաւիտենօրէն, ներքին յարակոյ պատճառականութեան (causalité) զօրութեամբ, շարժւում է տարբերանքներ եւ կուրօրէն, առանց որեւէ նպատակի գիտակցութեան: Ոչ մի այդ ոյժ չի կա-

քող մխել արդ երկաթէ, ճակատագրական չղթայի մէջ: Ոչ մի գերբնական, քմահաճ ազդակ, ոչ մի բանաւոր Ենթա, ոչ մի Արամաղդ չի կարող խախտել այդ վիթխարի չղթան, չի կարող խզել երկույթների այդ ճակատագրական ընթացքը: Անձրեւը թափուում է, որովհետեւ մթնոլորտի մէջ հաւաքուում ու խտանում են գոյորչները: Հրաբուխը ժայթքում է, որովհետեւ գետնի խորունկ արգանդի մէջ մթերւում են պայթուցիկ գազային զանգւածները: Մահը վրայ է հասնում, երբ մարմնի մէջ կատարւում են ֆիզիոլոգիական լայանի փոփոխութիւններ: Ժայռը խորտակւում ու ցած է գլորւում, որովհետեւ ջուրը, անձրեւը տաշել, փորփորել են նրա խորունկ ծալքերը... Ոչ մի նախաինամութիւն չի կարող կանխել այդ բնական սրատահանները, որ կատարւում են երկաթէ անհրաժեշտութեամբ, որոշ օրէնքների անդխտողիկի եւ անդրդեկի գորութեամբ:

Ոյժնիւթը, Սուբստանցի անդուլ շարժման, կամ բնաշրջման, կերպարանափոխման, մէջ է (transformation), ե շարժելու համար՝ նա պէտք չունի մի նախազարկի, մի առաջին խթանի, լծակի: Բացարձակ անշարժութիւն երբեք չի եղել: Նիւթը շարժւում է ինքնիւրեւ, շարունակ ստեղծագործելով, արտադրելով իր անհուն ծոցից նորանոր ձեւեր, նոր գոյութիւններ: Ստեղծագործող սովոր կամ պատճառը նայն Նիւթի մէջ է, նոյն Սուբստանցի մէջ: Եւ այդ ներքին, յարակայ պատճառը անդադար չինում է ու քանդում, վերափոխ չինում, ստեղծագործում... մի կայր, բնազդային, ճակատագրական մղումով:

Ամբողջ ժամանակակից գիտութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը հիմնւած են, այդպիսով, շարժականութեան կամ դինամիզմի (dynamisme) սկզբունքի վրայ: Էւոլյուսիոնիզմը կամ բնաշրջման վարդապետութիւնը դառնում է առանցքը ամէն մի գիտական հետազոտութեան ու աշխարհայեցութեան:

Կանգ առնենք այդ մեծ ու արգասաւոր վարդապետութեան վրայ, որ կազմում է ժամանակակից գիտական-փիլիսոփայական հաւատամքը, որ եկել է տապալելուրոր հինաւուրց կուսքերն ու պաշտամունքները եւ որ... ծանուցւել ու հաստատուել է մի առաջ-

պալի երկունքից յետոյ, անբաւ ճիգերով ու կատաղի պայքարներով:

Չկայ ուեկի մեծ ուեկի ծառայուն, համայնադարձակ բնականաբար, յանրայում, յան էւոլյուսիոնի, բնաշրջման գաղափարը: Նա էւոլյուսիոնի XIX-րդ դարու ծնունդ է, թէեւ արմատներից մէկ քանիսը գտնւում ենք արդէն նախորդ դարերի, մասնաւորապէս, XVIII-րդ — մէջ:

Շօվէյ Լիննէյ հիմնեց 18-րդ դարի վերջերւում նորագոյն բնագիտութեան դպրոցը, հաստատւած էմպիրիզմի (empirisme), այսինքն փորձական ուսումնասիրութեան վրայ: Նա սահմանեց մի յայտնի դասակարգումն (classification) բնութեան տեսակների մէջ. թէեւ չինձու, արեւտական՝ այդ դասակարգումը մեծապէս գիւրացնում էր ուսումնասիրութեան դարձը եւ պատկանելի ծառայութիւն մատուցեց գիտութեան: Նա գտակց աշխարհի տեսակները (espèces) եւ համախմբեց նրանց՝ տարրեր սեւերի մէջ (genres):

Լիննէյ, այնուհետեւ, փորձեց պատասխան տալ մեծագոյն եւ կիճաւոր հարցին — ինչ են այդ լիւրաւոր տեսակները, ինչպէս են նրանք առաջացել եւ ինչից... Եւ նրա պատասխանը հետո չգնաց ժամանակի հաստատութիւնից:

Տեսակները — ասաց նա — կենդանական եւ լուսական տեսակները գոյութիւն են ունեցել միշտ, ի սկիզբանէ անցի... Ստեղծել է նրանց անվախճան էակը... Ինչպէս է ստեղծել — յայտնի չէ... յամենայն դէպս այդ տեսակները անվախիս են, մշտնջենաւոր, յաւիտենական: Կեանքն եւս ստեղծել է Արարչի ձեռքով...

Ստատւածուէնի դօզմն է այդ... Սակայն Լիննէյ դրա հետ միասին յայտարարեց ժամանակակից էւոլյուսիոնիզմի հիմունքներից միւր, դատելով մարդուն ոչ միայն միւս կենդանիների աշխարհում, այլ եւ մարդանման կապիկներից մէջ: Մարդկութիւնը, այդպիսով, հանդէս է դալիս, որպէս մեկ տեսակ, մէկ ճիւղաւորութիւն այդ կապկային ցեղի: Եւ դա ինքնին մի խոշոր նորութիւն էր, թէեւ միայն տարտամ կերպով ու հարեւանցօրէն ծանուցւած:

«Տեռակները կայուն են, անփոփոխ» — այդպէս էր հին աշխարհայեացքը, հին դոգմը. այդպէս էլ նա շարունակեց մինչև 19րդ դարը:

Այդ դոգմը գտաւ յետագայում աւելի հզօր ու հեղինակաւոր մի պաշտպան ի դէմս ֆրանսիացի բնագէտ Կլավիէի, համեմատական կազմախօսութեան հիմնադրի: Նա զբաղւեց յրենագիտութեան մի այլ կարևոր մասնաճիւղով — քննաբանութեամբ (paléontologie): Նա հետազօտեց երկրային կեղևի յաջորդական շերտաւորումների մէջ անջլատակ դարերից ի վեր թաղւած կենդանիների մնացորդները, գտաւ, որ նրանք խիստ տարբեր են մեր ժամանակի կենդանիներից. և այդ տարբերութիւնը այնքան աւելի մեծ է, որ օտն աւելի խոր են բնկած հողային շերտերը, այսինքն որքան աւելի հեռու են այն նախնական ժամանակները, երբ ապրել են այդ կենդանիները:

Դա արդէն մի նշանուոր յայտնութիւն էր: Սակայն այդ ճիշտ դրութիւնից Կլավիէն եկաւ մի սխալ և անհեթեթ եզրակացութեան: Նա յայտարարեց. «Բանի որ ամէն մի հողային շերտի մէջ քարայած կենդանու տեսակը տարբերուած է այն տեսակներից, որոնք մնացել են այդ շերտից վերև ու ներքև բնկած շերտերի մէջ», քանի որ մենք երբէք չենք տեսնում, որ միևնոյն անառնական տեսակը երևան գայ երկու իրար յաջորդող շերտերում, — ապա ուրեմն եղել են անսպասելի փոփոխութեան արթնքներ, որոնք յաջորդել են իրարու և որոնցից իւրաքանչիւրը ունեցել է իր անանձնացատու կենդանական և բուսական աշխարհը (ֆլորա և ֆաունա):

Անսպասելի փոփոխութեան այդ տարբեր շրջանները առաջացել են, Կլավիէի կարծիքով, չորհիւ պարբերաբար տեղացող կատառոստների, րոնի ու աւերիչ յեղաշրջումների (cataclysmes): Ամէն անգամ, երբ կատառոստի վրայ է հասել, կործանել է գոյութիւն ունեցող բոլոր կենդանիներն ու բոյսերը և այնուհետև սկսել է ստեղծագործութեան մի նոր շրջան, բոլորովին նոր, կենդանական ու բուսական տեսակներով: Նորէն ծիւլ ու ծաղկել է կեանքը... Բայց արդ չրջանն ևս յախտնական չի եղել. նորէն վրայ է հասել ճակատագրական աղէտը և ամէն բան տակն ու վրայ արել: Եւ այդպէս — անվերջ:

Ահա Կլավիէ հռչակաւոր «կատառոստային թէօրիան»:

Որքան նմանութիւն Աստածաշնչի մեկնութիւններին: Յիշեցէք Զրհեղեղի ծանօթ հիպոթէզը... Զրհեղեղի որ իբր թէ եկել է հին ժամանակում տակն ու վրայ արել աշխարհը, թէ եղել, ոչնչացրել ամէն ինչ... Նոյնսն տապանը միայն հանել է Արարատի գլուխը, ուսկից յետոյ իջել է ստորոտները և դարձել նոր կեանքի ու մարդկութեան որոտն:

Ամենահին ժամանակից ի վեր մարդկութիւնը միամտօրէն հաւատացել է այդ հսկայական ու համատարած աղէտներին, կատառոստներին: Ինչն է ներշնչել նրան՝ այդ չեղած առասպելների դադարալը:

Ներշնչել են, անտարակոյս, պարբերական հեղեղները, երկրաշարժը, հրաբխային ժայթքումները: Նրանք եղել են տեղական, սահմանափակ, մի որոշ երկրում, մի յայտնի միջավայրում: Բայց վաղեմի մարդկութեան խոսքն միտքը և բոցավառ երեւակայութիւնը սիրով ընդհանրացրել է կատառոստի դարձերանքը...

Եղել են, ուրեմն, ստեղծագործութեան տարբեր շրջաններ — ասում է Կլավիէ: Կործանւել ու վերաստեղծւել են այդ տարբեր աշխարհները՝ պարբերական աղէտներով, վերիվայրումներով:

Ինչ է այդ վերիվայրումների պատճառը:

Բնական երեւոյթները չեն, յամենայն դէպս — այդպէս է պատասխանում Կլավիէ: Ոչ անձրեւը, որ անդադար քերում է լեռնային բարձունքները և քչում հողային զանգւածը դէպի ստորտը, ոչ դեռերն ու վտակները, որ անընդհատ առաջ են քչում այդ զանգւածը և ամբարում ծովերի և լճերի մէջ. ոչ հրաբուխները, որ կատաղի ժայթքումներով փոփոխել են երկրի մակերեւոյթը, — ոչ մէկը այդ բնական ոյժերից չէր կարող, ըստ Կլավիէի, պատճառ լինել վերոյիշեալ համայնաշինջ կատառոստների: Այդ ուժերը չափազանց դանդաղ են գործում — ասում է նա:

Կատառոստի պատճառները «բնական չեն»... Ուրեմն,

տընջենապէս կերպարանափոխող օրգանն է բջիջը (cellule),
և որ տերեւն էլ նրանից է առաջացել:

Յայտնի է նաև Գիօթէի ձեւակերպած «գանգի ողնային
թէօրեան»: (*) Նա հետազօտեց ու գտաւ, որ մարդկային և
առհասարակ կենդանական գանգը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ
ոսկրային մի գանգւած, որ բաղկացած է նոյնպիսի մասերից,
ինչպէս ողնայարը: Դրանից հետեւում է այն՝ որ գանգն ևս
նոյն ողնայարի մի ոսկրն է: միայն ժամանակի բնթացքով
բարդացած ու կերպարանափոխւած:

Կենդանի, եռանդուն մասնակցութիւն ունէր Գիօթէ իր
ժամանակի բնագիտական հետազօտութեանց, մասնաւորա-
պէս բնաշրջման գաղափարի արծարծման մէջ: 1830 թւա-
կանին պայթել էր Պարիզի մէջ Յուլիսեան Յեղափոխութիւնը
և միաժամանակ տեղի ունէր նոյն Պարիզում հանդիսաւոր,
հրապարակային բանակութիւն Ժոֆրուա Սէնտ-Իլէրի և Կիւ-
վիէի միջեւ. առաջինը՝ բնաշրջման թէօրիայի պաշտպան,
երկրորդը՝ անշարժութեան ու գերբնականութեան գաղափա-
րի: Յուլիսեան ապստամբութիւնը երկրորդ անգամը — Մեծ
Յեղափոխութեան օրերից ի վեր — ցնցել էր ամբողջ Եւրո-
պան... Սակայն ծերունի Գիօթէին չատ աւելի կը հետաքրք-
րէր ու կ'ալեկոծէր գիտական վիճաբանութիւնը, նրա հետե-
ւանքը: Թէ որքան մեծ էր այդ տեսական հետաքրքրութիւ-
նը 81-ամեայ բանաստեղծի մօտ, վկայում է գիտական Սօ-
բէի հետեւեալ անկեղծօտային պատմածքը.

«Երկուշաբթի, Օգոստոս 2-ին (1830) Յեղափոխութեան
լուրը հասել էր Վայմար և ընդհանուր իրարանցում էր ա-
ռաջ բերել: Գնացի Գիօթէի մօտ, և նա խօսոյն բացականչեց
ինձ գիմաւորելով. «Նը, ի՞նչ կը խորհիք այդ մեծ անցքի
մասին, հրաբուխը ժայթքել է և ամէն ինչ բոցավառւած է»:

— Այո, պատասխանեցի ևս, սարսափելի պատմութիւն
է, սակայն ի՞նչ կարելի է յուսալ այսպիսի պայմաններում,
այս տեսակ միմիտարութեան օրով. դուք էլ կը քշեն այժմեան
իշխանական գերդատտանը և գրանով ամէն բան կը վերջանայ:

(*) Wirbeltheorie des Schädels

— Ինձի այնպէս կը թւայ, բարեկամ... թէ մենք զիրար
չենք հասկընար. իմ խօսքը Յեղափոխութեան մասին չէ, այլ
այն գիտական հանդիսաւոր ընդհարումի՝ որ տեղի ունեցաւ
պարիզեան ձեմարանի մէջ Կիւվիէի և Սէնտ-Իլէրի միջեւ,
բաղձաթիւ հասարակութեան ներկայութեամբ, չնայած տիրող
արհաւիրքներին: Խնդիրը մեծ է և չատ ծանրակշիռ»:

Սօբէ, ի՞նչ տակ կուզէ, չարած կը մնայ այս խօս-
քերից:

Յիշատակենք Գիօթէի մի այլ ծառայութիւնը, որ աւելի
մեծ կարեւորութիւն ունի կենդանական աշխարհի բնաշրջման
տեսակէտից: Բոլոր կենդանի մարմինները մէջ նա գտնում էր
երկու շրմակաւ մղիչներ (Trieb), կամ երկու բնաղդ, մինը
փոփոխիչ ու առաջդիմական, միւսը պահպանողական. մինը
կենարոնախոյս, միւսը կենարոնածիր: Առաջինը մղում է
մարմինները դէպի անդուլ փոփոխականութիւն, դէպի ան-
ընդհատ զանազանաւորումն ու յառաջդիմում: Երկրորդը՝
ձգտում է պահպանել մարմինների մէջ նրանց էական գծերը:
Երկու ուժերից առաջինը պիտի կոչւի Դարմինի օրով յաւ-
մաւեցումն (կամ պատշաճեցում, adaptation), երկրորդը՝
ժառանգականութիւն (hérédité): Երկու ուժերը, կարելի է
ասել, դարձան անկիւնաքար էւօլյուսիօնիզմի, կամ բնա-
շրջման վարդապետութեան:

Գիօթէն, վերջապէս, ծանուցեց մի այլ նշանաւոր միտք:
Բոլոր կենդանի մարմինները, ասաց նա — ձկներ, սողուն-
ներ, թռչուններ, կաթնասուններ և նրանց բոլորի գլուխը
կանգնած մարդ-էակը — ունին փոխադարձ, ողգակցական կապ,
բոլորն էլ առաջացել են միեւնոյն նախատիպարից, մի սկզբ-
նական օրգանիզմից, առաջացել են աստիճանական կերպա-
րանափոխութեամբ: Գիօթէ կ'ենթադրէ, որ նոյն սերտ աղ-
գակցութիւնը գոյութիւն ունի նաև բոյսերի ու կենդանիների
միջեւ, քանի որ — տառւած է նա — սաղմնային վիճակում
բոյսն ու կենդանին հազիւ կը տարբերւին իրարից: Այս ու-
շագրու վարկածն եւս պիտի շեշտւի յետագայում, դարմինա-
կան մտածողների կողմից:

Էւէօլյուսիօնիզմի պատմութեան հետ սեբա առնչութիւն ունի մի այլ գերմանացի գիտնական — Օլէն: Նա յայտարարեց, որ լայր մարմինների կենսական երկայնները բլխում են միեւնոյն նախնի պարզ քիմիական բաղադրութիւնից, որ նա անւանում է նախալորձուց (Urschleim): Դա եւս մի տալանդաւոր և արգասաւոր յղացումն էր. այսօր, այդ նախալորձուցը կոչւում է գիտութեան մէջ պրօսոպլազմ կամ սալմանիք: Բառի փոխառութիւն է միայն տեղի ունեցել. գաղափարը նոյնն է: Օլէն պնդում էր, որ այդ սկզբնական լորձուցը, որից ծնունդ է առել համայն կենդանի աշխարհը, մի կէս-ամուր և կէս-հեղուկ սպիտակուցային զանգած է, որ իր հերթին ծնունդ է առել ծովերի անդունդներում անօրգանական, անկենդան նիւթից: Այս էլ «ինքնաբեր ծնունդի» (génération spontanée) տեղծումային գաղափարն է, որ պիտի չհշտի քիչ յետոյ ֆրանսիացի Լամարկի գրած քննութեամբ և որ աւելի հանդամանօրէն պիտի արծարծէ գերմանացի Էրնստ Հէկկել:

Լօրենց Օլէն յայտարարեց և այն՝ որ ծովի խորքերի մէջ ծնունդ առնող նախալորձուցը — կամ ժամանակակից բառով, պրօտօպլազմը — բնդւանում է նախ և առաջ մանրադիտական փափկաթիւների ձև: Այդ փշիւկները (vésicule), նա անւանեց ջրանցի (infusoire): Դրանք ամենապարզ, ամենանախնական մարմիններն են և իւրաքանչիւր կենդանի կամ բոյս բաղկացած է այդպիսի անհաշիւ փշիւկներից:

Դարձեալ մի ճիշտ յղացում: Փոխեցէք «Ջրածնի» տնունը, կոչեցէք «բլիշ» — և դուք կրտսնաք նորագոյն կենսաբանութեան ամենանշանաւոր թէօրիաներից մինը — բլշիշային քեօրիան (théorie cellulaire) որ հիմնեցին 19րդ դարու 30-ական թւերին երկու գերմանացի՝ Շլայդեն և Շվան: Բոլոր կենդանի մարմինները, բոլոր այդ տեսութեան, ներկայացնում են՝ կամ պարզ բլիշներ, կամ թէ՛ բլիշների կուտակներ:

Եւ նորագոյն հետազոտութիւնները պարզեցին, որ բլիշի բաղադրութեան ամենատեական տարրն է պրօտօպլազմը (սաղմանիւթ) կամ Օլէնի լեզուով՝ նախալորձուցը:

Հրապարակ կիսն և մի չարք ուրիշ եւօլյուսիօնիստներ, ի թիւս անոնց — Դարվինի պապը: Իւրաքանչիւրը մի մի զիւտով, մի մի ինքնատիպ յղացումով հարստացրեց բնաշրջման նորածիլ գաղափարը և այդպիսով պատրաստեց հոգը՝ դաւոյ մեծ ու յայթական վարդապետութեան համար:

Դիտնականների այդ երկայնածիլ շարանի մէջ ամենախոշոր դէմքն է — ֆրանսացի Լամարկ(*): Նա էր, որ լուրջ փորձնական հետազոտութիւններով հիմքը դրեց Էւօլյուսիօնիզմի լայն ու բեղուն աշխարհայեցութեան: Այդ մեծ մարդը, որ իր ժամանակին բնաւ չգնահատեց, իրօք բնաշրջման վարդապետութեան երկու խոշոր հիմնադիրներից մէկն է և այսօր նրա անունը փշատակւում է ամենուրեք Դարվինի անուն հետ գրեթէ հաւասար պատկառանքով:

1809-ին էր, որ Լամարկ հրատարակեց իր յայտնի բնափիլիսոփայական աշխատութիւնը, (**) ուր առաջին անգամը հանգամանօրէն արծարծում էր այսպէս անւանւած «ծաղման վարդապետութիւնը»: (***)

Ֆրանսիացի գիտնականը դրեց հրապարակի վրայ բնագիտութեան ամենահրատապ խնդիրները:

Ինչպէս են արդեօք առաջացել կենդանի էակների բաւաւոր ու այլազան տեսակները (espèces): Ինչպիսի պայմանների մէջ, ինչ ուժերի ու գործօնների չորհիւ... և միշտ արդեօք եղել է այդ անխափսձան ալոպազմութիւնը, միշտ արդեօք դոյութիւն են ունեցել այդ անհամար տեսակները՝ նոյն ձևերով, յատկանիշներով, նոյն չափերով ու գոյներով...

Եւ համարձակ պատասխանում է — ո՛չ:

Տեսակները մեզ թւում են անխափս, մշտական (fixes) այն պահանով միայն՝ որ մենք նրանց դիտում ենք

(*) Jean Lamarck, 1744-1829 թ.

(**) «Philosophie Zoologique» խորագրով (կենդանաբանական փիլիսոփայութիւն):

(***) Théorie de la Descendance, ծաղման կամ — որ միեւնոյնէ — բնաշրջման վարդապետութիւն: Նրա մի ուրիշ անունն է transformisme.

չատ կարճ ժամանակի, արխնքն մարդկային կեանքի տևողութեան ընթացքում: Իրօք նրանք — այդ սեսակները — փոփոխւել են միշտ և այսօր եւս փոփոխւում են յարաժամ, մեզ համար աննշմարելի կերպով, փոփոխւում են միջավայրի, ապրելաձեւի, կլիմայի, օդային մթնոլորտի եւ այլ բաղմամբի գործոնների մշտնջենական ազդեցութեան տակ:

Անհնարին է և անհեթեթ՝ մեսակայութեան վարկածը: Անհնարին է ենթադրել, որ բուսական աշխարհի այդ բիւրաւոր նմուշները, այդ ծառերն ու ծաղիկները, անասնութեան ու ասունութեան այդ անհամար ճիւղաւորումները — ողնաւոր ու ողնազուրկ — միջատների, ձկների, սողունների թռչունների և կաթնասուն էակների միլիոնավոր ձեւերը — որ նման են և տարբեր միանգամայն — բարձրագոյն կենդանիների այդ ուշագրաւ տիպարները, կապկային այդ զարմանալի, մարդանման տեսակները, մարդկային այդ այլաոտարազ բոստները, ցեղերը, — անհնարին է ենթադրել, թէ նրանք բուրբն էլ եղել են ի սկզբանէ. նոյն ձեւով ու կազմութեամբ, թէ բոլորն էլ միեւնոյն տարիքն ունին և թէ ոչ մի էական փոփոխութիւն չեն կրել անցեալի մէջ, չեն կրում և ներկայում:

Ճշմարտութիւնը — հակառակն է, ասում է Լամարկ: Ճշմարտութիւնը յարաեւ փոփոխութեան մէջ է. ալլադաւնութիւնը չէ եղել միշտ, — նա առաջ է եկել կամոց-կամաց, աստիճանաբար: Միլիոնավոր տեսակները չեն եղել միշտ, — նրանք գոյացել, ծնունդ են առել մէկ կամ մի քանի սկզբնական տեսակներից և այլազանւել են հետզհետէ:

Ահա այդ խոշոր թեզիսներն է շօշափում Լամարկ: Տեսակները տարբեր տարիք ունին — ասում է նա: Նրանք զարգացել են յաջորդաբար և ունին միայն յարաբերական, ժամանակաւոր մշտնջենաւորութիւն: Այս սկզբնական փոքրամիջ տեսակներն եւս չեն եղել միշտ, կեանքի հրաշալի երեւոյթը չի առաջացել մոգական գաւազանի մի հարւածով, գերբնական մի ներշնչումով, այլ ծագել են զուտ բնական, ֆիզի-

քօ-քիմիական ուժերի գործակցութեամբ, աշխարհ են եկել նոյն մեծագործ տիեզերաափիւս Նիւթից:

Ամենէն սկիզբը... ծնունդ են առել միայն ամենապարզ, ամենաուսորմն էակները — բուսական եւ կենդանական — ապա հետզհետէ առաջացել են աւելի բարդ մարմինները: Կենդանի էակների զարգացողական այդ ընթացքը երկրագնդի վրայ չի կատարւել վիթխարի սառնամանքով, կատասթրօֆներով, այլ նա եղել է մի անընդհատ, շարունակական պրօցէս, գործողութիւն: Կեանքի սոսկ ֆօզիօգոգիական մի երեւոյթ է, և բոլոր կենսական երեւոյթները առաջ են գալիս նոյն մեքենական, ֆիզիքօ-քիմիական պատճառներից, — պատճառներ՝ որոնք յատուկ են գործարանաւոր, օրգանաւոր Նիւթին: Ամենապարզ, ամենաուսորմն ինքնաբերաբար (generatio spontanea)՝ ինքնաբեր ծնունդ, արխնքն մի ծնունդ, որ չի գալիս ձուկից. ուղ անկենդան Նիւթից...

Լամարկ հաւատում է, որ բնութեան արդանդի մէջ տեղի է ունենում այդ ինքնաբեր կամ անմիջական ծննդաբերումը, որի մասին մենք զեւ կը խօսենք յետագայում:

Բնութիւնն ինքը, ասում է Լամարկ, ստեղծում է — տաքութեան, խոնաւութեան, երկրարականութեան օգնութեամբ — կենդանի էակի կազմակերպութեան առաջին գծերը, ստեղծում է նրանց այնպիսի զանգւածների մէջ, ուր բնական կեանքի հետք...

Կայ ուրեմն, ըստ ֆրանսիացի դիտնականի, ուղղակի, անմիջական սերումն — անկենդան (1) բնութիւնից: Միայն թէ բնութիւնը ծնում է այդ կազմակերպման միմիայն կենդանական կազմակերպութեան ուրուագիծը:

La nature, à l'aide de chaleur et de l'humidité ne crée directement que des ébauches de l'organisation.

(1) «Անկենդան» բառը պէտք է հասկնալ յարաբերական ժամատու միայն, քանի որ (տնշումը) բնութիւնն եւս, ինչպէս փաստեցինք նախորդ գլխի մէջ, յաւիտեանական շարժումի մէջ է: Անկենդան ներկայ պարագայում կը նշանակէ անօրգան, անգործարան: Այդպէս են հողը, հանքը, ջուրը եւ այլն:

Աստիճակներ — մի հսկայ գործոն։ Նա ստեղծում է մարդկանց մէջ «երկրորդ բնութիւն»։ Նա ստեղծել է կենդանիների մէջ նոր նոր օրգաններ, գործարաններ (այսինքն մարմնի այլեայլ մասեր)։ Օրգանները չեն, որ ծնունդ են տալիս կենդանի էակի առանձնայատուկ սովորութիւններին ու ընդունակութիւններին, այլ ընդհակառակը, սովորութիւններն են, ապրելու եղանակն է, միջավայրի պայմաններն են, որ ժամանակի ընթացքում ձեւաւորել, կազմակերպել են կենդանական մարմինը, նրա օրգանների թիւն ու ձեւը, նրա այլեայլ հակումները։

Սովորութիւնները կախումն ունենալով ապաստարանից, կեանքի, ապրուստի պայմաններից։

Միջավայր — մի այլ հզօր ու ծանրակշիւ գործոն. կարելի է ասել՝ մայր ազդեցւոր բոլոր գործոնների ու ազդեցութիւնների։

Միջավայրերը այնքան տարբեր են երկրագնդի տարբեր կէտերում... Եւ նրանք ազդում, ներգործում են կենդանիների օրգանների վրայ տարբեր եղանակով. մի անգ, կեանքի պահանջների հրամայական թերազդութեան տակ՝ գործածւում, վարժւում ու զարգանում են որոշ օրգաններ, մի այլ անգ՝ կեանքի տարբեր պահանջները, ընդհակառակը, նւազեցնում են, ջլատում որոշ օրգանների պաշտօնավարութիւնը և ի վերջոյ անդամալուծում են այդ օրգանները։ Եւ միջավայրի ու սովորութեան արտադրած այդ փոփոխութիւնները ժառանգաբար անցնում են սերնդէ սերունդ։

Փոքր ինչ աւելի պարզարոնենք, Լամարկեան դարձւածներով իսկ։ Աշխարհագրական, կլիմայական միջավայրերը կենդանիներին համառապէս՝ փոփոխութեան։ Ամբողջ Եւրոպան մի ժամանակ ծածկւած է եղել սառցային հսկայ, համայնատաւրած զանդւածների տակ... Միջավայրը փոփոխւելով փոփոխւում են և նրանց սահմաններում ապրող կենդանիների պահանջները։ Վերջինները ստիպւած են յարմարեցնել իրենց օրգանները նոր կենսական պայմաններին ու պահանջներին, ստիպւած են փոփոխել այդ օրգանները, աւելի յաճախ գործածել կամ վարժեցնել նրանց մի մասը, երբ այդ ձեւնաւոր, օգտակար

է, և ընդհակառակը, նւազեցնել միւս օրգանների գործածութիւնը, երբ նրանք դառնում են այլեւս անօգուտ ու սակորդաւորելու համար...

Դարվին պիտի ասէ. «գոյութեան կռիւն զիմանալու համար»։

Կարիքը, կեանքի պահանջը ծնեցնում է յաճախ նոր օրգաններ... Երկար դարերի անդուլ ճիգերով. այդ նոր անհրաժեշտ օրգանները, չնորհիւ յաճախակի գործածութեան ու վարժութեան, զօրանում են հաղհեմէ, զարգանում են ու հասնում պատկառելի չափերի։

«... De nouveaux besoins ayant rendu telle partie nécessaire, ont, par une suite d'efforts, fait naître cette partie et ensuite, son emploi soutenu, l'a peu à peu fortifié, développé et a fini par l'agrandir considérablement» (1)

Դրա մի փայլուն օրինակը — քնձուղսն է (girafe)։

Ո՞վ չի տեսել այդ երկայնավիզ հսկային կենդանաբանական պարտէզների մէջ։ Կաթնասուն կենդանիներից ամենախոշորն է, ամենաբարձրը։ Ինչո՞ւ է հասել նա այդ ահաւելի չափերին, ինչո՞ւ է նրա հասակը այն աստիճան բարձրացել և վիզը այնքան ալանդակօրէն երկարել...

Միջավայր, սովորութիւն, վարժութիւն — յիշենք լամարկեան պատճառների շարանը։ Ընձուղսը ապրել է Աֆրիկայի խորքերում, ուր բնութիւնը գրեթէ բոլորովին չորցած է, խոտ չկայ։ Եւ խոտի բացակայութիւնը ստիպել է նրան՝ կերակրւել միշտ ծառերի տերեւներով, իսկ սրանք բարձր են... Տերեւները պոկելու եւ կանկուտ համար՝ կենդանին ստիպւած է եղել շարունակ երկնցնել իր վիզը, ճիգ է թափել ըստ կարելւոյն բարձր հասցնելու իր գունչը։ Եւ ահա թափել ըստ կարելւոյն բարձր հասցնելու իր գունչը այդ շարունակական եւ դարաւոր ճիգերի չնորհիւ՝ ընձուղսի վիզը այն աստիճան ձգւել, երկարացել է և նրա հասակը այնքան բարձրացել...

Նման յեղաշրջում կրել է և մարդը։ Ստացինք արդէն, որ ըստ Լամարկի, նա մի սոսի օղակ է կենդանական էւօլյուսիօնի անհատնում չլթայի մէջ։ Ֆրանսիացի գիտնականը դուրս

(1) Philosophie Zoologique, II vol, p. 222-223.

է բերում մարդուն կապիւնման բարձրագոյն կենդանիներից : Այստեղ եւս , միջավայրը , կեանքի յարաճուն եւ յարախոխող պահանջները ստիպել են երբեմնի չորքստանիին՝ փոխել , «յարմարել» , միշտ աւելի եւ աւելի շտկել իր իրանը , ուղղահայեաց զիրք բռնել եւ քայլել ուղղահայեաց . կեանքի անողոք պահանջները ստիպել են նրան միաժամանակ՝ դառնալ աւելի եւ աւելի հաղորդական , հասարակական (sociable , gesellig) : Մարդ-կապիկները կամ թէ կապիկ-մարդիկները կենդանական աշխարհի մէջ աւելի ուժեղ եւ ազդեցիկ լինելու համար , ապրել են միշտ աւելի եւ աւելի խոշոր համախմբումներով , հորդաներով : Եւ այդ նախնի հորդանների մէջ սերտ փոխադարձ հաղորդակցութեան պահանջը արտադրել է խօսուն , յօղաւոր լեզուն (langage articulé) : Անասունից առաջ է եկել ասունը : Լեզուի ճիւղն ուղղակի է ուղեղը , տիրապետութեան մեծագոյն եւ հրաշալի գործիքը : Այդ յատկութիւնների զօրութեամբ մարդն ստացել է — դարձեալ անթիւ գարերի յամբլնիմաց էւօլիւսիօնով — միանգամայն գերիշխող զիրք ամբողջ կենդանական թագաւորութեան մէջ : Բայց այդ մասին հանդամանօրէն — դեռ յետոյ :

Իր ժամանակին բնաւ չը գնահատուած , գրեթէ խաղաղ մուսայւած՝ Լամարկ դարձաւ յետագայում գիտութեան ամենափայլուն ատղերից մինը : Նրա գաղափարների շարքը կազմակերպւել է այսօր երիտասարդ գիտնականների մի մեծ դպրոց , որ կոչւում է Նեօ-լամարկեան (Նոր-լամարկեան) :

Ժան Լամարկ հիմնեց «ծագման վարդապետութիւնը» . բայց այդ վերջինը լիովին յաղթանակեց միայն կէս դար յետոյ , երբ գիտական-հասարակական միջավայրը աւելի պատրաստ ու արամաղիւր էր որդեգրելու այդ մեծ վարդապետութիւնը : Նրա յաղթական ահաբերան եւ հանճարեղ ձեւակերպողն էր՝ անգլիացի Չարլզ Դարվին :

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԴԱՐՎԻՆ ԵՒ ԴԱՐՎԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բնագիտական աստուկը դարվինեան տնոյ մէջ .— Լամարկ եւ Դարվին .— Վերջինի առաւելութիւնները .— Տիտանեան աշխատանք եւ հազարիս բարեխղճութիւն .— Աշխարհաշրջիկ ուղևորութիւնը .— Երիտասարդ Դարվինը Բնութեան ծոցում .— Վերադարձ եւ կողակցում .— «Արեւսական ընտրութեան» փորձեր .— Կենդանիները ընտանի վիճակում եւ վայրենութեան մէջ .— Վարդապետութեան ձևակերպումը .— «Բնական ընտրութիւնը գոյութեան կռիւի մէջ» .— Մարդու փակածը .— Ժառանգականութիւն եւ յարմարում .— Գոյութեան կռիւի պահանջները .— Բնութիւնը մի հսկայական մարտադարձ .— «Յարմարողներ» յաղթանակ .— Անասնական ազնուականութիւն .— Փորձերը դարվինեան քիտիայի շուրջ .— Քննադատութիւններ եւ յարձակումներ .— Նորէն կրօնը եւ աստաճարանները .— Դիտական առաւելութիւններ .— Դարվինի անմահ փառք .— Նեօ-լամարկեանները .— Մարդու ծագման տարի .— Ինչպէս են երեւան կիկ առաջին կենդանի կակները .— Դարվինը «սեղծագործութեան» մասին :

Ո՛վ էր այդ զարմանալի մարդը , որին աշխարհը աւելի իրաւամբ վերանորոգչի , Ռէֆորմատորի մեծ ախաղաղ եւ սրի մասին ատում են չափազանցարար , թէ նա . . . «լուծեց ըստ խնդիրների խնդիրը» :

Սովորական , առմիային հասկացողութեամբ , նա այն գիտնականն է , որ ծանուցած է , թէ «մարդը կապիկի է առաջացել» . . .

Արդպէս չէ , սովայն . Դարվին չի արել այդպէս ծանուցում :

Բնագիտական տաղանդը սահմային էր Դարվինների գերգիտասանում : Նշանաւոր բնագետ էր Դարվինի պապը , Էրազմ Դարվին , որ Գէօթէի , Լամարկի եւ այլոց հետ ծագման թէօրիայի նախակարողներից է : Բնագետներ էին եւ այդ պապի հայրն ու կոյրայրը :

Բայց համաշխարհային եւ անջնջիկ հռչակ վտտտակեց

դարմանքով դիտում է կենդանական տեսակների անսահման ալյազանութիւնը: Նա տեսնում է, թէ ինչպէս հիւսիսից դէպի հարաւ յաջորդում են իրարու՝ կենդանիների ու բոյսերի հարեւան, յարամման տեսակները, որ նման են և տարբեր միանգամայն... Եւ մտածում է, որ նրանք բոլորը, հաւանականորէն, առաջացած են մէկ ընդհանուր ու նախնական սիպարից:

Ինչպէ՞ս, սակայն...

Վերադարձին՝ գիտնականը կզգիւնում է Լոնդոնի շրջակայ անդորրութեան մէջ և սկսում է ամենայն եռանդով ուսումնասիրել բնական կենդանիները, ուսումնասիրում է մասնաորայէն — և երկար տարիների ընթացքում — ընտանեցրած աղաւնիների անհամար տեսակները, որ այլևայլ կողմերից ուղարկում են ընտելեալին, համեմատում է նրանց իրար հետ:

Ահագին տարբերութիւն՝ այդ բոլոր տեսակների միջև: Տարբեր են նրանք՝ իրենց գոյնով, մեծութեամբ, կառուցի ձևով, անգամ կմախքով, տարբեր են և սովորութիւններով: Եւ այդ ընտանեցրած տեսակների տարբերութիւնը անհամեմատ աւելի մեծ է, քան վայրենի տեսակներինը: Այնուամենայնիւ, չընայած այդ ահագին տարբերութիւններին՝ Դարվին հաստատում է, որ նրանք բոլորը (ընտանի աղաւնիների այդ անհոջիւ տեսակները) սերել, առաջացել են միևնույն նախնու պարից, մի ընդհանուր սկզբնական տեսակից, (որ կոչւում է *columbia livia*) — առաջացել են մարդու մեթոդիկ նպատակաւոր ազդեցութեան տակ:

Այդպէս և — բոլոր միևնույն ընտանի կենդանիներն ու մշակւած բոյսերը՝ իրենց ճոխ, անսահման բազմաբնակութեամբ: Որպիսի հսկայ ալյազանութիւն: Մի մի ընդհանուր նախնախորհրդերից կ'առաջանան և ընտանի ձիւրի, չնեւի, կատուների, ձագարների և ուրիշ կենդանիների պէս-պէս տեսակները:

Ինչպէս են նրանք առաջացել: Ո՞վ է այդպէս փոփոխում նրանց — արագորէն և անսկզբորէն...

Հարկաւ — մարդկային ձեռքը: Մարդն է ազատորէն

քննարկում բոյսերն ու կենդանիները, զուգաւորում ու բազմաքննում՝ իր ցանկացած եղանակով, իր որոշ նպատակներով: Հարկաւ, այդ ալյազան ընտանեցրած տեսակները դարձեալ բնութեան ստեղծագործութիւն են, թէպէտեւ առաջացած արեւսական ընտելութեամբ: Մարդը չի ստեղծագործում նրանց: Մարդը միայն փոփոխում է ազատորէն միջավայրի պայմանները, անուշանում ու աճեցնում է կենդանի էակները միշտ նորանոր պայմաններում ևւ դրա շնորհիւ փոփոխում է անվերջորէն այդ կենդանի էակների ձեւը, կազմը, գործարանները ևայն: Բոլոր այդ ընտանի տեսակների նախահայրերը ծնւել են, անշուշտ, դարձեալ վայրենութեան մէջ, ազատ բնութեան ծոցում ևւ անսկիզբաւ ժամանակներում. ապա կամայ-կամայ մարդը աջողել է ընտանեցնել նրանց և փոփոխել սկզնդէ սերունդ, իր դարաւոր ու յեղաշրջող ազդեցութեամբ:

Բոյսերի մշակութիւնն ու կենդանիների ընտանեցումը այնպիսի հսկայ առաջադիմութիւն են արել, որ կարելի է շատ կարճ ժամանակամիջոցում, ընդամենը մի քանի տարում, սկսել, արտադրել — արեւատական ընտրութեամբ — բոյսի կամ կենդանու բոլորովին նոր տեսակներ:

Եւ շատ արագ է այդ արեւատական ընտրութիւնը: Մեծ դժուարութիւն չէ մի հմուտ, քանիմայ այդեղանի համար ձեռք բերել որեւէ ծաղկի կամ պտղի քանի մը տեսակներ: Մեծ ճիգեր պէտք չեն ձգապանին՝ ստանալու համար ձիւ մի քանի տեսակներ՝ միևնույն նախնախորհրդից: Ինչպէ՞ս կընէ կրկնադարձը, երբ կուզէ ձեռք բերել զիցուք ոչխարի բաւաւոյն տեսակը, ամենանուրբ բրդով: Նա ամենայն խնամքով կընարէ հօտի մէջ այն ոչխարները, որոնք ունին նրբագոյն բուրդ: Եւ կը սերէ միմիայն դրանց — այդ ընտիրներին: Նոր ծնունդների մէջ դարձեալ կընարէ ամենանուրբ բուրդ ունեցողները և դարձեալ կը սերէ: Եւ նոյն գործողութիւնը շարունակելով մի քանի սերունդի տարածութեան վրայ՝ անսահման կը ոտոմայ ի վերջոյ իր ցանկացած արդիւնքը, — կը ստանայ ոչխարի մի տիպ, որ միանգամայն տարբեր է նախնախորհրդից:

Այդքան հրաշալի արդիւնքներ է տալիս մարդու նպատակաւոր գործունէութիւնը, նրա արեւատական եւ գիտակցական ընտրութիւնը: Խոտորումները փոքր առ փոքր կուտակելով, խտանալով եւ ժառանգաբար փոխանցելով սերունդէ սերունդ՝ առաջ են բերում վերջի վերջոյ խոշոր, ահագին հետեւանքներ:

Մարդկային գիտակցական գործունէութեանը զօրաւոր սատար է լինում այն մեծ բնազդը, այն զարմանալի ու համատարած ոյժը, որ կոչւում է ժառանգականութիւն: Այգեւանը, անասնաբոյժը նրա վրայ են յենում իրենց արգասաւոր գործունէութիւնը: Նրանք սկսում, զուգաւորում են կենդանական նմուշները, զեկալարելով բնութեան այն երկաթի օրէնքով, որի համեմատ՝ սովորաբար «նմանը ծնում է նմանին», կամ — սովորական արտայայտութեամբ — «ինձորը իբձաւից հեռու չի բնկում»:

Բայց կայ եւ հակամարտ ոյժը — փոփոխականութիւնը, յարմարումը: Նմանը ծնում է նմանին — այո՛, բայց ոչ բացառաբար նմանին: Մենք տեսնք արդէն երկու ուժերը երկու հիմնական բնազդները Գէօթէի մօտ: Երկուսն էլ վերածւում են վախճանական քննութեան մէջ՝ գործարանաւոր նիւթի ֆիզիքական-քիմիական յատկութիւններին: Փոփոխականութեան կամ յարմարումի բնազդի զօրութեամբ՝ բոյն ու կենդանի մարմինները, իրենց չըջապատող պայմանների ազդեցութեան տակ, ձեռք են բերում իրենց անհատական գոյութեան ընթացքում նորանոր առանձնայատկութիւններ, որ նրանք բնաւ չեն ժառանգել իրենց ծնողներից: Նըջապատող միջավայրը, այսինքն օդային մթնոլորտը, անունդի սրայմանները, արեւի լոյսը, շագն ու ցուրտը, չեանի սրախտութիւնը, սպա հազարաւոր կենդանի գրայիները, թշնամիները՝ ու բարեկամները, զիշտաիչներն ու մակարոյձները, — այդ բոլորը ազդում է շարունակաբար իւրաքանչիւր մարմնի վրայ: Նրա ներքին նիւթի չըջանալիութեան ու փոխանակութեան վրայ, եւ այդպիսով փոփոխւում է յաւերժօրէն մարմինների կազմը: Փոփոխւում են մարմինները, որպէսզի յարմարին միջավայրի յարափոփոխ պայմաններին, որպէսզի ապրին:

Այդ պատճառով է, որ երբեք երկու անհատամարմիններ թացարձակապէս, կատարելապէս չեն նմանում իրար: Ծնող եւ դուստի միշտ յայտնի չափով տարբեր են լինում: Միեւնոյն եւ դուստի մօրից ծնած եղբայրներն ու քոյրերը, անգամ երկհօրից ու մօրից ծնած եղբայրներն ու քոյրերը, անգամ չեն նմանում: Նոյնիսկ մօր արգանդի մէջ գործում է շարունակ յարմարումի, փոփոխականութեան ոյժը. մօր ընդունած սնունդը տարբեր կերպով է ազդում իր արգանդի երկուորեակներից իւրաքանչիւրի վրայ: Նոյն երեւոյթը — անասունների մէջ՝ չունը, խոզը, կատուն ծնում են մի քանի ձագեր միանգամից եւ բոլորն էլ տարբեր են լինում իրենց այս կամ այն յատկութիւններով, որը մեծութեամբ, որը հասակով, գոյնով եւ ոյժով: Այդպէս — ամբողջ բնութեան ծոցում: Նման եւ տարբեր — միանգամայն . . . երկու տերեւ չէք գտնի, որ նման լինէին բացարձակապէս: Բայց եւ ծնունդը առհասարակ նմանում է ծնողին, չունը երբեք չի ծնի կատուէ եւ կատուն չի ծնի նապաստակ: Կրկնենք նախկին բանաձեւը. ժառանգականութիւնը (նմանութիւնը) էապէս պահպանողական ոյժ է, իսկ փոփոխականութիւնը կամ յարմարումը — առաջադիմական:

Պարզ է, որ երկու ուժերն էլ հաւասարապէս անհրաժեշտ են մարդուն, երբ նա իրեն նպատակ է դնում կատարելագործել անփճանարտ ընտանի կենդանիների եւ բոյսերի տեսակները:

Այդպէս է կատարւում արեւատական ընտրութիւնը: Դարովի, աստղինք, երկար տարիներ ուսումնասիրեց իր ձեռքով իսկ կատարեց այդ ընտրութիւնները եւ ստանալով սպէկուլյիչ հետեւանքներ, ձեռք բերելով համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում բազմաթիւ տեսակներ, ճիշտ եւ այլազան իրենց նորանոր առանձնայատկութիւններով — արդեաւ երբեք:

Արդեօք չի՞ կատարւում նման երեւոյթ ազաւ բնութեան մէջ . . . Զիտի արդեօք այդտեղ եւս ընտրութիւն: Զրկա՞ն այդ տեղ ուժեր, որոնք կր փոխարինեն մարդկային նպատակաւոր, գիտակցական գործունէութեան:

— Կան, արտաթանկե նա: եթէ մարդը կարող է իր ցանկութեան համեմատ փոխակը կենդանիների ու բույսերի անասնները, ոպա բնութեան մէջ եւս տեղի ունի մոտաւորակն նման գործունէութիւն: Տարբերութիւնը նրանում է միայն, որ մարդկային ուժերը գործում են վիսկայաբար, մինչդեռ բնութիւնը գործում է կուրորեն, ճակատագրական անհրաժեշտութեամբ: Կայ բնական ընտրութիւն (natural selection) ինչպէս որ կայ արեւտականը:

«Գոյութեան կռիւ» անունը Գարփն (struggle for life կռիւ ապրելու համար), — այն կողմ այժմ, որ ազատ բնութեան ծայրում փոխարինում է մարդկային ձեւերին, մարդու գիտակցական գործունէութեան: Գոյութեան կռիւն է պատճառը, որ բովանդակ կենդանական աշխարհը մշտապէս կերպարանափոխում է, յեղաշրջւում, մշտապէս զարգանում են ու քարծրանում մի անկերջ շարք կենդանիների ու բույսեր, մինչդեռ ուրիշ բազմաթիւ շարանները մարում են, անհետանում ժամանակի անոցը: ալիքների մէջ:

«Գոյութեան կռիւ» զարգաբար Գարփն առել է հռչակաւոր անտեսազէւ Մարքսից (նոյնպէս անգլիացի), որ օրօմարժէկ է այն իր «ազգայնականութեան թէօրիայի» (1) մէջ:

(1) Անգլիան խոշոր արդիւնաբերութեան դատական հայրենին է, եւ այնտեղ ամենից շուտ ծայր տակն նորագոյն կադեմիական ծնունդ հակադրութիւնները Մի կողմից՝ հարստութեան ու պերճանքի լիւնքերէ, միւս կողմից՝ ժողովրդային, աշխատատեղական գանձանքների մէջ՝ թշուառութեան ու տառապանքի անցունդներէ: Այդ խորունկ հակադրութիւնները ծնունդ տան — Անգլիայում, ամենից տալք — դատակարարային նորագոյն բազիսումներն եւ անգլիայի անտեսազէւները, բնականաբար, վաղածաղիկ դպրոցն ու ազգայնագիտական սոցիալական այդ հակադրութեանց օրհնարույն իմաստը, արձանագրեցին իրենց ըմբռնումով դպրութեան կռիւի պատճառները:

Մէկը անգլիական բուրժուազիայի ալք. մտածողներից — քա՛նտնայ Մալթուս — յայտարարեց 19րդ դարու սկզբներում իր մի տարբերակ գրութեան մէջ, թէ մարդիկ աճում են անհամեմատ աւելի արագ (կերկրագիտական պրոգնոստիկով: 1. 2. 4. 8. 16. 32. 64...), քան ապրուստի միջոցները, որոնք աճում են թւարեւմտական պրոգնոստիկով: 1. 2. 4. 6. 7. 10. 12. 14... եւ այնու ձեւերաբար, ըստ Մալթուսի, բնութեան

Այդ փոխառութեան ստիժի, ահա թէ ինչ էր գրում ինքը Գարփնէ, էրնոստ Հէկկելին, 1864 թ. հոկտեմբեր ծին:

«Մի քանի տարի չարանակ, առում է նա, եւ չէի կարողանում բացատրել ինձ այն զարմանալի երևույթը՝ թէ ինչպէս բուսական ու կենդանական տեսակներից իրար քանչիւրը օրհնքան հրաշալի կերպով յարմարւում է իր կեանքին, միջավայրի պայմաններին: Երկրորդ, շարժւած մասում է իր Սակայն եւս սինքան լաւ ուսումնասիրել էի անասունների կեանքը, նրանց սովորութիւնները, որ արդէն նախապատրաստւած էի բնագունելու «դպրութեան կռիւ» զարգաբար: Եւ երբ մի բախում որ դիպածով ձեւքս ինկաւ Մալթուսի գիրքը «ազգայնականութեան մասին», այն ժամանակ եւ էլ չգոցայ բնական բնութեան ու դպրութեան կռիւ զարգաբար, իբրեւ պատճառ տեսակների փոխոխակումութեան»:

Գարփն, որ բնութիւնը մի հակադրական մարտադարձ է Մէլիանաւոր մանր ու խոշոր մարմիններ գտնում են մշանջե-

սեղանի ստեղծող չկայ ըստը մարդկային ծնունդներու համար — եւ այդ պատճառով բնութիւնն ինքը իբր թէ սահմանել է մի շարք կանխիկ մշտնջիւն, որոնցից են՝ թշուառութիւնը, պատեկալիքը, համաճարակները եւ այդ պատճառները Մալթուսի կարծիքով պիտի շարունակւին, եթէ միայն մարդիկ, ժողովուրդները իրենք միջոցներ ձեռք չառնեն անհամակախելու որդիծուրդներէ: ամառական ժողովրդականը Այդ հրահանգն է առիւթ բուրժուազիայի փառապաշտ Մալթուս, եւ այդ խրատը ազդում է նա, բնականաբար, ոչ պերճանքի մէջ լողողող հարուստ գտնակարգիւն Նրանք պէտք չունեն անհամակախելու որդիծուրդներէ, քանի որ ունին ասպրուաթի մշտնջիւնը բազմաթիւ սեղանայների համար — Մալթուսի այդ ճշմարտեան խրատը սուղւած է աշխատաւոր եւ տառապալի ընդհանրութեան:

Ընկերակրական վարդապետութիւնը չուտով խորատեղի, ի շարք այլ անհեթեթութիւնների, նաեւ Մալթուսական այդ դատանդանքները նա հաստատեց, որ բնութեան ճօն սեղանի շարք տեղ կայ ըստը մարդկանց համար, պայմանով միայն՝ որ հարկին սոցիալական լիւնքերն ու անդունդները, որ հաստատութիւնը թաղաւորէ մարդկանց միջեւ, որ գրամազուլեւ ու արդիւնաբերութեան ըստը միջոցների գաւառն ընդհանուր սեփականութիւն, եւ ըստը մարդիկ աշխատեն ու արտադրեն, միտքան ճիշդով շահագործեն բնութեան անտեսազէւները:

նական փոխադարձ ընդհարումների մէջ, յաղթում են, յաղթւում են: Յաւիտեանական կոխ է գնանք տակ և նրա երեսին, ծովերի ու ովկիանների մէջ, անդամ օգտայն միմեջորտում: Մտէ՛ք երկրի խորքերը. այնտեղ թանձր մթնոթևան մէջ բոյսերի տրոստներն են իրարու դէմ մաքառում— կռիւ է յանուն մտանդի ու գոյութեան: Բնեղէ՛ք ջրային մանրիկ, միկրոսկոպային կաթիլը— այնտեղ կուռւմ են ջրածնիները և կոտորում են իրար՝ սնունդի համար: Մի բայ, որ տարեկան հազարուոր սերմեր է արատադրում, ափսոսում է մաքառելու ուրիշ նոյնաման կամ այլատեսակ բոյսերի դէմ, որոնք արդէն բանիկ, ծածկիկ են գետինը:

Բոլոր, կենդանին կուռւմ են հազարաւոր ազդեցութիւնները դէմ — ցրտի, շոգի, սովի, երաշտի և այլն— կուռւմ են իրենց սնունդը հալթայթկելու և գոյութիւնը չհչալելու համար, կուռւմ են, որովհետեւ ծննդաբերումը նրեշաւոր է, իսկ ապրուստի միջոցները համեմատաբար սակաւ: Անասնւոն տառապեալով աշխատում են սերմեր ու սաղմեր, որովհետեւ ամէնքը չունին հնարաւորութիւն բեղմնաւորելու, զարգանալու, որովհետեւ ամէնքի համար չը կայ յուս, չը կայ օդ և սնունդ: Զարգանում է միայն համեմատաբար փոքրիկ մարդ, բնութիւնը նպատաստարում է ամէնուրեք — թէ բուսական և թէ կենդանական աշխարհի մէջ—միմիայն փոքրութիւն էամենի զարգացումը, նրանց՝ որոնք համեմատաբար լաւ են զինւած, ուրիշ խօսքով, նրանց՝ որոնք ամենից աւելի բաւ կը յարմարին իրենց չղնայատուղ միջավայրին, իրենց դաժան դոյութեան պայմաններին...

Կռիւ՝ գոյութիւնն արահայելու համար, կռիւ՝ սերունդը բազմացնելու համար... Եւ այդ կռիւր — տառապանք — Գոյութիւն — այդ մրցումը տառապանքի կառապի ու արհաւիրել է միևնույն ժամանակ կենդանիների մէջ... որովհետեւ ապրում են նրանք նոյն պայմաններում, բաժանում են միևնոյն մտանդը, բնութիւն են միևնոյն գետինը, բնակավայրը: Այդ բուսն ու սննդապրում մրցակցութեան մէջ վնասող գործոն հանդիսանում են այն փոքրիկ, սննդաւորական տարբերութիւնները, այն թիւթիւ,

հագիւ նշմարելի յատկանիշները, որոնց հորհիւ միևնոյն անասնական տեսակի մէջ, մի կարգ անհատներ գերակշռում են, յաղթում ու դուրս մղում իրենց մրցակից ցեղակիցներին:

Երեւոյեղէ՛ք բնութեան մի անկիւն, մի անասուն, կամ մի դաշտավայր, ուր ապրում է գաղլերի մի ցեղ: Նրանց սնունդը խոտածարակ կենդանիներն են, որոնց ճանկում ու յօշոտում են նրանք, մերթ ոյժով, մերթ ճարպկութեամբ ու խորամանկութեամբ: Երեւոյեղէ՛ք, որ այդ խոտակեր անասունների ու է տեսակը—գիշուր քայքայումները— նոյն միջավայրում բազմաանում է, տարածւում, իսկ միւս խոտակեր տեսակները նուազում են այս կամ այն պատճառով: Գաղլերի գոյութիւնը այնուհետեւ, ուրեմն, կախած կը լինի այն հանգամանքից, թէ որքան յաջողութեամբ նրանք կ'որսան արտադաժող այծեաններին, որ նրանց (գաղլերի) համար ամենագլխարկն որսն են: Բնակատարար, այդ գաղլերի մէջ միմիայն երեւի շատ կունենան ապրելու, որոնք կ'ունենան ամէնէն սրտաշաւ ոտքեր և ամենամեծ ճարպկութիւն ու ճկունութիւն: Միմիայն երեւի կ'ապահովեն իրենց սերունդը, ժառանգաբար փոխանցելով նոյն նպատաստը յատկութիւնները: Այն ինչ՝ միւսները զուրկ լինելով այդ յատկութիւններից, պիտի մեռնին հեղհեղ:

Յաղթողները, ուրեմն, անպատճառ ամէնէն ուժեղները չեն, ոչ էլ ամէնէն յաղթանդամները: Մի մակարդոյժ, մի պուրգիւս, որ ամուր կառած է կենդանական կամ բուսական ու է որդանդոյժի և անյոյժ ծծում է նրան, ապրում նրա հաշտով, — նոյնպիսի «յաղթող» է գոյութեան կռիւ մէջ, ինչպէս մի փիղ կամ մի վագր: Մի արժիւ, որ սրտատես աչքերով չտեսնում է քնդարձակ տարածութիւններ և զահալէ՛մ պայտաքներով ճանկում է իր զոհերը— աւելի ուժեղ չէ նոյն գոյութեան կռիւ համար, քան մի բու, որ չի տեսնում, ողտփ էլ չունի աչքերի, քանի որ ապրում է գիշերային խուարի մէջ:

Կախում — միջավայրին յարմարիլն է: Եւ կենդանի մարմինները ամէն ժամ, ամէն փայտեան յարմարում են այդ մի-

ջալաչրի մշտափոփոխ պայմաններին և զրոս համար իրենք ևս չարունակ փոփոխվում են, «բնաշրջում» : Մանրիկ, չնչին փոփոխութիւնները թաղմանաբով, կուտակելով, առաջ են բերում — մի շարք դարերից ու սերունդներից յետոյ — նոր ձևեր, օրգանական նոր տեսակներ, որ ամբողջ են նախա- արկարկից, նոր տեսակներ՝ ընդհանրապէս աւելի բարդ, և աւելի կատարելագործւած :

«Յարմարումի» պահանջը այնքան ուժեղ ու հրամայա- կան է, որ մի շարք կենդանիներ ընդունում են անգամ ի- լինաց չըջապատի գունաւորումը : Այդպէս, օրինակ, բուսա- յին ձիւնապատ երկրների բազմաթիւ կենդանիներ ընդունում են ձերմակ գոյն, ձուլւում են ձիւն հետ, որպէս զի աննշ- մարիկ գտնան իրենց թշնամիների համար : Այլ կենդանի- ներ, որ բնակւում են սնապատների մէջ, ստանում են գի- ղին, աւաղային գոյն :

Մի սոսկալի, օրհասական մաքառում... Եւ վա՛յ յաղ- թւածին — ճնշում է բնութեան անողորմ ճիչը : Ով որ պատ- չած գէնք չունի կուկու համար, անդունդ է գնում և ամ- բողջ սերունդով բնաջինջ լինում, իսկ ով տանում է յաղթա- նակը, այսինքն ով որ կարողանում է յարմարել, փոփո- խելով իր օրգանները, հակադրելով միջավայրի հարստնե- րին — նա էլ աճեցնում, բազմացնում է իր սերունդը և ա- պահովում նրա հեռաւոր գոյութիւնը :

Այդպէս է ձուլուել աւանական ազնւականութիւնը (Ասիւն ու արծիւր, հարկաւ, «ազնւական» են մակարոյծի ու բուրի հանդէպ) : Այդպէս է կատարել ժամանակի անհո- նութեան մէջ կենդանիների ու բոյսերի անտոնման յառաջ- դիմութիւնը, «սպողութիւնը» սկզբնական ջրածնից մինչեւ մարդը :

„Thus, from the war of nature, from the famine and death, the most exalted object which we are capable of conceiving, namely, the production of the higher animals, directly follows: (1)

«Այդպիսով — եզրափակում է մեծ անգլիացին իր թեւա- ւոր ու քնարաշունչ վերջաբանի մէջ — բնութեան պատերազ- մից, սովից և մահից՝ ուղղակի հետեւում, ծնունդ է առ- նում ամենազմեծ երեւոյթը, որ մենք կարող ենք պատկերա- ցնել, այն է բարձրագոյն կենդանիների ստեղծագործումը...»

Այս է ահա Դարվինականութեան կմախք :

Այդպէս ուրեմն, բոլոր ներկայումս գոյութիւն ունե- ցող անասնական և բուսական տեսակները առաջացել են — ստորահանադար բնաշրջելով — նախնական սակաւթիւ տի- պոքներից և այդ բնաշրջումը, այդ աստիճանական էւօլու- սիօնն ու կատարելագործումը բացատրելու է բնական բնօր- ղութիւնով : Վերջինը կատարւում է գոյութեան կուլի, անդու- ու կատաղի մրցման միջոցով : Իսկ այդ ահեղ մրցումը, այդ սնուցք, բնաջինջ գոյամարտը բլխում է այն իրողութիւնից՝ որ բնութեան մէջ ծննդաբերող բուսական ու կենդանական զոյգների թիւը անհամեմատ աւելի մեծ է, քան ապրուստի միջոցները, և որովհետեւ բոլորի համար անանդ չըկայ — սուսի քիչերը միայն կ'ապրին ու կը բազմանան : Անթիւ գա- րերի այդ բնաշրջման հասանքի մէջ գործում են անընդհատ երկու ոյժ . մինը՝ առաջադիմական է և կոչւում է յարմա- րումն, միւսը՝ պահպանողական է և կոչւում է ժառանգա- րումն : Սերունդները անհատնում չարքերով, անվերջ կանուխիւն : Սերունդները անհատնում չարքերով, անվերջ ճիւղաւորութիւններով յաջորդում են իրարու, ժառանգաբար սալով միմիանց որոշ տեսողական յատկութիւններ և միեւնոյն ժամանակ անդադար խոտարելով սկզբնական արկարկից, անդադար կերպարանափոխելով :

Մի ճշմարիտ փոթորիկ յարուցին Դարվինի բնափոխու- փայական թեղիտները : Ամենուրեք յուզեցին կրքերը և տե- ղաց բանականների, թեր և գէ՛մ վերլուծումների տարափը : Անգուստ, մոլեգին թշնամութիւն մէկ կողմէն, բուռն, ան- վերապահ խանդավառութիւն միւս կողմէն :

Ամենէն աւելի փոթորկուեց, բնականաբար, թէօլոգների, ստուածաբանների աշխարհը : Նրանք խիստ և վճռականօ- րէն հակամարտ դիրք լսեցին դէպի նոր, գիտական վարդա-

(1) Ch. Darwin, „On the origine of the species“, 1861 Թ. էջ 525.

պատուութիւնը և ընդդիմադրեցին նրան՝ կրօնի, Աստածաշնչի պատգամները: Պատգամներ՝ որոնք — տեսանք արդէն — չեն կարող դիմանալ լուրջ, բանաւոր քննադատութեան: Կրօնի և գիտութեան հակամարտութիւնը թափով չեղաւեց Դարվի- նի առաջին ծանուցումներից ի վեր և այնուհետև միշտ ա-ւելի սրւեց, բոլորքեց... Երկու հակոսանքների հաշտու-թիւնը այլևս անհնարին էր:

Առարկութիւններ նոր թէօրիայի դէմ լուեցին նաև գիտ-նականների բանակից: Քիչ յոտայ կը յիշենք նրանցից մի քա-նիսը: Այսօր բաւական սուտարացի է այդ առարկութիւն-ների շարանը: Ասել չէ, ի հարկէ, թէ Դարվինիզմը հնացել է արդէն, մաշւել ու կորցրել է իր գոյութեան իրաւունքը: Դարվին, այդ համետ, գերազանցօրէն շիտակ մարդը, չէր էլ յաւակնել, թէ իր թէօրիան լիակատար, բացարձակ ճշմար-տութիւնն է: Գիտական ճշմարտութիւններն եւս ենթակայ են էւօլյուսիօնի, բնաշրջման: Նրանք զարգանում, կատարելու-գործում են աստիճանաբար, քայլ առ քայլ, հանգրւան առ հանգրւան: Հնարաւոր է, որ «Բնական ընտրողութեան» տե-սութիւնը բաւարար չը լինի, ինչպէս այդ վաղուց յայտարա-րել է էւօլյուսիօնիզմի հայակապ փիլիսոփայ և ջերմ դարվի-նական Հերքերտ Սպենսեր: Հնարաւոր է, որ նա սպազա-յում լրացւի, փոփոխւի: Բայց եթէ անգամ նա երբ և իցի փոխարինուի մի այլ թէօրիայով — ասում է պարիզեան ահա-նաւոր գիտնական Դըլամ (1), որ Դարվինիզմի քննադատնե-րից մինն է — այնու ամենայնիւ Դարվինի անունը յաւիտե-նական, անմահ կը մնայ, հէնց այն պատճառով, որ նա կեն-դանի էակների հրաշալի յարմարեցումը բացատրել է սոսկ բնական ուժերի խաղով, ուր չըկայ ոչ աստուածային միջամ-տութիւն, ոչ էլ ու եւ մետաֆիզիկ, բնագոյնցական մի վար-կած:

Գլխաւոր առարկութիւններից մինը դարվինական թէօ-րիայի դէմ վերաբերում է մի քանի բարդ, կատարելագոյն-

ւած օրգաններին: Ինչպէս բացատրել բնական ընտրողու-թեամբ այնպիսի կնճռոտ մեքանիզմների, գործարանների ա-ռաջացումը, ինչպիսին է, օրինակ, աչիւր, ախանջը բարձրա-դոյն կենդանիների մօտ:

Դարվին նախատեսել էր այդ առարկութիւնը, և, չընա-յած լուծման դժարութիւններին, յայտարարել է, որ այնու-ամենայնիւ, դարձեալ իր թէօրիան է, որ կարող է յայտնի չափով լոյս տնել այդ կնճռի վրայ: Անհնարին ոչինչ չկայ ենթադրելու, որ ամենաբարդ աչքն իսկ կազմակերպւել է, աստիճանաբար փոփոխւելով, կատարելագործւելով, աստի-ճանաչար անցնելով այլևայլ «հանգրւաններ», վաստակելով միշտ նորանոր մասնիկներ, որոնցից իւրաքանչիւրը օգտակար է եղել կենդանական տեսակների համար, նրանց գոյութեան պայքարի մէջ: Բնական ընտրողութիւնը, որ մի կոյր, ճա-կատագրական ոյժ է, որ չգիտէ գործել որոշ դիսաւորութիւն-ներով, հասցնում է ամենաանկատար, ամենապարզ օրգաննե-րը ամենակատարեալ վիճակի, հասցնում է անգիտակցաբար, մեքենաբար:

Տէլէօլոգիայի (նպատակաւորանութեան) պաշտպանները պըն-դում են, թէ կենդանի էակի իւրաքանչիւր օրգանը «ստեղծ-ւած» է յայտնի դիտաւորութեամբ, նպատակով, անպատճառ-որեւ պաշտօն կատարելու համար, աչքը — տեսնելու համար, սիրանջը — լսելու, ձեռքը — բռնելու հայրն: «Նախախնա-մութիւնն է այդպէս սահմանել»...

Բայց որ նախախնամութիւնը այդ սրբաբոյնում ոչ մի-դեր չունի, դրան սպառնացող՝ այսպէս կոչւած «նախատարրա-կան օրգանները» (organes rudimentaires), որ զանաւում են զանազան կենդանիների մէջ և ոչ մի պաշտօն չեն կատարում: Կան ասորերկրեայ կենդանիներ, որ աչքեր ունին, բայց չեն տեսնում: Ապրելով ու գործելով գետնի մթին խորքում, նրանք միանգամայն ընտելացել են իրենց միջավայրին, աչ-քերը ծածկւած են անթափանցիկ քօղով և արեւի լոյսը եր-բեք չի մաներ նրանց մէջ: Այդ կենդանիների աչքերը աւե-ւորդ են... իրենց գոյութեան պայքարի մէջ նրանք տեսնե-

լու պէտք չեն զգար: Ուրեմն «Նախախնամութիւնը» մութրեւել է նրանց ուշքեր տալով...

Կան միջոտաներ կղզիներէ վրայ, որ զուրկ են թեւերից: Հարց է արւում. արդեօք Նախախնամութիւնն է դժբաղդացրել այդ խեղճերին, զրկելով նրանց թռչելու բնական... Բայց այստեղ եւս Նախախնամութիւնը բնաւ դարձ չունի: Այդ միջոտաների համար բարեբախտութիւն է թեւ չունենալը: Եթէ ունենային, պէտք է թռչէին, բարձրանային օդ, բայց... չէ որ կղզի է քամին կարող է մղել նրանց դէպի ծով և այնտեղ նրանք պիտի կորչէին: Միջոտաները, ուրեմն, դարձեալ յարմարել են իրենց միջավայրին, կեանքի պայմաններին: Գոռթիւնն կուր մէջ ձեռնառու է եղել նրանց թեւ չունենալը, ուստի եւ նրանք չեն զարգացրել իրենց թեւերը: Ահառարիկ պարզ ու բնական բացատրութիւն:

Նոյն կերպ բացատրելի են մի շարք ուրիշ երեւոյթներ: Ինչու օձը, մողէսը մէկ հատ թռք ունեն, իսկ միւսը չկայ, կամ սաղմնային վիճակի մէջ է: Պատճառն այն է, ըստ դարվինիզմի, որ այդ կենդանիները դարերի ընթացքում յարմարելով սերնդէ սերունդ իրենց կենսական պայմաններին, միշտ աւելի և աւելի ձգւել են, երկարացրել իրենց մարմինները և այնքան են նեղցել, որ այլեւս անհնարին է եղել երկու թռք պահել: Դարձեալ, գոյութեան կուր մէջ շահաւէտ է եղել ի տեղի երկուսի, ունենալ մէկ հատ թռք, և աւելի մեծ, զարգացած: Ուրեմն, մի թռքը շարունակ վարժեցրել են, միւսը ոչ: Մինը զարգացել է միւսի հաշտով:

Ուրիշ մի շարք առարկութիւններ եւս կան, ձեռակերպում Սպենսերի, Նէօ-Լամարկեանների և այլոց կողմից: Հետո կը տանէր, եթէ մի առ մի կանգ տանէինք բոլորի վրայ(*):

(*) Մենք մի կտրւ թողնենք և մի շարք ուրիշ կենսաբանական խնդիրներ, որոնց մէջ կարեւորագոյնը՝ ժառանգականութեան խնդիրն է: Մենք միայն հարեւանցօրէն շօշափեցինք այդ խնդիրը, առանց սակայն կանգ առնելու այն բազմաթիւ թէօրեանների վրայ որ գոյութիւն ունին նրա շուրջը: Նոյն ուրիշ հարցեր եւս կան (օրինակ, «սեռական ընտրութիւնը»), որոնց վրայից սահմանափակ ենք անցնել, սպասելով և յուսալով, որ յետագայում մեր կեանքի պայմանները հնարաւորութիւն կը տան ընդարձակելու ներկայ ուսումնասիրութեան ծաւալը:

Ոմանք — և ամենից առաջ Հերքերա Սպենսեր — անբաւարար հոգակեցին բնական ընտրութիւնը, ուրիշները անբաւարար գտան «գոյութեան կուր», չեղանցին, որ բոյս-կենդանական էւօլյուսիօնի պրօցէսի մէջ՝ «կուր» հետ միասին ոչ նուազ կարեւոր դերէ խաղում համեմատելութեան դրածօնը... Կենդանի էակները ոչ միայն կուր են մղում, ոչ միայն հալածում ու ջնջում են փոխադարձօրայ, այլ և շարունակ համախառնում են, միանում՝ այդ կուրը դիւրացնելու նպատակով, կազմում են ընկերութիւններ (sociétés animales), պատերազմի դատ դատ, հակամարտ բանակներ: Այդ ընկերային բնագլը կը հասնէ իր բարձրագոյն արտայայտութեանը՝ մարդ-կենդանիների մէջ: Դարվինն եւս չեղակ էր այդ կարեւոր իրողութիւնը, բայց բնականապէս չէր գնահատել:

Յիշենք այն մի քանի գլխաւոր ստորութիւնները, որ ձեռակերպում է Նէօ-Լամարկեան գաղափարը:

Մի քանիսը այդ գաղափարի ներկայացուցիչներից, միտելով Դարվինի ծառայութիւնները, սնդում են, որ Լամարկ արդէն իր միջավայրի քերիայով (la théorie du milieu) աւել է միակ բանային կենդանական բնաշրջումի մեկնաբանութեան համար: «Միջավայրը ինքն արդէն փոփոխում է յուրեմբօրէն... նոյննոր կարիքների, պահանջների մղումի տակ»... «Էր Գաուսիկ, առաջնակարգ Լամարկեաններից մէկը, այսպէս է յայտարարում իր Les limites du connaissable գրքածքի մէջ:

«Տեսողների ծագումը» աշխատութեան յարուցած խանդավառութիւնը երկար ժամանակ արգելում էր տեսնելու, թէ Գաուսիկի ինչու դարվինեան մեկնութիւնները: Այնուամենայնիւ, թերի էին ի վերջոյ նկատեցին այդ և ապշանքով տեսան, որ Լամարկն արդէն վաղօրոք աւել էր բանալին՝ մեկնելու համար այն, ինչ որ չէր մեկնել Դարվինը»...

Կրկնում ենք, Դարվինի վարդապետութիւնը, ահագին բոյս սփռելով հանդերձ կենսաբանական աշխարհի վրայ, դեռ ամէն բան չի լուսաբանում այդ ուշխարհի մէջ, դեռ կարօտ է լրացումների: Ինքը մեծ վերանորոգիչը — այնքան զգոյշ իր յայտարարութիւնների մէջ — առում է մի տեղ.

«Անկէի արդար կը լինէր՝ դիտել նրանց, որպէս երկու մասնկողներ միմե-
կոյն գաղղաթիարի յաղթանակի համար:

«Դարձյիմ չստեղծեց բնաշրջման գաղափարը, բայց նա մշտիս մնալիւրդեց
այն, մշակեց, իրմնաւորեց իստերական տուարներէ հսկայական խմակով-
որունց մէջ իր ստիական դիտարարիւմները մեծագոյն տեղն են բռնում: Ասանց
նրան բնաշրջման գաղափարը (շամարիւան գաղափարը) կ'ունենար, հարկաւ,
ընկիւր դիտարարի կողմնակիցներէ միայն մի փոքրիկ շրջանակ: Շնորհիւ նրա,
բոլոր ընդդիմարիւմները յաղթարարեցին, այլ եւս չըլլան ըմբոսներ:

«Պայքարը էլօլիդիօսիսների (քնաշրջական) և հակաէլօլիդիօսիսների միջև՝ վերջացած է: Կայ միայն պայքար՝ նեօ-լատարիականների և նեօ-դար՝ վիենհանների միջև — և բոլոր այդ սատաձայնությունները մոռցնել չըսան նրանց համաձայնությունը հիմնական գաղափարների միջ: Նրե կամարի սպարտեք աշատ, նա քերես կընկուներ դարվիկեան քացատրութիւնը ընաշրջութեան մասին, և դա ընա չէր նպակցներ նրա սեփական մեծութիւնը:

«Աստուրիկի տուած թոմման միջ (յնաչքյման կենդի մասին) էի ամփոփ-
ւած թովանդակ ճշմարտութիւնը, նոյնը կասեցի և ասկի և Դարյիկի թոմման
մասին: Առաջարկեց ին ուրիշ մեկնութիւններ ևս, պիտի առաջարկին այսու-
նիսէս էլ. կըզայ Ժամը երանց փառքի, սպս կըզայ, անսարսկոյս, նաեւ ժա-
մը իսաւարումի: Բայց մի մի մասնիկ իւրաքանչիւրից կ'սպրի, կը յարաւելի-
ն ալ մասնիկներէր կը սեղծիլ թովանդակ ճշմարտութիւնը:
Եւ այլ մասնիկներէր կը սեղծիլ թովանդակ ճշմարտութիւնը, այլ մի՞տեր... Մեր թորթիւ

և այդ մասնիկներից կը սկսեցին լույսանալ մշտնջենական
 ճեղքները և նշանակալից աշխատանքները... Մեր յոթրիս
 վրայ հասնում է, առանց մարելու, Լամարտի մեծ գաղափարը, յարձանում
 է և աւանդաբանութիւնը ծածկած Դարդիկի մեծ դիմը... Բաւական է, թէ
 հակադրեմք ալ եւս ալ կրկն հանճարներին... Թողնե՛ք խաւաքներին իր
 փառքը...»

★ ★ ★

Միմիայն սեփական գիտողութիւններէ անսպառ պաշարը
չէ, որ ամուր կերպով հիմնաւորել է զարկինիւն թէօրիան :
Կան և գիտութեան, բնագիտութեան նորագոյն ճիւղերը՝ հա-
մաժամատեան կազմախօսութիւնը, հնէաբանութիւնը(*) (pa-

(*) Հնէագիտութիւնը բնագիտութեան այն ճիւղն է, որ զբաղւում է
 Կենդանիների ու բոյսերի միոսած մնացորդներով, որոնք գտնուում են երկ-
 րի խորունկ ծաւրերի մէջ:

ձկները, այսինքն, մի չըջան, ուր ապագայ մարդը բարոյակն
ձկան կերպարանք ունի: Յետոյ այդ ձկանման մարդկային
մարմինը, աւելի եւս զարգանալով, ընդունում է աւելի
բարձր, երկակենցաղ արարածների կերպարանք. ապա, աւելի
ուշ, չարունակ բնաշրջելով, կերպարանափոխելով, անց-
նում է կաթնասունների այլ և այլ ստորձանները, մինչև որ
ստանում է մարդկային պատկեր: Նոյն ստորձանական կեր-
պարանափոխումներն է կրում ամէն մի բարձր կենդանու սաղ-
մը — մի փղի, մի կապիկ, մի առիւծի ևն.:

Արդ, երկրագնդի պատմութեան մէջ՝ մինք տեսնում ենք
մարդու հետաւոր պատկերի նոյն յաջորդական շարանը. ձկնե-
րին յաջորդել են երկակենցաղ կենդանիները, որոնց յաջոր-
դել են սառլին ու բարձր կաթնասունները:

Մարդ-էակը, այդպիսով, ընդամենը մէկ տարւայ մէջ
կարում է այն հսկայ տարածութիւնը, այն անհուն չըջանները,
որ իր պատկերը — այսինքն, ամբողջ մարդկային ցեղը — ան-
ցել են միլիոնաւոր տարիների մէջ: Միլիոնաւոր տարիներ են
պէտք եղել, որպէս զի մարդկային ցեղը առաջանայ, ծնունդ
առնէ անտանական տեսակներից. իսկ երկխան, որ մօր ար-
դանդի մէջ սկզբում մի անկերպարան պրօտօպլազմ է, մի
տձեւ նախնանք (երկրագնդի առաջին բնակիչներն եւս եղել
են նոյն վիճակում), երկխան ընդամենը մի տարւայ մէջ
մարդկային կերպարանք է ստանում... Երկու զուգահեռակ-
ների ներդաշնակութիւնը ակներեւ է և չափազանց հետա-
քրքրական:

Այդպիսով, սաղմնարանութիւնը ինքնին արդէն սահմա-
նում է ամենատեսիլ ազդակցութիւն մարդու և անասունների
միջև... Սակայն, բաւական չէ այդ կրօնի, Աստուածաշնչի,
ստեղծագործութեան ջատագովները աւելի ակներեւ, աւելի
բողմամբ փատտեր են պահանջում՝ տառնի և անքստնի
այդ «սրբապղծող ազդակցութիւնը» հաստատելու համար:
Դարվինականութիւնը ընդ առաջ դնաց այդ պահանջնե-
րին եւս:

Մարդու ծագման մասին Դարվինը շատ ուշ հրատարա-
կեց իր փաստերն ու հայեացքները: Եւ այն — դիտմամբ: Ար-
դէն իսկ «Տեսակների ծագումը» մի աշագին ու «shocking»
անսկսկալ էր ժամանակակիցների համար, մանաւանդ. Անգ-
լիոյ կրօնամոլ ու բարեպաշտ հասարակութեան համար: Մեծ
բնագէտը համբերեց, սպասեց ամբողջ 20 տարի եւս, անդա-
դար աճեցնելով իր փորձերի ու զիտողութիւնների պրակը և
միայն 1871 թւականին լոյս ընծայեց իր հոնձարի փառահեղ
արդատիքը

— ՄԱՐԴՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Սակայն նախ քան անցնելը այդ հսկայ պրօբլէմին, հարկ
է չօգտիկ մի այլ կնճիւղ, որի մասին հարեւանցօրէն խօսել
էինք նախընթաց էջերում:

Ինչպէս են ծնունդ առել այն առաջին որդանիւղները,
այն նախնական, պարզ, տարրային մարմինները, որոնցից,
ըստ Դարվինի, առաջացել է — ստորձանական խոտորումնե-
րով, այլազանումով — ամբողջ կենդանի աշխարհը:

Ինչպէս է պատասխանում այդ մեծ հարցին՝ ինքը
Դարվին:

Իր անդրանիկ աշխատութեան մէջ նա տալիս է այդ
խնդր խնդրին մի արտաւայտ պատասխան, որ հակասում
է իր աշխարհայեցողութեան ոգուն, իր ամբողջ մտածողութեան:
Նա վերջացնում է յիշեալ գիրքը — Տեսակների ծագումը —
հետեւեալ տողերով.

«There is grandeur in this view of life with its several
powers, having been originally breathed by the Creator into
a few forms, or into one»...

«Մի ինչ որ գիւնդիւն կայ կեանքի այդ ընդունումի մէջ — կեանքի իր
մի շարք կառուրքներով (արսայայտութիւններով) — որ Արարիչը ի սկզ-
բակն ներշնչել է մի քանի մարմինների կամ քի միակայն մեկի մէջ»)

Ահադին ազմուկ յարուցեց, բնականաբար, այդ փրազը:
Աստուածաբանները զբաղուել իսկ պայքարեցին Դարվինի դէմ,
*

կամեցան ջրել ամբողջ վարդապետութիւնը... Սակայն, պարզեց յետագայում որ դարվինեան այդ դարձածը իր նշանաւոր գրքի վերջում եղել է մի սոսկ մանեօլը, մի հնարք, որ նպատակ է ունեցել՝ ճանապարհ հարթել յեղափոխական վարդապետութեան համար՝ Մեծն Բրիտանիոյ մոլորանշ և կրօնատուն աշխարհի մէջ... Լուգվիզ Բիւլմերի հետ ունեցած մի զրոյցի մէջ, անցեալ դարու 60ական թւականներին, Դարվին յայտնել է, որ ինքը բնաւ չի հասկանում «Ստեղծող» բառը աստուծաբանների իմաստով, որ ինքը գտնւում է արեւիզմ (սոպատուածութիւն) և մերժում է պոչտօնական քրիստոնէութիւնը:

Աստուծա խիստ ու աւանդապաշտ Մեղլիայի մէջ, յիշուի, դժուար էր մէկէն ի մէկ, ջինջ ու բացարձակ ձեռով աբու-յայանի այն բոլոր եզրակացութիւններն ու ճշմարտութիւնները, որ տրամաբանօրէն հետեւում էին դարվինական տեսութիւնից: Պէտք էր դործել կամաց կամաց, քաղ առ քաղ: Պէտք էր աստիճանաբար վարժեցնել, ընտելացնել հասարակութիւնը աշխարհադժոխքի նոր դադափարներին:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՏԻ Ե ԶԵՐՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Կեանքի ծագման հիպօթէզը սերս կապ ունի սիեզերքի կացութեան հետ. — Աստուծաունչ եւ գիտութիւն. — Կանս-Լապլասեան քեօրիան. — Նախնական Քաօսը, իբրեւ ծնող երկրագնդի եւ բոլոր այլ մոլորակների. — Ապացոյցներ. — Տափաքեան ահուար դէպի երկրի խորքեր. — Հրաբուխներ. — Երկրագնդի կենսոցն՝ հրանեղուկ մի գանգլաւ. — Տրամաբանական մի քռիչք. — Նոյն հրանեղուկ վիճակում եր երբեմն ամբողջ սիեզերք. — Ուշագրաւ վկայութիւններ. — Մեքեօրներ եւ Արեգնային գանգլաւ. — Նիւրք սիեզերական Անհունի մէջ. — Նոյն բիւրական սարերը ամենուրեք. — Մարսեան ջրանցքներ եւ մի քանի խորհրդածութիւններ. — Նախնական ամպագլոցը (Ia Nebulense) եւ նրա հաւանական եւօլյուսիոնը. — Զգողութիւն եւ վանողութիւն. — Օղակներ եւ Կոռնու. — Արեգակի ծագումը քս Գայի. — Զերմութիւնն ու յոյսը՝ իբրեւ արդիւնք նախանիւքի խսացման. — Արեգակի պալուսը եւ նրա վերջնական խաւարումի հեռապակներ, — Տիեզերական ուրիշք:

Ինչպէ՞ս են ծնունդ տուել առաջին կենդանի էակները: Ինչպէ՞ս է ծագել առհասարակ կեանքը:

Դարվին չղքաղեց այդ ինդրով: Նա գուցէ դիտէր,

որ ամէն մի գիտական հետազոտութիւն այդ ահաւոր կնճռի շուրջը՝ անցյալ է, գրեթէ աննպաստակ:

Կեանքի ծագման խնդիրը, այնուամենայնիւ, չը մնաց ընդ միշտ անչօշտփելի: Ուրիշ գիտնականներ, ներշնչուելով դարվինեան վարդապետութեամբ, փորձել էին ձեւակերպել և և հիմնաւորել վերին աստիճանի ուշագրու վարկածներ, հիւսիսեղանի կեանքի ծագման պրօբլէմի շուրջ: Եւ ամէնէն առաջ — Էրնստ Հեկկել, գերմանացի մեծ, աշխարհափոխական բնագէտը:

Ինչ է կեանքը, ինչպէ՞ս է նա երևան եկել, սաղմնաւորւել այն անդրապոյն ժամանակներում, որոնց հետաւորութեան մասին գաղափար անգամ չենք կարող կազմել:

Եւ այդ հարցը անհնարին է չօշտփել, առանց գէթ հարեւանցօրէն ծանօթանալու երկրագնդի էօլիւսիօնի հետ, առանց պարզելու — գիտութեան հաւանական վարկածներով — թէ ինչպէ՞ս, երկրագնդի ինչ տեսակ պայմաններում է հնարաւոր եղել կեանքի առաջին սաղմը:

Որովհետեւ... այդ կեանքը միշտ չէ եղել, այդ սաղմը, կենսանիւթը միշտ գոյութիւն չէ ունեցել, այլ երբ եւիցէ, ժամանակի անհունի մէջ, ծնունդ է առել և սպա դարգացել, բեղմնաւորուել:

Որովհետեւ... երկրագունդը եղել է մի ժամանակ հրահեղուէ մի զանգւած, ուր ոչ մի սաղմ, ոչ մի կենդանի էակ չէր կարող ապրել:

Ինչո՞ւ էր նա հրահեղուէ, Երբեքից էր առաջանում այդ վիճակը:

Մենք կանգնած ենք այդպիսով ամենամեծ, տիեզերական պրօբլէմի առջեւ. —

Ինչպէ՞ս են ծագել բոլոր այդ մոլորակներն ու համաստեղութիւնները...

Ընդունել Աստուծաշնչի միամիտ թեղիները, պնդել որ Արարիչն ստեղծել է մին միւսի ետեւից, մի քանի օրու մէջ

այդ հսկայ աշխարհները, — ասել է ապաւինել հրաշքին, գերբնականին, ասել է՝ հրաժարել գիտական մեկնութիւնից:

Ասացինք արդէն, որ մենք կարող ենք ընդունել միայն տիեզերքի զուտ բնական ստեղծագործութիւնը: Ասացինք նաեւ, որ ոչինչ չլիայ անշարժ ու կայուն, որ ամէն ինչ, ողջ տիեզերքը յաւիտենական շարժման մէջ է, հոսանքի մէջ է, որ հետեւապէս... «ստեղծագործութիւն» բառի տեղ՝ լուսադոյն է գործածել ընտրելով, էօլիւսիօն (*):

Պատահում է, որ ստեղծելի այդ պլազման աշխարհները, այդ անհամար մոլորակները, այլ առաջացել են սկզբնական ու յաւերժական նիւթի զանդաղ կերպարանափոխումով, բնաշրջումով:

Ինչպէ՞ս, սակայն:

Մեզ պատասխան տալիս է մի թէօրիա, ստաղարաշխական-փիլիսոփայական մի տեսութիւն, որ պատկանում է Էրկու հսկայ մատաւանների գերմանացի Կանցին (**) և Ֆրանսիացի Լապլասին (**): Թէօրիան կոչւում է Կանց-Լապլասեան:

Ինչ է ստում նա:

Արեկազը, մոլորակային բոլանդակ համակարգութիւնը — երկրագունդ, լուսին, աստղեր են. — առաջացել են, կազմակերպւել զանդաղ, աստիճանաբար, անհաշիւ դարերի ընթացքում: Նրանց բոլորի մայր-աղբիւրը եղել է սկզբնական զաղային, ամպանման զանգւածը (Nébulouse) — տիեզերական զանգւածը: Ամէն բան, մի ժամանակ — անհունօրէն ու աներևակայելիօրէն հետաւոր մի ժամանակ — լուծ-

(*) Կայ եւ transformisme բառը (փոխակերպութիւն, կերպարանափոխութիւն) որ ոմանք գործածում են, իբրեւ նոյնանիշ էօլիւսիօնի:

(**) Immanuel Kant — Աշխարհի ամենամեծ փիլիսոփաներից մէկը (1724—1804):

(***) Pierre Laplace, 1729—1827:

ւած է կղել այդ նախնական ամպածեւ ու վիթխարի Գաօսի մէջ :

Մի խիզախ ու հսկայ յղացում... Ինչպէ՞ս ծնւեց այն վիլիստովայի, գիտնականի ուղեղի մէջ : Ի՞նչ հիմքեր ունի այդ աճադին հիպոթէզը, ենթադրութիւնը... Հիպոթէզները ընդունելի են, երբ չեն հակասում տրամաբանութեան օրէնքներին և ներդաշնակ են նաեւ փորձի, զիտողութիւնների կզրակացութեան հետ :

Արդ, փորձն արդէն, մեր մոլորակի սահմաններում, մեր ամենօրեայ զիտողութիւնները երկրի կողմի վերաբերմամբ, չափազանց հրահանգիչ են և քաջալեր այդ հիպոթէզի : Այդ փորձը ցոյց է տալիս աճգամ խոսքան, մակերեսային մոտծողներին, որ երկրի խորքը երանեղուկ վիճակի մէջ է և որ երկրային կեղևը, որի վրայ մենք տալում ենք բիւրաւոր կենդանի էակների հետ, մի բարակ ծածկոյթ է միայն՝ հսկայական ու հրեղէն կորիզի շուրջը :

Արդարեւ, քանի տւելի խորն ենք իջնում գետնի տակ, այնքան աւելի է աճում տաքութիւնը. իւրաքանչիւր 100 ոտնաչափ խորութեան վրայ այդ տաքութիւնը աճում է մօտաւորապէս մէկ աստիճանով : Աղբիւրները, շատրուանները որ դուրս են ժայթքում երկրի խորերից, մասնում են յաճախ տաքութեան բարձր աստիճաններ, երբեմն նրանք հուսցող ջուր են թափում գետնի մակերևոյթին : Վերջապէս, մենք սկսանաւս ենք հրաբխային երեւոյթների... Ժամանակ առ ժամանակ երկրի խորունկ ծոցից դուրս է վիթում եռուն լավան, քարի ու այլ նիւթերի հալւած, հրահեղուկ զանգւածը :

Այդպիսով, ոչ մի տարակոյտ չի մնում, որ մեր մոլորակի խոր արգանդի մէջ բոլոր նիւթերը գտնւում են այդպիսի հրային վիճակում : Իսկ արդ. հանդամանքը ներշնչում է ծանրակշիւ հետեւութիւններ : Մարդկային միտքը տրամաբանօրէն կզրակացնում է, որ մի ժամանակ ամբողջ երկրագունդն է ներկայացրել այդպիսի վիճակ, որ նա եղել է մի լուսավառ և հրավառ գունդ, և այդ գունդը անդադրում պտտուել

է տիեզերական Անհունի մէջ, շարունակաբար արծուկելով ու կորսնցնելով իր տաքութիւնը, շարունակաբար խոտնալով ու ամբանալով :

Բայց մարդկային տրամաբանութիւնը չի կանգ առնում այդանոց, նա պնդում է տւելի հեռուն, իր ընդհանրացման կարողութեամբ, և յայտարարում է — նոյնքան հետեւողակա — նօրէն — որ մի ժամանակ ամբողջ սիեզերին է ներկայացրել նոյնպիսի հրեղէն մի գունդւած աներեւակայելի, անչափելի մի գունդ, որից հետոյն — տիեզերական շարժման, շրջման (rotation) ու ձգողութեան օրէնքներով — ծնունդ են տուել արեգնային հզօր սխտեմները (*)...

(*) Աստղագէտներից ոմանց կարծիքով՝ այսպէս անւանւած «կաթնային ուղին» (Voie lactée), որ նշմարում ենք պարզ, աստղազարդ երկնքի վրայ, ոչ այլ ինչ է. բայց եթէ մի ուշադրաւ մնացորդ, որ յիշեցնում է տիեզերական նիւթի այն առաջին շրջանը, այն նախնական ցրիւ, հօսք, տապանքման վիճակը :

Եթէ ճիշտ է Կոնտ-լապլասեան թէօրիան, եթէ ճիշտ է որ մեր արեգնային ամբողջ համակարգութիւնը առաջ է եկել Նախնական Մառախլային Զանդւածից, ապա ուրեմն արեւդակը և իր շուրջը պտտող մոլորակները — ի շարս նրանց՝ և երկիրը — պէտք է ունենան միեւնոյն քիմիական բաղադրութիւնը... և արդարեւ, այդպէս է : Գիտական մի շարք հետազօտութիւններ, որոնց վրայ չենք կարող ծանրանալ այստեղ, ի միջի այլոց սպեկտրալ (լուսապատկերային) վերլուծումը, ցոյց են տալիս, որ Արեւդակը պարունակում է քիմիական կան բաղմամբիւ տարբեր, էլեմենտներ, որոնք գտնւում են մեզ մօտ, երկրի մէջ : Յիշենք միայն մի քանիսը. — երկաթ, արծիճ, նիկկել, սսկի, պղինձ, արծաթ, նաարիում, բարիում, սոլիւմինիում, ցինկ, ջրածին, ածխածին ևւն. : Դա մի ուշադրաւ ապացոյց է երկրի և Արեւի, այսպէս ասած, «ընդհանուր ծագման» :

Բացի այդ, կայ մի հրաշալի երեւոյթ — օլեբեւոյթը կամ

Հետեւենք այդ հոյակապ էւօրիւսիօնին:

Ահա նախնի բառք: Ամուր նիւթեր տակաւին չկան: Չկան նոյն իսկ հեղուկներ: Նիւթը ամենուրեք գազային է, նոսր, միջանման: Մի անհուն մառախլագունք, որ իր մէջ

միտք (météore), որին մեզնից շատերը եղել են երբ եիցէ տկանատես: «Վայր ընկնող աստղերը»... Ժամանակ առ ժամանակ երկնային անեղր տարածութեան մէջ յանկարծակի երեւան է գալիս հրեղէն, բոցավառ մի «վիշապ», սլանում է նետի պէս, զանաւիթում գէպի երկիր, թողնելով մի երկայն պոչ իր ետեւից: Այդ չքնաղ երեւոյթը տեսում է մի վայրկեան միայն... Մէտէօրն է, որ ընկնում է... Մի անագին զանգւած, որ գալիս է, յայտնի չէ, ո՞ր տեղից, նետւում է խօյական արագութեամբ ու թափով երկրագնդի որ եւ է խորշ, և տակաւին վառ, չիկացած, միւսում է գեանի մէջ:

Եւ ահա այդ զարմանալի, երկնային «քարերը» եւս շատ բան ունին մեզ ասելու տիեզերքի, մասնաւորապէս մեր երկրի ծագման մասին: Ոմանք — Լապլաս, Հումբօլտ և ուրիշներ — պնդում են, որ դրանք լուսնի հրաբուխներից գուրս ժայթքւած նիւթեր են, նետուած այնպիսի կատաղութեամբ, որ այլ եւս չեն կարող վերադառնալ լուսնին, այլ ընկնում են երկրի վրայ, վերջինիս աւելի ուժեղ ձգողութեան հնորէն: Ուրիշները կարծում են, որ մէտէօրը գալիս է տիեզերքի լայնածաւալ ծոցից, որպէս մի բեկոր այս կամ այն տիեզերական մարմնի, կամ որպէս փոքրիկ մոլորակային զանգւածիկ, որ շարժւում է Անհունի մէջ և երբ չափազանց մօտենում է երկրին, գանաւիթում է գէպի նա:

Կարեւորը, հետաքրքրականը այն է, որ այդ մէտէօրները, մարդկային հետազօտութեան ենթարկւելով, մասնում են նոյն էական բաղադրութիւնը, նոյն քիմիական տարրերը, ինչ որ մեր երկրագունդը: Այդ եւս պերճախօս մի ապացոյց է կանոն-լապլասեան թէօրիայի ստուգութեան:

Եւ ո՞վ գիտէ, զեւ ուրիշ ինչ կայ տիեզերքի անհամար

պարփակում է բոլոր տարերքները, — բոլորը: Գունդը անշարժ չէ և ոչ էլ բացարձակապէս միապաղաղ, միազանդ: Ուրիշ խօսքով՝ նիւթը բաշխւած է տիեզերական Անհունի ծոցում ոչ համաչափ, ոչ հաւասար թանձրութեամբ: Նա (նիւթը) անդադրում շարժումի մէջ է և այդ նախնական քառուած: Նիւթեղէն մասնիկները շարժւում են մշտնջենապէս, դործում

մոլորակների վրայ և այդ բնութագր աստղերի, որոնք այնքան մանր են թւում մեր աչքին, որովհետեւ չափազանց հեռու են մեզնից, բայց որոնք թերեւս մի մի վիթխարի արեգակներ են՝ իրենց շուրջը սաւառնող անհաշիւ մոլորակներով...

Չափազանց հետաքրքրական է, օրինակ, մեր դրացի մոլորակը — Մարսը (Mars — որի ծաւալը $\frac{1}{7}$ մասն է երկրի ծաւալի. նա անում է իր պտայար Արեգակի շուրջ՝ 687 օրում): Աստղադիտական հետադիտակը նշմարում է Մարսի վրայ նոյն ծովերն ու ցամաքը, նոյն ամպերն ու մառախուղները, կլիմայական փոփոխութիւնները, նոյն ջրային գոլորշիները միջոտլորում, որ դիտւում ենք մեր երկրի վրայ: Նշմարում են — ի խոր զարմանս մարդկութեան — նոյն իսկ հոյակապ ջրաճգնեք, որ ծածկւում են, ցանցապատում Մարսեան մակերեսի քառորդ մասը... Կա՞ն արդեօք այդ բոլորի հետեւ... Կենդանի արարածներ, բոյսեր, անտառներ, ոռոտ սոճներ և ասուններ... Գիտութիւնը իր արդի միջոցներով տակաւին անկարող է պատասխանելու այդ հարցին. տակայն, հետազօտութեան միջոցները հետզհետէ կտարեկադործւում են օդային նաւարկութեան զմայելի գործիքների հետ, և ապագան — աստղաբաշխութեան լայնածաւալ ու խորհրդաւոր աշխարհի մէջ — թերեւս վերապահւում է զարմանահրաշ անուկնակներ...

Թէօրիապէս, անհատնական ոչինչ չըկայ ենթադրելու կեանքի գոյութիւնը Մարսի ու այլ մոլորակների վրայ, եթէ այնտեղ տիեզերք են և տիրում են նոյն էական պայմանները, ինչ որ մեզ մօտ, երկրի վրայ:

են յաւերժօրէն պտտւոյնքն: Աւելի խիտ և զօրուոր զանգւածները ձգողութեան օրէնքի ուժով(*), քարչում են դէպի իրենց աւելի թոյլերը:

Նիւթը կամաց կամաց խտանում է, կենտրոնանում, տեղ: տեղ կազմում է խոշոր կծիկներ, որոնք ժամանակի անձայ: րածիր հոսանքի մէջ՝ կազմում են ձգողութեան հզօր կենտրոն: ներ(**): Կազմակերպւել են այդ տնագին ու հրեղէն կենտրոնների հանդէպ — նոյն յաւերժական շարժման քուրայում — ուրիշ փոքրիկ (համեմատաբար փոքրիկ, բայց զարձեւալ հսկայական) կորիզներ, աւելի ճիշտ՝ օղակներ, որ սկսել են չրջան անել, պտտոյտ գալ ստալինների շուրջը, իրենց հերթին միշտ աւելի և աւելի խտանալով:

(*) Զգողութեան օրէնքի գիւտը (La loi de la gravitation universelle) սրտականում է անգլիացի աշխարհահռչակ գիտնական Նիւտոնին (Newton, 1643—1726): Նա էր, որ առաջին անգամ ծանուցեց և հաստատեց, որ մարմինները և բոլոր մարմինները, խոշոր ու մանր, քարչում են փո: խաղարձաբար — անգամ ամենահեռաւոր տարածութեան վրայ — որ կայ տիեզերքի բոլոր մարմինների միջեւ փոխադարձ ձգողութեան ուժ և այդ համապարօտ ուժի չնորհիւ է, որ իւրա: քանչիւր մարման կամ գիտաւոր ատող (նաեւ երկրագունդը) մնում է անշեղ իր ճամբուն վրայ, իր ընթացքի մէջ՝ Արեգա: կի շուրջը: Այդ նոյն երկաթէ օրէնքի չնորհիւ է, որ երկրի վրայ բոլոր մարմինները ցած են զրուում դէպի գետին, հէնց որ զրկւում են յենարանից, հէնց որ ձգւում են իրենք իրենց (օդի մէջ նետւած մի քար կամ մի այլ առարկայ): Զգողութեան օրէնքը գործում է նոյն իսկ իւրաքանչիւր մարմնի փոքրիկ մասնիկների միջեւ: Դա կենդրոնածիգ ոյժն է (force centripède)․ բայց կայ նաեւ հսկայական ոյժը — վանողականը, կենտրոնախոյսը (force centrifuge):

(**) Ասենք միջանկեալ որ ձգողութեան ուժի և նիւթե: րի ատախճանական խտացման չնորհիւ է ստալացել տիեզերքի մէջ հսկայական քերտութիւնը և լոյսը:

Ինչպէ՞ս են զատուել այդ օղակները(*):

Երկու ուժ — հիմնական ու համապարօտ, լրարու հսկա: մարտ և իրարու լրացուցիչ — գործել են անդադար քաօսային Անհունի մէջ: Մինը արդէն մենք տեսնւք — ձգողական ոյժն է, կենտրոնաձիգ ուժը, որ ձգտում է միշտ աւելի մօտեցնել պտաւող մասնիկները վիթխարի ամպագնդի կենտրոնին և այդ: պիտով միշտ աւելի խտացնել ամպագունդը: Միւս, հակա: մարտ ուժը կոչւում է վանողական կամ կենտրոնախոյս. նա ձգտում է, ընդհակառակը, հեռացնել նոյն կենտրոնից իր ձգտում է, ընդհակառակը, հեռացնել նոյն կենտրոնից իր չրջապատի (périphérie) մասնիկները, պտաւել, ցրել, չարակել: Ատախճանական խտացման պրօյէտի մէջ համաւում է մի վայրկեան, երբ — հասարակածային (equatorial) եզրի վրայ — կենտրոնախոյս ուժը զերակչւում է, այն ժամանակ տիեզերա: կան յաւերժապտոյտ գունդի մէջ, նրա կենտրոն-կորիզի շուր: ջը զատւում է նոր ամպաձեւ մի օղակ, որ սկսում է նմա: նալէս պտոյտ գալ: Նա պտաւում է միաժամանակ նախկին Մայր-Կենտրոնի և իր սկիական ստանցքի շուրջը: Պտաւում է և յարածամ թոնձրանում:

Մայր-Կենտրոնը արեգակն է, իսկ նորակալմ մարմինը՝ ապագայ մոլորակը(**):

(*) Օղակները լիտիտար չրջաններ չեն, ինչպէս և մո: լորակային գնդերը (երկրագունդ ևն․) բոլորովին կոր չեն, այլ աւելի ձուլածեւ, ատփալցած երկու բեւեռների վրայ:

(**) Մի այլ մեծահռչակ աստղագէտ, Ֆայ, այսպէս է ըմ: բանում արեգակի ձագման խորհրդաւոր ընթացքը.

Նախնական քաօսային Զանգուածը, որից ծնունդ է աւել աշխարհը, մօտաւորապէս կոր էր և միապաղաղ: Նա բռնւած էր թոյլ ու դանդաղ, ոլորապտոյտ շարժողու: թեամբ: Այդ առաջին կանոնաւորւած շարժումներից գոյա: թեամբ ևն օղակների, որ պտաւում են յայտնի ուղղութեամբ, մի կենտրոնի շուրջը — կենտրոնի՝ որ մնում է երկար ժամա:

Նոյն ձևով ծնունդ են առել այլ բաղմաթիւ մոլորակներ և նրանց արբանեակները: Նոյն ձևով— երկրագունդը: Նրանք բոլորն էլ եղել են իրենց սկզբնական շրջանում մի մի ամ-

նակ դառարկ... Յետոյ է, որ աստղը պիտի դայ տեղադրուելու այդ դառարկ կենտրոնում: Օղակներից իւրաքանչիւրի մէջ չղթադներւում մասնակի պտույտքները (tourbillon, յորձանք) տարրալուծում են նրանց — այդ օղակները — առանց սակայն փոփոխելու շարժման ուղղութիւնը: Համառւմ է մի վայրկեան, երբ ամենաուժգին յորձանքները, քարշելով ու կլանելով միւս, աւելի թոյլերը, նրանց մէկը ի վերջոյ բլուհում է օղակի տեղը և այն ժամանակ վերջինը դառնում է զնդածեւ մի զանգւած, որ պտտւում է առանցքի շուրջը: Այդպիսով առաջ է գալիս նոր մոլորակը:

Գանդաղ է կատարւում այդ ծնունդը: Անցնում է նա երկարատեւ մի շրջան, ուր նրա մէջ պարունակւած չիտթ տարրերը խառնում են, կենտրոնանում... Միւս կողմից, տարրերի հոծ մասնիկները, որոնց վիճակւած է ամէնէն առաջ հալուել, լուծուել և ամէնէն շատ ջերմութիւն արտադրել, գալիս են բռնելու մոլորակի կենտրոնական մասը, որ երկաթ ժամանակ մնում է հրաւապ ու լուսավառ:

Սիւստմի կազմաւորման համեմատաբար առաջացած այդ վայրկեանին է, որ Գալ կ'ընդշնչարէ Արեգակի առաջին ուրլադիծը: Հազիւ կազմակերպւած այդ Քաօսի կենտրոնում կըզան, կը հաւաքւին այլ և այլ ծայրերից այն բոլոր նիւթերը, որ չեն մտած օղակներու մէջ, չեն կլանւած մոլորակներէն, — և այդպիսով կը գոյանայ կեղրոնական մի զոնդւած, հսկայական արամադծով:

Ապագայ Արեւն է դա... քայց ստիպւին ազօտ, ամգոյն վերջալոյսի պէս, երկար առեն գրեթէ անզօր ճառագայթելու, լուսաւորելու և տաքցնելու: Ուրլադիծը, սակայն, կը գօրանայ հեղհեղէ, աճեցնելով անդադար իր ձգողական կարողութիւնը, քաշելով դէպի իր գիրկը նոր-նոր նիւթեր

պաճեւ օղակներ, ապա պտտելով ու խառնալով, դարձելն մի մի գնդեր (Կառնոս կոչուած մոլորակը (Saturne) մնացել է նոյն օղակածեւ վիճակում... յիշեցնելով մոլորակային բնաշրջումի այն նախնական հանգրւանը: Ինչո՞ւ է, սակայն, մնացել այդպէս...):

Այդպէս է առաջացել — ուրիշ բաղմաթիւ սիստեմների հետ — մեր արեգակը և իր շուրջը պտտող մոլորակների ամբողջ թափարը:

Անդուլ շարժման ու թանձրացման պրոյէտում արձակւել է հրէշաւոր քանակութեամբ առքուժիւն(★): Նիւթը յայտնուել է

տիեզերական անեղր տարածքներից, խառնալով ու սկզբնւում աստիճանաբար, կաղժակերովելով կամայ կամայ իր հրեղէն ու ճարակող հնոցը... Այն ժամանակ արեգնային ճաշ ճանչները սկսում են թափանցել և մեր երկրի, մեր փոքրիկ մոլորակի թանձրաթիւ մթնոլորտը... Մինչ նոյն երկրի մակերեսային — իր առքուժիւնն իջած վնկով 30 աստիճանից վար — պատրաստւում էր հիւրնկալելու կեանքի առաջին սողմերը... (Faye, Sur l'Origine du Monde):

(★) Աստղագէտները այդ արձակւած ջերմութեան քանակի համեմատ՝ հաշւում են մօտաւորապէս Արեգակի արիւր: Ուրիշմ Տօման յայտարարում է, որ Արեգակը ներկայ ուժով լոյս ու ջերմութիւն կարող էր արձակել ոչ աւելի վաղուց քան 15 միլիոն տարուց ի վեր (William Thomson, Les hypothèses cosmogoniques): Իսկ երկրաբանների կարծիքով, այդ ահագին թիւն անգամ բուական չէ. նրանք բարձրացնում են մինչեւ 20 միլիոն տարի:

Ուրեմն, մօտ քսան միլիոն արի է անցել այն անդրադոյն ժամանակաշրջանից, երբ Արեգակը սկսել է արդի չափով լոյս ու ջերմութիւն արտադրել... Այդպէս է վկայում երկրային կեղեւի ծալքերի մէջ մթերւած կենդանական մնացորդների անհուն պաշարը — կենդանիների, որոնք, հարկաւ,

աստիճանաբար իր երեք գրութիւններէ մէջ . գաղափիւն վիճակից նա անցել է հրահեղուկ (feuerflüssig) կամ լավային վիճակի և ապա անցել է իր պինդ , ամուր գոյութեան շրջանը (Սա-կայն , ոչ ամենուրեք : Հրահեղուկ զանգւածի վիճակ ունի սակաւին լոյսի ու ջերմութեան այն անսպառ աղբիւրը , որ մենք կոչում ենք Արեգակ : Նոյնպիսի մի զանգւած է — ինչ-պէս արդէն ասացինք — մեր երկրի խորունկ կեդրոնը . . .) :

* * *

պարտ են հղել իրենց գոյութիւնը արեգնային ջերմութեան ու լոյսին . . .

Արեգակի ջերմութեան չափը անցնում է մարդկային նրեւակայութեան բոլոր սահմանները . ուստի և , չնայած տնագնորէն բարձր ճնշումին՝ ոչ գազերը և ո՛չ մետաղային դոլորչիները չեն կարող վերածել հեղուկի : Սակայն նրանք չեն էլ մնար զուտ գազային վիճակում : Յամենայն դէպս , այդ գազերը չափազանց խտացած են և մօտենում են հեղու-կանման վիճակի :

Շատ բան տակաւին մտիք է մնում մեզ համար՝ Արե-գակի ներքին կազմի ու էությունի մասին : Ինչպէս յայտնի է , կան բիծեր Արեգակի վրայ , զոր ոմանք հակած են բա-ցատրելու իրրեւ արդիւնք նրա սեղ-սեղ սառչելուն : Ուրիշ-ներ այլ կերպ կը բացատրեն այդ բիծերի գոյութիւնը : Այս-պէս թէ այնպէս՝ ընդունւած ու անվիճակ իրողութիւն է , որ Արեգակը , չնայած իր անագին , աներեւակայելի տաքու-թեան , պաղում է ասիւնանաբար , արծակելով չարունակ իր կենտտու ճառագայթները , և . . . զատապարտւած է վերջի վերջոյ խաղաղ խաւարելու . . . Բայց այդ խաւարումը կը հա-նի միկրոնաւոր , տասնեակ միկրոնաւոր տարիներից յետոյ : Արեգակը դեռ կը փայլի անհաշիւ ժամանակներ , գրեթէ ան-վերջութիւն . . . Իսկ նրա մահից յետոյ՝ մեր աշխարհը կը գտնե-թերեւս այլ աղբիւրներ լոյսի ու ջերմութեան , որ անհրաժեշտ նախադրմանն են կեանքի . . .

Այդպէս ահա կը բացատրեն տիեզերական շէնքի ծագու-մը Կանտ և Լապլաս և նրանց հետ գիտական աշխարհը : Մի պարզ թէօրիա — և հոյակապ՝ իր պարզութեան մէջ : Մի բա-ցատրութիւն՝ որ պիտի պահպանէ իր ուժն ու արժէքը . . . Մինչեւ մի նոր թէօրիայի ձեւակերպումը , որ պիտի գայ , թե-րեւս , լրացնելու , կատարելագործելու , նոր լոյս տիեզերու այդ անագին կիճոյի վրայ . . . Յամենայն դէպս , աւելի քան մի դար է արդէն , որ կանգուն է Կանտ-Լապլասեան տիեզերու-հայեացքը : Նրկու հանձարները փորձեցին լուսաբանել աշ-խարհի ստեղծագործութիւնը զուտ բնական պատճառներով : Իրենց խիզախ հետազոտութիւնների մէջ՝ նրանք բնաւ պէտք չունեցան գերբնական ներշնչումների և գերբնական սղդակ-ների : Իրենց ներհուն բանականութեամբ՝ նրանք չափեցին Տիեզերքի անծայրածիր ուղեւանը և ոչ մի տեղ չգտան Են-վայի կամ մի ուրիշ «Ներկային Հրամանատարի» ստւերը . . .

Ամեն տեղ , տիեզերական Անհունի բոլոր ծայրերում , տարերային ոլորտայթների և խօլական յարձանքների մէջ՝ նոյն նիւթն է — Ուժ-Նիւրը — նոյն Սուբստանցը , որ գործում է իր անգույն ու սիթմային չարժումներով , ձգողութեամբ ու վա-նողութեամբ (attraction-répulsion) , որ Բարում է և հրում , հաւաքում է և ցրում , Բանդում է ու վերաւիճում . . . Նոյն սիթմն է դա , որ շեշտում է և կենդանի , շնչաւորւած տիե-զերքում , ե՛ւ ծովերի , ուղեւանների պարբերական ծփանքնե-րում , և մարդկային-ընկերական կենցաղի ուղաղան աշխարհ-ներում . . . Ձգողութիւն և վանողութիւն , համաբաշխութիւն և կռիւ , ուրարուկով-ուղասիրութիւն և էդօիզմ-հաստիքու-թիւն . . . Նոյն սիթմն է , որ գործում է յաւերժօրէն ամէն մի գոյութեան , ամէն մի ստեղծագործութեան խորունկ հիմքերի մէջ . . . Ձգնք , սակայն , իմաստասիրական-ընկերաբանական հրապուրիչ խորհրդածութիւնները և վերադառնանք մեր նիւթին :

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՐՈՐԴ

ԿԵԱՆՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԵՒ

ՆԵՊՏՈՒՆԵԱՆ ՇԵՐՏԱԽՈՐՈՒՄՆԵՐ

Երկիրը մի բեկոր «մառախլային զանգւածի».— Երկրային կեղեւի գոյացումը.— Ջուրը՝ իբրեւ հիմնապայման կեանքի ծագման.— Ինչպէս է յայտնել տարրական կենսանիւթը (պրօթայազմը).— Դարձեալ Աստածաշունչ էլ զիտութիւն.— Հիպօթեզներ.— Generatio spontanea կամ ինքնաբեր ծնունդ.— Պատկերի փորձը եւ յաղթանակը.— Փայտ չկայ.— Էրոս Հեկկէլ եւ «ածխածնի քերիան».— Կրիստալ եւ Մօներ.— Ինքնաբեր ծագումը՝ իբրեւ տրամաբանական հնարաւորութիւն.— Հիպօթեզը՝ բնգունեղի եւ ոչ ժխտելի.— Կեանքը կարող էր ծագել ժիւղերի հնագոյն շրջանում, անօրգան նիւթերից.— Կեանքի նիւթաւորումը.— Բոյս եւ կենդանի.— Սահմանագիծ չկայ.— Երկրի խորքերում.— Հնէագիտութիւնը՝ ամուր ցեղուկ Դարվինականութեան.— Ինչպէս են գոյացել նեպտունական շերտեր.— Հինգ շրջան.— Կենդանի եակների ուշագրաւ յաջորդականութիւնը.— Մարդկային կմախքներ չորրորդական շրջանում.— Ներադրական մարդ-կապիկը:

Մի մոլորակ — և մեր Երկրագունդը: Զատուել է նա անհամար դարեր առաջ նոյն վիթխորի արեգնային Մայր-Զան-

գլածից, ստատել է սեղմել տատիճանարար, թանձրացել է և արձակել իր ջերմութիւնը, պաղել է հեղհեղ մակերեւոյթի վրայ, — և այդպիսով առաջ է եկել պինդ կեղեւը(*), որի վրայ տարում ենք մենք և որի տակ, գետնի անանց խորքերում՝ զանաւում է հրահեղուկ, մշտաբորբոք կորիզը, կեղրոնը:

Երկրի մթնոլորտը՝ տոգորւած գոլորշիների թանձր մառախուղով, ուսկից հողիւ հող թափանցում են արեգակի թոյճառագայթները: Մառախուղը արդիւնք է կաղերի տատիճանական խառնման: Խառնում են իրենց հերթին այդ գոլորշիներն եւս — և անձրեւը առատօրէն սկսում է մաղել երկրի վրայ: Ջուրը երեւան է դալիս երկրային մակերեւոյթին — ջուրը, որ լոյսի ու տաքութեան հետ հիմնական պայմանն է կեանքի ծագման...

Եւ ահա մենք՝ միւս՝ ծանրակշիռ ու դժւարին խնդրի հանդէպ:

(*) Գիտնականները, ինչպէս տեսնք, փորձել են հաշուել մօտաւորապէս երկրի տարիքը: Ուրիշամ Տօմանի կարծիքով անցել է ոչ պակաս քան 20 միլիոն տարի այն ժամանակից, երբ երկիրը սկսել է սնդանալ, ամբանալ իր մակերեւոյթի վրայ, այսինքն երբ սկսել է գոյանալ երկրային կեղեւը: Դա ծայրագոյն միջնադէպն է. բայց այդ թիւը կարող է չափ աւելի մեծ լինել, նա կարող է հասնել, ըստ Տօմանի՝ 400 միլիոնի: Ուրիշ գիտնականներ 90ից մինչեւ 200 միլիոն տարիներով են չափում երկրագնդի ծերութիւնը:

Փորձել են չափելու նաեւ — որոշ տեղանքների հիման վրայ — երկրային կեղեւի հաստութիւնը: Ոմանց կարծիքով, 2-3, կամ յամենայն դէպս 5-6 մղոն խորութեան վրայ վերջանում է արդէն ամուր չերար և սկսում է հրահեղուկ զանգւածը: Ուրիշները պնդում են, որ այդ ամուր կեղեւի հաստութիւնը 15ից մինչեւ 20 մղոն է: Այդ վերջին կարծիքը միշտ աւելի հաւանական է դառնում (Neumaur, Geschichte der Erde):

— Ինչպէ՞ս է առաջացել Կեանքը...

Անշուշտ, նա երբեք չէ սկզբնաւորել ե. նրա ստղծողն անստարակոյս, դրեւի է երբ և իցէ — և դրեւի ոչ առաջ քան երկրային կեղեւի ամրանալը և ջրի, խոնաւութեան յայտնուիլը: Այն հրահեղուկ զանգուածի մէջ, որպիսին ներկայացրել են երկրագնդը և տիեզերքը նախնական ժամանակներում՝ անհնարին էր կեանքի բոլորածը. կրակի լաւագ ու համառօտագ բոցերի մէջ անհնարին էր կենսական ստղծի գոյութիւնն ու զարգացումը:

Արդ, ինչպէ՞ս, որտեղից, ինչ հրաշագործ տարերքների, ազդակների զօրութեամբ է որ գոյացել է առաջին անգամ այդ խորհրդաւոր կենսանիւթը, պրօսպլազմը, որ հիմքն է ազրիւրը բոլոր կենդանի էակների:

Հարկ է փոքր ինչ կանգ առնել այստեղ, կենսաբանական առաջնակարգ հարցերից մինն է այս, որ տակաւին չի լուծւած և որի շուրջը նոյնպէս պակաս չեն հիպոթեզները, կենթադրութիւնները, կոսմոմֆները:

Հիպոթեզներ կան — բանաւոր և ոչ բանաւոր: Կան այնպիսիներ, որ տրամաբանական են և որոշ չափով հաւանական: Կան և այնպիսիք՝ որ սոսկ արտաբոյ բանդազուշանք են: Այստեղ ևս, սկզբից իսկ, մենք կը մերժենք աստուածաբանական թեզերը, որ տարիս է, ինչպէս միշտ, խիստ դիւրին և պարզունակ մի լուծում, որի համեմատ կեանքը... ներշնչել է ինքն Արարիչը — «Աստուծոն անեղ, անժամանակ, Հայրն անսկիզբ և անքանակ»: Կրկնում ենք, այդ պարագայում հարց կը ծագէր, թէ ո՞վ է ստեղծել Ստեղծողին:

Դիմենք ուրիշ վարկածների:

Մի հիպոթեզ կայ, որ ասում է, թէ կեանքի ստղծումը տիււած են տիեզերական միջավայրում յաւիտենականութիւնից ի վեր, ինչպէս Նիւթը: Ասացինք արդէն — անհնարին է այդ հիպոթեզը: Նա հակասում է Կանո-Լապլասեան թէօրիային, կոսմոլոգիական (տիեզերածնական) միակ հնարաւոր, միակ առ այժմ ընդունելի թէօրիային:

Մի ուրիշը կայ, որ ընդունում է կենսական մի առան-

ձին, խորհրդաւոր ուժի գոյութիւնը (la force vitale), որ իբր թէ կեանք է հաղորդում անշունչ նիւթին: Սակայն, այդ էլ մտաֆիզիկա է, բնագիտութիւն, որ պարտաւոր ենք յետ մղել, եթէ կ'ուզենք խոյս ապ հրաշքից, գերբնականից և կանգնած մնալ գիտութեան տեսակէտի վրայ: Քանիցս արդէն շեշտել ենք մեր նախընթաց էջերում, որ չենք կարող ընդունել ու և է այլ ուժի գոյութիւն, բացի այն ուժից, որ նիւթեղէն է, այսինքն անխելիօրէն կապւած, ձուլւած նիւթի հետ:

Կայ մի երրորդ հիպոթեզ, որ պնդում է, թէ կեանքը առաջացել է անօրգան, անկենդան նիւթերից, հիւլէների մի խորհրդաւոր, մեղ համար անյայտ զուգորդութեամբ, մի առանձնայատուկ միջավայրում, չափազանց նոստատաւոր պայմանների մէջ:

Դա այսպէս կոչւած ինքնաբեր ծագման (génération spontanée) հիպոթեզն է, որ, ինչպէս տեսանք, կ'ընդունէր և ֆրանսիացի մեծ բնագէտ Լավուաի և որի շուրջը կազմել են կենսաբանական, այլ և ընդարձակ, փիլիսոփայական արժէք ունի — և հարկ է փոքր ինչ ծանոթանալ նրա վրայ:

Կեանքի, կենդանի էակի ամենապարզ, ամենատարածական ձևն է — տաքլինք արդէն — պրօսպլազմը. կակուղ, լարժուն մի զանգւած, որի մէջ մանում են — իրրեւ էական բաղադրիչ տարրեր — չորս քիմիական էլեմենտները՝ օձխածին, թթւածին, ջրածին և ազոտ: Այդ չորս տարրերը գտնում ենք և անկենդան, անօրգան նիւթերի մէջ: Ահա այդ չորսի անըմբռնելի մի խմբակցութեամբ է առաջացել կենդանի էակը, պրօսպլազմը, և գուցէ նոյն իսկ այսօր ևս նի էակը, պրօսպլազմը մէջ, զիցուք ծովերի խորքերում, բարեյաջող պայմանների մէջ, զիցուք ծովերի խորքերում, առաջ է գալիս նոյն երեւոյթը... այսինքն նոյն ծնունդը անկենդան նիւթերից, նոյն ինքնարբեր ծագումը: Այսպէս կենթադրենք՝ վերոյիշեալ հիպոթեզի պաշտպանները: «Ինքնուրեւ» — որովհետեւ չկայ ծնող, չկայ ձու, այլ կենդանի մարմինները կ'առաջանան ինքնին, իրենք իրենց, սոսկ ան-

կենդանի նիւթերի — չորս քիմիական տարրերի — առանձնա-
յատուկ միաւորումով:

Ըստ կրեոլթին, արտաւոյ մի վարկած... Չէ որ շա-
տանց ընդունւած մի իրողութիւն էր, որ ձուից դուրս չկայ
կեանք, որ ամեն մի կենդանի էակ բոլորում է ձուից...

Ճիշտ է սակայն, որ հնում, խմատասէր և գի-
տուն մարդիկ — ինչպէս օրինակ, Արիստոտէլ — հաւատում
էին անձնող ծագման հիպոթէզին: Հաւատում էր և Պլու-
տարք, որի կարծիքով Եգիպտոսի հողը ինքնարեւոյժ էր մինչև
է արտադրում: Հաւատում էին շատ ուրիշներ:

Անգլիացի մի քահանայ, Նիդհամ անունով, առաջին
փորձն արեւելիկ փոխակառուի հաստատելու ինքնաբեր ծա-
ղումը: Մտի կտորներ, կամ թէ ուրիշ օրգանաւոր, փտած
մնացորդներ փակելով տաքցրած կճուճների մէջ, — նա կարճ
ժամանակից յետոյ ստանում էր կենդանի էակներ այդ կճուճ-
ներում: Պիւֆոն և ուրիշներ պաշտպանեցին Նիդհամը:
Բայց վերջինիս դէմ չուսում հանդէս եկաւ Իտալիայում մի
այլ հոգեւորական, Սպալլանցանի անունով: Սա հերքեց Նիդ-
համի փորձը, պնդելով, որ անհրաժեշտ է կճուճների մէջ օդը
աւելի տաքացնել, մինչև 100-130: Ինքը Սպալլանցանի կրկ-
նեց փորձը այդ վերջին եղանակով և կենդանի էակներ չա-
ռաջացան:

Փորձեր արին մի շարք ուրիշ գիտնականներ ևս, յայտ-
նի կենսաբան Շվան, ապա Էլշլէյ, Կլոս Բերնար, Շուլցե,
Դուշ ևն., որոնք բոլորն էլ ինքնաբեր ծագման հակառա-
կորդներ էին և արամադէր էին պաշտպանելու Սպալլանցա-
նին, սակայն, չէին կարող ըմբռնել դործի բուն գաղափարը:
Նրանք միայն եղբայրացնում էին, որ թարմ օդի մէջ կայ ինչ
որ անյայտ մի սկզբունք, մի թագնւած ուժ, (ինի դա մի նուրբ
գաղ, թէ քիմիական մի անձանութ բաղադրութիւն), որ մտի
վրայ ներգործելով, կենդանի էակներ է արտադրում նրանից:
Իսկ սրանց հակառակորդների համոզումով այդ անյայտ ուժը
հէնց մտի մէջ է թագնւած: Երկու կողմն էլ յամառաբար կը
պնդէին իրենց ասածի վրայ:

Պէտք էր բացատրել մարդութիւնը, պէտք էր ստույգ
փորձի ճանապարհով երեւան հանել թագնւած, «անյայտ ուժը»
և նրա ուր լինելը: Եւ ահա 60ական թւականների սկզբում
Ֆրանսայի գիտական Ակադէմիան յանձնարարում է «ճիշտ ու
սրբ փորձերով աշխատիլ լոյս սփռելու ինքնաբեր ծագման
խնդրի վրայ»:

Այն ժամանակ հանդէս եկաւ հռչակաւոր Պաստոր, որի
փորձերը ծանօթ են աշխարհին: Նա վերցրեց հում բամբակի
մի առանձին տեսակը, որ լուծւում է ալքոլի և եթերի մի
խառնուրդի մէջ, զեակեց նրա փոշին ապակեայ փոքրիկ
խողովակում և օդ ներմուծեց: Օդի մէջ գտնուող մանրիկ,
միքրօակոպիկ փոշիները կտան ու մնացին բամբակի թերերի
վրայ: Այնուհետեւ ալքոլի ու եթերի խառնուրդի մէջ լու-
ծելով, Պաստորը թողեց հանգստանալ 24 ժամ. բոլոր օդա-
յին փոշիները իջան յատակի վրայ: Ապա չոգիացրեց հեղու-
կը և զննելով խոշորացոյցի տակ, նշմարեց յատակին նստած
փոշիների վրայ մանրիկ, ձուաձև կաղմակերպւած մարմին-
ներ (corpuscules organisés), որոնք յիշեցնում էին բջիջների
(cellules) կորիզը:

Ինչ ևն արդեօք ներկայացնում զրանք — ինքս էլ չգի-
տեմ, ասում է Պաստոր: Բայց այդ փոքրիկ մարմինները
կարելի է համեմատել ամենապարզ էակների սաղմերի հետ:
Նրանք գտնւում են, զբրեմն, ահաղին առատութեամբ օդա-
յին մթնոլորտում: Անձրեւի ժամանակ ջրային կաթիլները ցած
են գլորում նրանց, և այդ պատճառով անձրեւից յետոյ օդը
վնում է պարզ ու թափանցիկ: Որքան աւելի էք բարձրա-
նում օդի մէջ, այնքան աւելի է քչանում այդ սաղմիկների
թիւը: Բեղմնաւորւում են նրանք մինչև 120° տաքութիւնը,
որից անցած՝ դադարում է բեղմնականութիւնը:

Ուրեմն այդ սաղմիկներն են, որ օդից ներմուծւելով
օրգանական նիւթերի մէջ, ծնունդ են տալիս ջրածիններին և
ուրիշ պարզ կենդանիներին: Դրանք են ուրեմն, օդի մէջ
եղող այն «անյայտ ուժը» (*):

(*) Pasteur, «Sur les corpuscules organisés qui existent dans l'at-
mosphère».

քումը, խառնվումը: Եւ տալս Հէկիէլ համեմատում է Կրիստոսին ու Մօսէրը:

Աճման հիմնական երեւոյթը նոյնն է երկու մարմինների մէջ, արմատական տարբերութիւն չկայ: Երկուսն էլ ձգողութեան օրէնքի շնորհիւ, քաշում են դէպի իրենք չըջապատող միջավայրից այլ և այլ նիւթեր և իւրացնելով այդ դրսի նիւթերը, մեծացնում են իրենց ծաւալն ու զանգւածը: Բաւական չէ այդ. երկուսն էլ՝ թէ կրիստոսը և թէ մօնէրը զատում են դրսի նիւթերի մէջ միմիայն այնպիսի բաղադրութիւններ, որոնք անհրաժեշտ են իրենց աճման համար: Օրինակ, երբ մի բարդ հեղուկի մէջ հալւած գրութեամբ գրանւում են զանազան աղեր և երբ սկսում են շոգիացնել հեղուկը — ամէն մի ջրի աղի տեսակը ջրի ձևի կրիստալ է կազմում, և գոյացած բոլոր կրիստալները զանազանւում են ձևով ու մեծութեամբ:

Մենք չենք բմբռնում, ասում է Հէկիէլ — թէ ինչու է կատարւում այդ երեւոյթը և ինչպէս է կատարւում: Դա հանելուկ է, կ'ուզէք հրաշք անւանեցէք: Սակայն մենք բնական չենք ստորակուտում, որ զուտ մեքենական օրէնքներ են դեկալարում կրիստալների ծնունդն ու ձևը: Իսկ եթէ այդպէս է, միթէ՞ աւելի մեծ հրաշք կը համարի սկզբնական պարզ, կամազուրկ մօնէրի ծնունդը անկենդան, կամ անօրգան հեղուկի մէջ, ինքնաբերաբար (իրօք անհրաժեշտաբար, ճակատագրական օրէնքներով) ... Ինչպէս որ կրիստալի ծնունդը չենք բմբռններ, այնպէս էլ չենք կարող լսացատրել մօնէրի ծագումը:

Մենք չենք հասկանում, թէ ինչու մի որոշ թիւ ատօմներ ածխածնի, թթւածնի, ուղօսի և ջրածնի այս կամ այն կերպ միաւորւելով, առաջացնում են կենդանի էակ: Բայց կասկած չկայ, որ այդ դէպքում եւս նոյն մեքենական օրէնքներն են գործում:

Անշուշտ — չարունակում է Հէկիէլ — ամենատեղեւորական էակները, որ առաջին անգամ կեանք են տարածել երկրագնդի վրայ, նման են եղել այդ անկերպարան, հօմօէն մօ-

նէրներին, որոնք շնորհիւ զուտ ֆիզիկո-քիմիական ուժերին, նիւթի մօլեքուլային չարժողութեամբ, ծնունդ են տուել նախնական ծովում (Urmeer), նման այն կրիստալներին, այն հրաշալի բիւրեղներին, որոնք դոյանում են այսօր իրենց մայրհեղուկի մէջ ... Ծնւել է մօնէրը, իբրեւ հասեանք չորս անհրաժեշտ քիմիական տարրերի միաւորման, և սկսել է բաղմանալ ու տարուբերուիլ նախնական ծովի մէջ:

Նախնական ծով ... Միլիոնաւոր տարիներ առաջ էր այն. այն ժամանակ այլ էին սլոյմանները — ասում է Հէկիէլ. ծովի ու միջուորտի սրալիտութիւնը, անտարակոյս, չափ տարբեր էր այժմուսն վիճակից: Այնուհ, այդ նախնական միջուորտում հսկայական առատութեամբ տարածւած էին, հաւանօրէն, ածխածնի միաւորումներ զաղային գրութեամբ (*) քոնի որ կրկրի խորունկ չիրտերի մէջ գտնւում են այսօր Բարաճուլի անապատ հանքեր ... Երկնային մակերեւոյթը աղւորջապէս ծովով պատած՝ չափ միակերպ պէտք է լինէր: Այդ սրտաճառով կարելի է ենթադրել, որ երբ տաքութիւնը իջել է այնքան, որ առաջին անգամ կենսունակ պրօթօպլազմը, շարժուն էակները կարողացել են ծնունդ առնել — կարելի է ենթադրել, որ նրանք ծնւել են ամփոփութեւ նման եղանակով, հիշին տարբերութեամբ:

Անթիւ, իրարից հաղիւ տարբերուող, մօնէրներ կարող են այն հեռուոր նախապատմական չըջանում միաժամանակ զոյացած լինել: Եւ միայն փոքր առ փոքր, երբ կեանքի պայմանները սկսել են փոփոխութեան ենթարկւել, երբ երկրի մակերեւոյթի բարձրանալն ու իջնելը զանազան կէտերում տեսական տարբերումներ է առաջ բերել, այն ժամանակ մօնէրներն եւս ենթարկւել են զանազանաւորման (differentiation), ժայթքել է մի ահաւելի կուխ գոյութեան համար, որը բնաջինջ

(*) Այդ հանգամանքը ծանրակշիւ կարեւորութիւն ունի, քանի որ Հէկիէլ վերագրում է կեանքի երեւոյթը **աճխածնի** մի առանձին բնականութեան, որի շնորհիւ քիմիական այդ տարրը մանում է ուրիշ տարրերի հետ բաղմանատեղի ու բարդ միաւորումների մէջ:

Այս արեւի մօնէրի բազմաթիւ տեսակները, չտեսնել յայտնա-
կել են ու բազմապիսի սերունդը...

Այսպէս է արամարանում Հէկէլէ: Նա բնաւ չի կատարածու-
— և նրա հետ չառ ուրիշ գիտնականներ ևս — որ երբ եւիցէ,
անյիշատակ անցեալի մէջ մօնէրը ծնունդ է տակ անորգան,
«անկենդան» նիւթից և որ զբանով ծագումն է տակ կենսութի-
կրեւոյթը:

Եզրափակենք: Թէ որքան հաւանականութիւն ունի մեր
բերած հիպոթէզներէից իւրաքանչիւրը — ընթերցողն ինքը կա-
րող է արդէն եզրակացնել: «Ինքնաբեր ծագումը», անաս-
րակոյս, ամենից աւելի է հաշուում մարդկային բանականու-
թեան պահանջների հետ:

Մենք տեսնենք, որ նա իրողութիւնն չէ: Մեր օրերում բնա-
գիտութիւնը անխնայ դուրս է նետում իր չըմանից այն ամէնը,
ինձ որ փորձի, ստոյգ զիտողութեան վրայ չէ հիմնւած: Սա-
կայն, գիտութիւնը կարող է ընդունել այս կամ այն հիպո-
թէզը ժամանակաւորապէս: Նա բնորոշում է այնպիսի հի-
պոթէզներ, որոնց միջոցով կարելի է լուսաբանել այս կամ
այն երեւոյթը և որոնք ներդաշնակ են մեր գիտած բոլոր ու-
րիշ երեւոյթների ու օրէնքների հետ: Եւ մի միայն լայն փա-
տական հիմնաւորութիւն ստանալով է, որ նրանք դառնում
են քեօրիս: «Ծագման թէօրիան» կամարկի օրով սոսկ հիպո-
թէզ էր: Դարձիւնի օրով նա դարձաւ թէօրիա: Կանտ-լապ-
լասեան արեւելաբանութիւնն անգամ, թէեւ ունի բազմաթիւ
փաստեր իր հիմքի մէջ, ընդունում է գիտութիւնից, ժամա-
նակաւոր կերպով, իրրեւ մի տեսութիւն, որ ամէնից աւելի լա-
ւէ բացատրում արեւելաբան չէնքի ծնունդն ու էւօլյուսիօնը:
«Ինքնաբեր ծագումն» ևս ժամանակաւորապէս կարող է ըն-
դունել, ո՛չ իրրեւ թէօրիա, այլ իրրեւ à priori կառուցած
մի հիպոթէզ (մի օգտակար հիպոթէզ, որ լոյս է աւելում
կեանքի ծագման մեծ կնճռի վրայ), ո՛չ իրրեւ փաստ, այլ իր-
րեւ հաւանականութիւն:

Կեանքը սկիզբ առաւ: Կենդանի էակները աճեցին, բազ-
մապիսի ու տարածւեցին երկրագնդի շուրջը: Կեանքի սղբի-

րը մեզ համար անըմբռնելի եղանակով (առ այժմ անըմբռնելի)
ճիւղաւորւեց երկուսի՝ կենդանական ու բուսական աշխարհ-
ների:

Ինչո՞վ է տարբերում բոյսը կենդանուց: Առաջին հայ-
եացքից թւում է, թէ տարբերութիւնը հիմնական է. ինչ
նմանութիւն կարող է լինել մի կաթնատուն կենդանու և մի
ծառի միջեւ, մի կատուի և մի խնձորենու միջեւ: Կատուն
ունի բարդ դորձարաններ, ունի սիրտ, մկաններ և բազմաթիւ
այլ օրգաններ, սրմնայից դուրկ է խնձորենին: Սակայն այդ-
պէս չեն դասեր: Պէտք է համեմատել բոյսն ու կենդանին
իրենց սկզբնական դուրեւան մէջ, պէտք է իջնել կենդանա-
կան սանդուխի ամենատարբեր առիճանները և այն ժամա-
նակ երբ տեսնենք, որ տարբերութիւնը էական չէ: Տարեք
նախ երբ տեսնենք, որ տարբերութիւնը էական չէ: Ծարեք
երկային կամ քաղցրովին տղէտ մէկին կենդանաբանական
լաբորատուար և ցոյց տէք նրան միեւնոյն շարքի մէջ զե-
տեղւած՝ ծովասղը, կենդանի սպունգը եւ ամենապարզ բոյ-
սերը: Անհնարին է, որ նա կարողանայ ջուկը բոյսը կենդա-
նուց: Բոյսն էլ, կենդանին էլ նոյն բջիջը, նոյն քիմիական
բազալքութիւնն ունին՝ ածխածին, թթւածին, ջրածին,
բազալքութիւնն ունին՝ ծծումբ, ֆոսֆոր ևն.:
Ազոտ, քիչ ևս երկրորդական տարրեր՝ ծծումբ, ֆոսֆոր ևն.:
Միեւնոյն պրօթօպլազմն է, շարժուն, կենսունակ, մաշկով
պատած, կորիզը ներսում: Նմանութիւնների թելը գեւ չառ
հետ կարող է ձգւել:

Վաղեմի ժամանակներում բոյսն ու կենդանին խիստ կեր-
պով կը դասէին իրարից, իրրեւ հիմնականապէս տարբեր էու-
թիւններ: Արիստոտէլ կ'ընդունէր «հողի ունեցող կենդանի»
և «անհողի բոյս»:

Լինէի ևս նոյն թիւրիմացութեան մէջ էր: Մեր դարու
խոշորացոյցը չնչից կենդանիների այդ արտօնութիւնը: Յոյց
արեւց, որ ո՛չ զգայնութիւնը, ոչ ջրային սիտէմն ու զի-
տակցութիւնը, ոչ շատ ուրիշ բաներ անալոյժման յատուկ չեն
կենդանիներին, որ նրանք կամ բոյսերի մէջ ևս գոյութիւն
ունին, կամ թէ բացակայում են ամենատարբեր կենդանիների
մէջ: Իրաւամբ, արեւմ, չեւտում է ուսու բուսարան Տիմի-

ըխաղէվ, որ «իրօդ չկայ ո՛չ բոյս, ո՛չ կենդանի, այլ մի անբաժանելի օրդանական աշխարհ» («Բոյսի կեանքը»):

Եւ առաջ գնաց կենսաբանական էւօրէսօնը մօնէրի վիճակից դէպի ամենաբարձր անասնական ու բուսական տեսակները, առաջ գնաց դանդաղ, աստիճանաբար, համաձայն գոյութեան կուրի և բնական ընտրութեան անշուշտ օրէնքներին: Բնագիտութիւնը, որ համարեալ գոյութիւն չունէր ինչ և միջին դարերում, 17րդ դարից արդէն սկսեց ծաղկել: Գտնուեցաւ խոռոչացոյցը, որի կոչումն էր բաց անել մարդու առաջ մի անշուշտ աշխարհ, ջրածծիների, մոնէրների, բջիջների հրաշալի աշխարհը: 1675 թւին հոլանդացի Լէօվէնհօկ գտաւ խոռոչացոյցի տակ ջրածծիները (infusoire)^(*): Աշխարհ դարդաց, սուղեցաւ. ժամանակակիցները հրատարակեցին այդ գիւտը իրրեւ «գիւտային դործ», իսկ Լէօվէնհօկին հռչակեցին կախարդ, խարեբայ: Խոռոչացոյցի գործածութիւնը դիտւած էր առ հասարակ, իրրեւ անտատւած ու աններելի հեռաքրքրութիւն: «Աստուծ, հարկաւ, զի ուզի որ մարդը երևան հանէ մանրիկ էակների այդ աններելոյթ աշխարհը, ապա թէ ոչ էլ ինչո՞ւ է նա թագըրել այդ աշխարհը մարդկային աչքերից...»

Թէ որ աստիճան նախադաշարւած էր ժպտութեամբ դեռ անցեալ 18րդ դարումը, վկայում է հետեւեալ դարձալի պատմութիւնը: Մեռել էր մի բժիշկ իր ճամբորդութեան միջոցին բախարակոն մի գիւղում: Կղերը արգելի էր թաղումը, որովհետեւ կախարդ էին կարծում հանգուցեալին:

(*) Վերջէք ճահճային տիւրմից մի փոքրիկ ջրակաթիլ, դետեղեցէք ապակեայ փոքրիկ թիթեղի վրայ և զննեցէք խոռոչացոյցով: Մի գեղեցիկ տեսարան է բացում ձեր առջեւ. ջրային փոքրիկ կաթիլը մի ամբողջ ծով թւում է ձեզ, ուր դէս ու դէն լողում, վազվզում են անհաշիւ մանրիկ էակներ: Շարժողութիւնը ազատ չէ, կամուտ չէ. նա միայն համապատասխանում է շրջապատող միջավայրի գրգռներին: Պատճառաւոր մի մի փոքրիկ փշրանքներ են դրանք, մէկ կամ մի քանի կորիզներով:

Գիւղացիք գտել էին նրա մօտ մի ինչ որ խողովակ, երկու ծայրերից ապակիով փակւած (խոչորացոյց) և երբ ապակիից ներս էին նայել, տարտախով նկատել էին մի ահաղին հրէշ, սեւ, մազմազուտ... կարծել էին, թէ դեւ է, որին հանգուցեալը պատկերել է իրեն հետ: Բայց երբ քաջին մէկը սիրտ է անում փշրել խորհրդաւոր գործիքը, ապա ձեռն անում, տեսնելով, որ կարծեցեալ հրէշը... մի սովորական լու է (Bommeli, die Thierwelt):

Բնագիտութիւնը հակադրաց առաջ գնաց աշուհետեւ: Խոչորացոյցը ոչ միայն բաց արաւ միարջիջ^(*) էակների աշխարհը, այլ և թափանցեց բջիջի ներքին էութիւնը, ուսումնասիրեց նրա շինածքը, պրօտօպլազմային տարրերի դասաւորումը, վերջապէս բջիջի անդամութիւնն ու բեղմնաւորումը: Հիմնեց բջիջային բէօրին^(**): Բջիջները, որոնցից կազմւած է ամէն մի կենդանի օրդանիլը, անկախ ինքնուրոյն էակներ են, թէ՛ իրենց ձևով և թէ՛ պաշտօնով: Զուր չէ, որ Բրիւկկէն անուանում է նրանց «տարրական մարմիններ», Վիրխովը՝ «կեանքի օձախ», Գարվինը՝ «կենդանի միաւորներ»: Ամէն մի բարդ կենդանի մարմին ներկայացնում է մի կազմակերպւած սօցիալական ամբողջութիւն, մի պետութիւն, որի քաղաքացիներն են բջիջները: Ինչպէս ամէն մի պետութեան, այնպէս և ամէն մի կենդանական կամ բուսական մարմնի մէջ՝ բջիջ-քաղաքացիները որոշ չափով և՛ անկախ են անհատապէս, և գտնւում են փոխադարձ կապակցութեան մէջ, հարձիւ աշխատանքի բաժանման սկզբունքին: Հէկկէլ առելի հետեւ է ասում համեմատութիւնը: Կենդանու մարմինը — ասում է նա — իր խիստ կեդրոնացումով կարող է ընդունել, որպէս բջիջային մի միապետութիւն, իսկ բոյսը, որի

(*) Մարմինը (բուսական թէ կենդանական) բաղկացած է անհամար բջիջներից, որոնք տեսանելի են խոչորացոյցի տակ:

(**) Առաջին հիմնադրերն էր բուսական Շլայդեն, ապա կենդանական աշխարհի վրայ տարածեց այդ թէօրիան կենսաբան Շվան. Վիրխով առելի ընդարձակօրէն զարգացրեց բջիջային թէօրիան:

կեղբորնացումը առկա է, կը ներկայացնէ բջիջային հասարակարկութիւն: Եւ ինչպէս որ քաղաքական դիտութիւնները վերջում են մեզ մարդկային հասարակութեան աստիճանական կատարելագործումը նախնական վայրենի հորդաններից մինչեւ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը, նոյնպէս և կենդանիների աւ բոյսերի համեմատական կազմախօսութիւնը հաստատում է բջիջային պետութիւնների նոյն աստիճանական պրոգրէսը: Ամենաստորին աստիճանի վրայ կը գտնուին ջրիմուռը (algue) և սունկը, կորաքերը և սողունները, այդտեղ դեռ կեղբորնացում չկայ, աշխատանքի բաժանումը սաղմնային է: Այդ դրութիւնը կը յիշեցնէ մարդկային սկզբնական հորդանները: Հազա բոլորովին հակառակ կողմը... Էյ յիշելով զազաթին բարձրանում է յաղթանակամ, ճիւղաւորւած ծառը որ մի գործարք բջիջային հանրապետութիւն է և ողնուոր կենդանին, որ ներկայացնում է մի նրաչալի միապետութիւն(*)... Կեղբորնացումը պէտք է անստոճառ կապի միապետութեան հետ... Չմոռնա՞նք սակայն, որ Հէկէկ գեմանացի գիտնական է:

* * *

Կենդանիներից անցնենք մեռածներին:

Մանենք երկրային կեղևի խորքերը, ուր թաղւած են բերրաւոր դարերից ի վեր անհաշիւ կենդանիների ու բոյսերի կմախքները(**):

Դա մի հակայական թանդարան է, ուր տեսնում ենք մեք հեռուոր նախնիքներին, տեսնում ենք, թէ ինչպէս իրարու վրայ յաջորդաբար թափւած շերտերի մէջ պահպանւել է օրգանական աշխարհի ամբողջ ստճամոտը, կարող ենք տեսի՝

(*) Հէկէկէ, «Փորձ բջիջային հողեբանութեան»:

(**) Ինչպէս վերը ասացինք, կենդանական այդ մեռած բեկորներով զբաղւում է բնագիտութեան այն ճիւղը, որ կոչւում է Հնէաբանութիւն (Paléontologie):

մեր մարդկային տնտեսաբան (Stammbaum, arbre généalogique) որ սկսում է ամենաստորին կենդանի արարածներից և ճեղքւում է սողունների, թռչունների և կաթնասուն էակների շարքերով մինչեւ հաշակաւոր կապիւմարդը, մինչեւ խօսուն ու կատարելա մարդ-էակը, որի հետքերն ու մնացորդներն եւս գտնում ենք երկրաբանական այդ խորունկ շերտերի մէջ:

Շերտերը կոչւում են «Ջրային», «Ենթատեսական»: Նրանց սկզբնաւորութիւնը պատկանում է այն հեռուոր, անյիշատակ անցեալին, երբ երկիրը աստիճանաբար պաղելով, սկսել է կաղմակերպւել նրա կեղևը իր անհարթ մակերեսովով, իր խորքերով ու բարձունքներով (վերջինները, իբրեւ արդիւնք դեռնի մշանջնաւոր փոփոխութիւնների, նրա բարձրացման կամ իջման) և երբ վերից, գոյրչիներով յղժացած մթնոլորտից սկսել է թափւել ջուրը երկրային ցամաքի վրայ, իսկ ջրի հետ երկւան են եկել և՛ կենդանի էակները:

Ջուրն է, յիշուի, այն զլաւուր տղապը, որ իր հեղուկ կամ ամուր դրութեամբ, որպէս անձրեւ ու կարկուտ, որպէս ձիւն ու հեղեղ, քերկ է ու արտել յաւիտենօրէն երկրի մակերեսովը և գետերի ու հեղեղաւանների միջոցով քչել հողի զանգւածները գէպի ծովերի ու լճերի անդունդը, ուր և այդպիսով գոյացել են անթիւ դարերի ընթացքում երկրաբանական պէս պէս շերտերը: Եւ նրանց զիտել կարելի է այսօր երկրապնդի այլ և այլ ցամաքային վայրերում, հակադրական աստիճանների վրայ, որոնք մի ժամանակ եղել են ծովի յատակ: Ջուրը տարել է իր հետ ո՛չ միայն հողը, քարը և հաղարատը հանքային բաղադրութիւններ, այլ տարել է և այդ հողի վրայ ու նրա մէջ ապրող միլիոնաւոր կենդանի էակները, քչել է նրանց զիտները, միշտ տրորելով ու ստորբալուծելով իր յորձանքներում, քչել է գէպի ծովերի խորքերը, ուր կենդանական այդ զիտները միւսկով տիղմային զանգւածների մէջ, քարացել են ժամանակի ընթացքում, այսինքն փափուկ օրգանաւոր մասերը — մկանունք, կաշի, սիրտ, թոք, փորտափք ևն — փոխարինւել են հանքային

բաղադրութիւններով(*), մինչ սակրային զանգւածները — կը-
մախք, գանգ, ատամ, եղջիւր, սրտեան, կէսկ, փետուր,
բոյսերի ճիւղեր ու բուսեր են. — մնացել են ընդհանրապէս
անեղծ :

Իջել են, վերջապէս, դէպի ծովի յատակը և այն բիւ-
րաւոր մանրիկ արարածների գիւղերը, որոնցով լի է եղիլ
նախածովը : Իջել են ամենից առաջ սղնազուրկ կենդանիները,
մոլլիւսկներ (կակդամբթ) են, որոնցից յաճախ մնացել է
սոսկ դրոշմը... Ի՞նչ յաղթանդամ չերաւարումներ են գոյա-
ցել միմյանց կօրակներէ՝ զիւղներից (coraille, բուսա, մէր-
ճան) : Ի՞նչ անսպաս քարածխային լիւսներ են կազմակերպել
մեռած, գիւղնացած բոյսերից...

Դուք տեսնում էք այդ հոյակապ ու աշխարհային թանգա-
րանում, երկրային կեղեւի յաջորդական շերտերի մէջ՝ տե-
սակ տեսակ կենդանիներ ու բոյսեր, մի ջուկ տեսակ իւրա-
քանչիւր շերտի մէջ... Անհետացել է այդ տեսակը՝ ոչ թէ
անակնկալ մի աղէտի, կատաստրօֆի չնորհիւ — ինչպէս Կիւ-
վիէն կը յայտարարէր — այլ անհետացել է, որովհետեւ չի կա-
րողացել բնդ միշտ յարմարել միջավայրի յարափոխման պայ-
մաններին, չի կարողացել պատասխան տալ «գոյամարտի»
անադորոյն պահանջին... Անհետացել է կենդանական, բու-
սական այս կամ այն տեսակը — երկար դարեր ապրելուց յի-
տոյ — և փոխարինուել մի ուրիշ, աւելի կենսունակ ու յար-
մարեող տեսակով :

Եւ այդպէս, երկրային ամենախոր ծովքերի մէջ թաղւած
են ամենամանր ու պարզագոյն կենդանիները, ապա հետզհե-
տէ — դէպի երկրի մակերեւոյթը — գալիս են միշտ աւելի և
աւելի բարդ, ալդաւն, կատարելագործւած տեսակները : Ամե-
նից ուշ յայտնւում են կաթնասունները, որ ողնաւոր էակներին
մէջ ամենակատարեալն են և որոնց մէջ է մարդ-էակը :

(*) Կան սակայն բացառութիւններ. «Մամուլ» կոչւած հսկայ փի-
ղը գտնւել է ամբողջապէս սառած իր սակրներով ու մորսներով Սի-
բիրի սառուցներում :

Նեպտունական շերտերի գոյացման պատմութիւնը բա-
ժանում են երեւակայութեամբ հինգ խոշոր շրջանների,
որոնցից իւրաքանչիւրը ամփոփում է մի քանի ստորա-
բաժանումներ. ամէն մէկը այդ շրջաններից ունեցել է,
ուրեմն, իր յատուկ կենդանիներն ու բոյսերը, որոնց զիւղ-
ները քարացած դրութեամբ գտնւում են այսօր համարստա-
ւան շերտերի մէջ : Վերջինները բաղկացած են կաւից, կաւի-
ճից կամ աւաղից, քարածուխից են :

1. Հնագոյն շրջան (âge primordiale)
2. Առաջնական շրջան (âge primaire)
3. Երկրորդական շրջան (âge secondaire)
4. Երրորդական շրջան (âge tertiaire)
5. Չորրորդական շրջան (âge quaternaire)

Շերտերը գոտաւորւում են զուգահեռաբար : Յաճախ հան-
դիւրւում են երկու շերտերի արանքում կրանիթի կամ խոյ-
տակճի ժայռեր, որոնց մէջ չկան կենդանական մնացորդներ
հետքեր : Դրանք կազմել են, հաւանօրէն երկրային կեղեւի
ամենատալլեմական խաւը և հրաբխային ժայթքումներից յան-
կարծակի վեր են նետւել, ճեղքելով նեպտունական շերտերը :

Հնագոյն կամ նախնական շրջան :

Ամենաերկարատեւն է և ամենահեռաւորը : Նրա տեւո-
ղութիւնը գերազանցում է մնացած չորս շրջաններինը մէկտեղ
աւում : Այդ հսկայ ժամանակաշրջանում կազմակերպւել են երեք
ամենամեծ, ամենահեռաւոր, ամենախորունկ երկրային շեր-
տերը (Լալբրեանտան, Կամբրեան, Սիլուրեան), որոնց հա-
տութիւնն է — գիտութեան հաշւով — մօտաւորապէս 70,000
ոմանչափ է... Քանի՞ միլիոն տարի է պէտք եղել այդ տնո-
գին շերտաւորումները կազմելու համար... Այդ շրջանի
մէջ սկիզբ է աւել օրգանական կեանքը, բոյսերն
ու կենդանիները : Այդտեղ մենք տեսնում ենք ար-
դէն հետքերը ջրային ամենապարզ կենդանիների ու
բոյսերի, որ կազմել են այդ հեռաւոր շրջանի ֆլորան (բուսա-
կանութիւն) և ֆաւնան (կենդանական աշխարհ) : Եղել են
զրիթէ միայն ջրաբնակ էակներ, լայնատարած ջրիմուռի ու

փամփշտուկի տնտեսներ՝ մանրիկ, դանկազուրկ կենդանիներով՝ կորալներով, ծովատաղերով... բայց սակայն չեն եղել ողնաւոր կենդանիներ:

Առաջնական օրջան:

Ձկների իւրապէսութիւնն է: Կան այսուհի եւս երեք կաթ-
գի շերտեր, որոնց մէջ գտնւում են տատաօրէն ձկների մնա-
ցորդներ: Նշմարուում են նաեւ միջատների, սողունների հետ-
քեր: Բայց անասնական թաղաւորութեան երկու բարձրա-
գոյն դասակարգերը՝ թռչուններն ու կաթնատուները՝ բա-
ցակալում են դեռ: Կան Բարաժուխի առաջին շերտերը, որ
շահագործման տնտեսող բնակիչները կամ ժամանակակից քաղաքա-
կրթութեան համար. նրանք վկայում են հինաւորաց ժամա-
նակների ճոխ, համատարած բուսականութիւնը, որ անտա-
րակցաւ աճել է կլիմայական հրաշալի պայմաններում:

Երկրորդական օրջան:

Թագաւորում են սողունները: Նրանք տարածւում են
եղեկ ամբողջ երկրագնդի մակերևոյթին, ցամաքի վրայ և
ովիկաններում, նոյն իսկ օդային միջնորդութեամբ: Թռչունների
կարողաններն են դրանք: Ամենի ծովային վիշապներ, հսկա-
յամարմին թռչկան սողուններ, կէս-քառաթիւթաւ, կէս-կոկոր-
դիլաւ, 30-35 մեղր երկայնութեամբ, առաջին տկտայնորով
թափառում էին ծովի ու ցամաքի վրայ, առաւանտում էին
միջնորդութեամբ մէջ: Այսօրուայ ամենահսկայ փղին անգամ գտնւում
է այդ տարօրինակ թռչուն-սողունների հանդէպ: Նրանք ու-
նէին թռչել և սակայն թռչուն չէին կարող կոչել, ունէին
երկայն սուռ ու տկտայն, բայց սողուններ չէին: Անտառիկ
մի ուշադրաւ փաստ՝ թռչունների և սողունների արեւնային
մօտ ազդակցութեան: Երկրորդական շրջանի վերջերում հե-
տադէպէն անհետանում են այդ գործարարի, հրէշային կենդա-
նիները և տեղի են առել թռչունների ու կաթնատուների:
Բուսական աշխարհը կազմւում էր անեղնաւոր կամ կոմարեր
անտառներից:

Երրորդական օրջան:

Կարճատևների քաղաւորութիւնն է: Ենթադրւում են, որ

մարդն եւս ծնունդ է տուել այդ շրջանի վերջերում, որպէս
արդիւնք մարդանման կապիկների կերպարանափոխութեան,
լնաշրջման: Երկրի մակերևոյթը և կլիմայական պայմանները
մնամեծ փոփոխութիւններ են կրում: Եւրասիական ցամաքը
չստ տեղեր աղաւտւում է ջրերից: Բարձրանում են լեռնաշղ-
թաները, (թէ սրբա՛ն դանդաղ է կաշարւել այդ բոլորը—
ինքնին հասկանալի է), տիրւում է հարուստ ու պայտան բու-
սականութիւն: Նախկին առարկու սողունների տեղ՝ երևում
են օձերն ու մողէաները, կոկորդիլոսներն ու կրիաները: Յա-
մաքը կարում էր անհամար ճահճներով ու հովիտներով,
ուր թափառում էին եղջերուների, անտիլոպների և հիպոպո-
տամների (գետաճի) առաջին երամները: Կային վաղ-
կան թռչուններ, մի տեսակ նախաշրջեղեղեան ջայլամներ:
Պատահում էին միթխարի կաթնատուներ, ինչպէս մասնօգտը
(այժմեան փղի նախահայրը), գինոթերիումը, որի միայն
գլուխը երկու մեար երկայնութիւն ունէր: Բաղմանում են
այդ շրջանում կապիկային տեսակները. բայց երբ կամայ-կա-
մայ ցուրար վրայ է հասնում, նրանք սկսում են չուել դէպի
Աֆրիկա:

Չորրորդական օրջան:

Սկսւում է մի նոր դարաշրջան: Մարդու և քաղաքա-
կրթութեան տիրապետութիւնն է: Կատաղի ստեղծմանիքները
տարածւում են գրեթէ ամբողջ Եւրասիայի վրայ: Մարդու հե-
տադմանակ ապրում են մամուր կոչւած փղը, քարան-
ձաւային արջը (Höhlenbär), հսկայ եղջերուն կային: Գտնւել
են — պեղումների միջոցին — անհամար մարդկային կմախք-
ներ՝ այլ և այլ երկրներում: Այդ շրջանը հնչին է համեմատած
ամբողջ նախնիքայ պատմութեան հետ և կազմւում է այդ
վերջինի տեւողութեան, հազիւ միայն կէս տոկոսը: Բայց և
պայնակ, գիտնականները հաշւում են չորրորդական շրջանի
տեւողութիւնը մինչեւ 100,000 տարի: Համեմատեցէ՛ք այդ
թիւը Աստածաշնչի վկայութեան հետ, որի համեմատ ընդա-
մէնը իբր թէ հինգ-վեց հազար տարի է անցել այն ժամանա-
կից, ինչ աշխարհ են եկել Ադամն ու Եւան...

Չորրորդական չրջանը բաժանուած է երկու պերիօդի։ ջրհեղեղեան (diluvial) և յետ ջրհեղեղեան (alluvial)։ Երկրային բոլոր շերտերի միջին հաստութիւնը հաշուած են մօտաւորապէս 130,000 տանաչափ։ Կարելի է դիտել, թէ մի ամբողջ դարու ընթացքում ջրի հոսանքներից ինչ հաստութեան տիպով կարող է գոյանալ մի յայտնի միջավայրում, և ըստ այնմ հաշուել երկրային կեղեւի պատմութեան ամբողջ տեւողութիւնը։ Ոմանք առաջարկում են, ինչպէս տեսանք, հարկէր միլիոնաւոր տարիներ։ Թւերը, հարկաւ խիստ յարաբերական են. մաթեմատիկական ճշգրտութեան մասին խօսք չի կարող լինել. երկրի մակերևոյթը տարրեր կէտերում տարրեր պայմաններ է ներկայացնում։ Եթէ դարերի սխալ անգամ թող տանք, հաշուի չպէտք է առնել, աչքի առաջ ունենալով, որ երկրային կեղեւի սկզբնաւորութիւնից մինչև մեր օրերը՝ ամբողջ յաւիտենականութիւն է անցել։

Եւ ահա մեծ, ուշագրաւ հարցը. հնէադիտութեան այդ վերոյիշեալ պերճախօս վիայութիւնները անմիտելի ապացոյց չեն արդեօք դարձիկական վարդապետութեան, այսինքն կենդանի էակների առաջնական բնաշրջման — սկսած ամենաառաջին ու մանրիկ մարմիններից մինչև խօսուն երկոտանին... Սկզբնական չրջանի մէջ մենք տեսնում ենք միայն ամենապարզ կենդանի էակներ, որոնք եղել են ուրեմն երկրադիտական անդրանիկ բնակիչները։ Նրանք այսօր ևս անհամար բազմութեամբ լողում են ծովերի ու գետերի խորքերում։ Ապա յաջորդաբար երևան են գալիս երկրաբանական շերտերի մէջ տեղի բարձր կենդանիների և բոյսերի կմախքներ՝ նախ ձկների, ապա սողունների, ապա թռչունների և վերջապէս, կաթնասունների, որոնց չարքում և մարդու...

Հինաւուրց կենդանիների այդ մեծած ու բրածոյ (fossile) ներկայացուցիչները անխօս վիտաներ չեն կենդանական աշխարհի առաջնական կատարելագործման, որ կատարւել է միլիոնաւոր տարիների ու դարերի ընթացքում...

Դեռ երկրի մակերևոյթի հազիւ $\frac{1}{1000}$ րդ մասը միայն ենթարկւած է գիտական հետազոտութեան։ Բայց ժամանակի

ընթացքում նա կը տարածւի նաեւ Ասիոյ, Աֆրիկայի, և այլ անծանօթ աշխարհների վրայ, երբ աւելի կը ծաւալուի քաղաքակրթութիւնը, երբ երկաթադին կը թափանցէ ամենուրեք։ Կը գտնւին հեազհեա կենդանական բրածոյ մարմինների նոր-նոր տեսակներ, կը հաստատուի վերջնականապէս կենսաբանական այն մեծ իրողութիւնը, որի անունն է՝ արիւնակցութիւն բոլոր կենդանի մանր ու խոռո եակների։ Այսօր այդ ուղղութեամբ շատ բան արւած է արդէն, բայց դեռ շատ աւելի բան կայ անելու։

Չը լուծւած խնդիրներ տակաւին չեն կան։ Սակայն և այնպէս, չը նայած կենդանաբանական բազմաթիւ օգուկների կամ «միջին տեսակների» բացակայութեան, այնուամենայնիւ, երբ դիտում էք ամբողջ էոլոսիօնը նոյն խիտ արդի փոփոխական, սուբյեկտիվ դասակարգումների (classification) համեմատ, սկսած միարջիջ էակներից մինչև կենդանական սանդուխտ բարձրագոյն առաջնաները, — արեւի պէս պարզ ցուում է ձեր առջև արխանական այն կապը, որ չլթայում է գոյութիւն ունեցող բոլոր կենդանական տեսակները, և կոյր պէտք է լինել տեսակների անւարժութիւն կամ հախադարձութիւնը քարտեղելու համար։

Պեղումները անընդհատ շարունակւում են։ Նրանք բայց արին հիմնաւորաց քարածայերի մէջ փնտաւոր սոցուկներ և երկայն սղաւոր թռչուններ, որոնք լոյս են տաւում այդ երկու տեսակների մօտ աղգակցութեան վրայ։ Նրանք տեղի մեղ քարացած կապիկների շատ տեսակները Շվեյցարիայում, Յունաստանում և ուրիշ տեղեր. խիտ բրածոյ կապիկների գոյութիւնը վախուց միտում էին։ Նրանք երևան հանեցին դաշտային վայրերում նախամարդու քարացած բնկորներն ևս, որոնք մնացել են ստորերկրայ շերտերի մէջ ասանակ և գուցէ հարկւր հազարաւոր տարիներ առաջ։ Իսկ բրածոյ մարդու (homme fossile) գոյութիւնը աւելի ևս մոլեւանդ կերպով միտում էին Կիւվիէն և իր երկրագուները։

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՐՈՐԴ

ՄԱՐԴՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Դարձեալ Աստածաշունչ եւ գիտութիւն. — Դավիթ Շարաւս. — Կարծեցեալ անդունդը մարդկութեան եւ անասնութեան միջեւ. — Բարձրագոյն կենդանիներ եւ ստորագոյն մարդիկ. — Ֆիզիքական, մատուր եւ հոգեկան նմանութիւններ. — Ուր է սահմանագիծը. — Հրէսի եւ իւր թեզիսը. — Ձեռքը եւ ոտը կապի մօտ. — Շիւտանգէ, Օրանգ, Գօրիլլա. — Դարվիճի վաստերը. — Յոյգերն ու բնագոյներ կենդանիների աշխարհում. — Ընկերային կեանքը մշտնջենքի մէջ. — Նախամարդը. — Նա շատ աւելի ստոր է եղել, քան ժամանակակից վայրենին. — Դարվիճիկի մեծ քաղցիչները. — Կարլ Ֆոլս. — Դարվիճիկը եւ բարոյականութիւն. — Մարդու մեծատուր նախահայր. — Homo Aialus. — Խուլ-համբներ եւ մանրագլուխ ապուշներ. — Մարդկային նախապատկերներ. — Զինեղեղեան կամ սառցային շրջան. — Քարանձաւներ եւ կմախքներ. — Մարդկային ցեղերի գալիքը. — Գոյններ եւ Տուրուլներ. — Դանիական կեօկիւն-մեօղիւնները եւ շիյցարական լնաւները. — Մարդկութեան ենթադրական օրրանը. — Միաձայնական իւր բազմաձայնական քեօրիաներ. — Յեղերի ծագումը. — Կարլ Ֆոլս, Ֆոլս, Դարվիճ. — Սեռական ընտրութեան դերը. — Եզրափակում:

Մարդ-արարածը կարող է միմէ բացատրութիւն կազմել տիեզերական բնաշրջման մէջ... Կարող է նա դուրս մտնել ամբողջ օրգանական զարգացման օրէնքներից: Ոչ մի հիմք

չկայ այդ ենթադրութիւնն արդարացնող, ընդհանրապէս, բոլոր փաստերը նրա դէմ են խօսում: Արդարեւ, չափազանց միամիտ կը լինէր սխալել որ էօլիւսիօնի թիւը ձգւելով նախնական սթարգ մօնէշներից մինչեւ կապիկը՝ յանկարծ կարելի է եւ որ մարդը աշխարհ է եկել, իրեւ մի առանձին (սչ-բնական) ստեղծագործութեան արդարութիւն: Այդ վերջին կարծիքն էին դաւանում, ինչպէս տեսանք, փիլիսոփաներ եւ գիտնականներ մինչեւ էօլիւսիօնիկմի հայտատուիլը:

Աստածարանական փիլիսոփայութիւնը, մանաւանդ, ճիշդ է թափել՝ միշտ աւելի եւ աւելի խորացնելու անդունդը, մարդկութեան եւ անասնութեան միջեւ: Դեհարք, որ նորագոյն փիլիսոփայութեան հիմնադիրներից մինն է, ուրիշ կերպ չէր ուզում անտանկ կենդանիներին, բայց եթէ «pure machine», զուտ մեքենայ... Սակայն նախադրարմունքը չէր, որ կը խօսէր Դէքարթի մէջ, այլ, հաւանօրէն, եւ կօմպոզիտի աստածը: Եթէ Դէքարթ ընդունէր, որ կենդանիների հոգին եւս անմահ է, ինչպէս մարդունը, դա կը լինէր զարհուրելի «սրբապղծութիւն» 17րդ դարու մէջ, ուր կրօնը եւ նրա սոցալալար կղերը խիստ զօրաւոր էին:

Այսօր եւս կրօնաւորները ձգտում են հաւատացնել ամենուրեք, որ Դարվիճի վարդապետութիւնը եւ, մանաւորապէս, մարդու ծագման թէօրիոն անաստած է, անբարոյական... Չէ որ մարդուն... «որպէս Աստած ըստ պատկերի իրում»... Այդպէս՝ ըստ թէօրիոնների: Իսկ այսօրեայ ընկերային գիտութիւնը հաստատում է, որ, ընդհանրապէս՝ «մարդն արար դԱստած ըստ պատկերի իւրում» (*):

Որ մարդը մասնակից է եղել ընդհանուր էօլիւսիօնին, որ նա եւս պատկանում է կենդանական թողաւորութեան, որ նա առաջացել է կապիանման կենդանիներից, — այդ ամէնը կայծակի պէս շանթում է բոլոր ուղղափառներին, փոթորկում է քնքուշ, զգայուն սրտերը: Ով որ անաստած

(*) Տես. մեր առաջին գլուխը կրօնի մասին:

ապր էչը, ամենահաստատարիմ չունը և ամենակեղծ կատուն, ամենավեհանձն փիղը և ամենաանգութ բորենին»:

Լիննէյ, ինչպէս տեսանք, դեռ 18րդ դարու մէջ գետնից էր մարդուն միեւնոյն ընտանիքում կապիկների հետ, անւանելով դրանց բոլորին primates, այսինքն, կենդանական աշխարհի պետեր, թողաւորներ: Գրանտով արդէն չլէդ բնագէտը առաջին հարւածն էր աւել վաղեմի դատակարգութիւններին, որոնք կը բաժանէին օրգանական աշխարհը երեք թագաւորութեանց — բուսական, անասնական և մարդկային:

Բայց Լիննէյից յետոյ Բյումենհայնը նորէն գտանց մարդուն, որ երկու ձեռք ունի միայն (bimane), միւս էկնդանիներից, որոնք ունին չորս ձեռք (quadrumanes): Կիւլլէեզ ևւս ընդունեց այդ բաժանումը:

Եկաւ Հրֆսիլն և ջնշեց զանազանութիւնը մարդու և բարձրագոյն կապիկների ձեռքերի մէջ: Ուսումնասիրելով ձեռքերի ու շոտների սկիզբներն ու միանները՝ մարդու և կապիկի մօտ անատոմիական կազմի տեսակետից՝ նա ցոյց տուց, որ «չորս ձեռք» ունեցող կապիկները իրօք նոյնպէս երկու ձեռք ունին, ինչպէս և մարդը: Ծիւղ է, կապիկների մօտ ձեռքի ու սորի հակադրութիւնը կամ նրանց մէջ եղած աշխատանքի բաժանումը այնքան խիստ ու որոշ կերպով զրծւած չէ, ինչպէս մարդու մօտ: Սակայն, այդ տարբերութիւնը մօրփօրօգիական է (ձեւաբանական) և ոչ ֆիլոփօրօգիական: մարդկային ձեռքերը համեմատաբար կարճ են, սոքերը երկար: Կապիկների սորն ու ձեռքը կամ հաւասար երկայնութիւն ունին, կամ թէ ձեռքը դեռ աւելի ևւս երկայն է լինում սոքից: Տարբերութիւնը բղիտում է սկիզբների ու մշտնների աւանձին կազմութիւնից: Այնուամենայնիւ, զօրիւս կապիկի մօտ սորն ու ձեռքը նոյնքան են տարբերում, որքան և մեզ մօտ (Հէկկէյ):

Գորիլլայի և չիմբանզէի ձեռքերը խկական ձեռքեր են, ինչպէս մարդունը, թէ՛ անատոմիական և թէ՛ ֆիլոփօրօգիական տեսակետից (Ռօլլէ): Միւս կազմից յայտնի է, որ մի կարգ ձայրների ցեղեր գրծ են ածում իրենց սօր, որպէս «յետին

ձեռք»: Ինչպէս որ մենք ընդգիծագրում ենք ձեռքի բխամատը միւս չորս մասներին, նրանք էլ գիտեն սօքի չորս մասերին ընդգիծագրել սօքի բխամատը, այսինքն, նրանք կարող են ծառայեցնել իրենց սօքը, իրբեւ վերցնելու, բռնելու, աշխատելու ձեռք:

Մինչև և խի բարձր, զարգացած ցեղերի մէջ, յարատեւ գործադրութեամբ կարելի է վարժեցնել սորի բխամատը: Նկարիչներ են տեսնում՝ առանց ձեռքի օգնութեան նկարելիս, և ջութակահարներ՝ սօքով նւագելիս: Վերջապէս, նոր ծնածները բոլոր ազգերի մէջ իրենց գորութեան տուջին ամիսներում սորի միջոցով նայնքան զիւրութեամբ են բռնում զգալը կամ մի սօքի բան, որքան և ձեռքով: Ապա սրեմն, այստեղ ևւս ոչ մի պատճառ չկայ՝ մարդուն գտակու կապիկներից:

Այսօր գիտական աշխարհի մէջ ընդունւած է արդէն Հրքսլիի(*) եզրակացութիւնը, որի համեմատ՝ մարդուն և բարձրագոյն կապիկներին (կօրիլա, չիմբանզէ ևւս) բաժանող անատոմիկ տարբերութիւնները աւելի թոյլ են, քան այն տարբերութիւնները, որ կան ամենաբարձր և ամենատարբին կապիկների միջև: Հրքսլին եկել է այդ նշանաւոր եզրակացութեան՝ այլ և ոյլ օրկանների — գտնիկ, սւղեղի, սո ու ձեռքի ամենախոշտմիտ ուսումնասիրութիւնից յետոյ, որ հրատարակւած է դեռ 1863 թւին, իր հանրածանօթ զրումքում՝ «Մարդու գիրքը բնութեան մէջ»:

Հրքսլիի, Բրօկայի, Փօխտի, Հէկկէյի և բազմաթիւ ուրիշ բնագէտների ու մարդաբանների վկայութիւններին՝ Դարվին աւերացրեց իր սկիական փաստերի անվերջ շարքը որ հաւաքել էր նոյն աշխարհաշինի համբորդութեան ընթացքում և հրատարակեց 1871 թւականին իր խոշոր աշխատութիւնը՝ «Մարդու ծագումը և սկական ընարութիւնը», որ տութիւնը՝ «Մարդու ծագումը և սկական ընարութիւնը», որ արամբանական չարունակութիւնն է «Տեսակների ծագման»: Փաստեր՝ որոնք ցոյցաւս կերպով հաստատում են անասնա-

(*) Huxley, անգլիացի, վախճ. 1895ին:

կան և մարդկային աշխարհների սերտ կապը, միութիւնը, կենդանիների — մանուսնոց բարձրագոյն կապիկների և մարդկանց անոսմիական, ֆիզիոլոգիական և վերջապէս, հոգեկան նմանութիւնները:

Թողնենք որ խօսէ ինքը մեծ բնագէտը.

«Մարդը չինւած է համաձայն նոյն բնականութիւնի, կազապարի, ինչ որ և միւս կաթնասունները: Նրա կմախքի բոլոր ոսկորները համեմատելի են մի կապիկի, մի չղջիկի համադաստատիւն ոսկորների հետ: Նոյն ձեւով են և նրանց մկանները, նեարդերը, արիւնատար անոթները, փարտիքը ևն. և Ուղեղն էս, ամենակարեւոր գործարանը, հնազանդում է նոյն օրէնքին... Մարդկային ուղեղի խորքանշխար ծաղր ունի իր նմանը օրանգուրանկի(*) ուղեղի մէջ(**)...»:

Շարունակենք պատճառարանութիւնը, ըստ Դարվինի:

Որ սաղմային էւոլյուսիօնն էս նման է կենդանիների ու մարդու մէջ — այդ արդէն տեսանք... Մեծ է այդ նմանութիւնը՝ մարդու սաղմի և միւս կաթնասունների սաղմերի միջեւ:

Նոյն ողդակները — բնական բնարութիւն և զոյութեան կախ — մղել են մարդու մերձաւոր նախահօրը՝ փոփոխել իր կազմը, յարմարել, զարգացնել յատուկ օրգաններ, ձեւք, ուղեղ ևն...

Մեր կենդանական մերձաւոր նախնիքները ապրել են հաւանօրէն համախմբումներով, ընկերութիւններով (այդպէս կ'ապրին գրեթէ բոլոր կենդանիները):

Ինչպէս մրջինների և այլ ընկերական էակների մէջ, այդ տեղ ևս անհատը փոփոխել է, նոր օրգաններ է ստեղծել, զարգացրել, յոգուտ համայնքի բնականութեան: Այդպէս, օրինակ, զէնք ու գործիք բռնելու և բանեցնելու սովորութիւնը...

(*) Բարձրագոյն, մարդանման կապիկների մի տեսակը

(**) Darwin, La Descendance de l'Homme et la Sélection sexuelle, 3me éd. էջ 21

Մարդու մէջ, իրաւ է, աստիճանաբար նուազել է ֆիզիքական ուժը, թուլացել են ստամոքիները, երբեմն արագալուծող սաքերը, նուազել է և դիմացկունութիւնը բնութեան խտութիւնների ու հարածների հանդէպ (ցրտի, սովի ևն), բայց դրա փոխարէն աճել է նրա մօտ իմացականութիւնը... Եւ այդ վերջինը նախամարդու մօտ չստ աւելի թոյլ է եղել, քան ժամանակակից ամենայեան վայրենիի մէջ (ֆուէջիների, բուշմէնների ևն.):

Համեմատեցէք մասւոր ու բարոյական կարողութիւնները կենդանիների և մարդկանց: Տեսել են թէ՛ ինչպէս վայրենին զարնում է ժայռին իր հարադատ զատակը և ջախջախում... լոկ այն պատճառով, որ մանուկը ձեռքից դրում է պոչարով լեցուն զամբիւղը: Դրա հակառակ՝ զխաւած է, թէ ինչպէս ամերիկեան մի կապիկ ամենայն խնամքով քշում է ձանձերը, սրնք գալիս են տանջելու նրա ձագերին: Դիտւած է, թէ ինչպէս մի ուրիշ կապիկ լուանում է սուղի մէջ իր ձագուկի երեսը: Դիտւած է նաեւ — վիպւած է ոչ խարհահոչակ կենդանազէտ-ձանապարհորդ Բրեւեմ — որ կապիկը, կորցնելով իր ձագերին, յաճախ այնպիսի կակիժ է ունենում, որ կամայ կամայ ցուրից հիւժւում ու մեռնում է: Տեսնւած է, վերջապէս, որ ծնողի մահից յետոյ ուրիշ կապիկներ որդեգրել ու խնամել են որբուկներին(*)...

Դրեթէ բոլոր բնազդները, զգացումներն ու յոյզերը յատուկ են և կենդանիներին... Ինքնապահպանութեան բնազդ, սէր (ծնողական և սեռական), խանդաւորութիւն (չան սէրն ու խանդաւորութիւնը դէպի իր աչքը), էգօրիգ՝ և տղարութիւն, հաւատարմութիւն և նենգութիւն, հպարտութիւն, կրախտազիտութիւն, անձնաիրութիւն, բարկութիւն, վրէժխնդրութիւն, քմահաճօք, խորամանկութիւն ու խարդախութիւն, բռնակալութիւն և խնարհութիւն, արիւթիւն և երկչոտութիւն, ուրախութիւն և տխրութիւն, սարսափ ու մոլեգնութիւն, զարմանք ու հետաքրքրութիւն, ապա և ընդօրինակ-

(*) Darwin, La Descendance, էջ 72:

ման հրաշալի կարողութիւն (imitation... կապիկների մօտ),
ընկերական բնազդ, գիտակցութիւն, յիշողութիւն և ուշա-
դրութիւն, արամարանելու և ընտրելու կարողութիւն են...
են... Կայ նաեւ իսկ սեփականութեան գաղափար (թռչունն
ու իր բոյնը, շունն ու իր ոսկորը)։ Անգամ գեղեցիկ ու հրա-
ժշտականութեան զգացումը օտար չէ կենդանական աշխար-
հին... Որ թռչունները անասնման վայելք են զգում իրենց
երգերով — տարակոյս չկայ։

Կենդանիներն եւս գիտեն բանեցնել զործիքներ։ Շիմպան-
զէն (բարձր կապիկների մի այլ տեսակը) քար է դորձաձուժ-
կատրելու և աւելու համար ընկալանման պատգմներ։ Գա-
ւաղան եւս յաճախ են բանեցնում բարձրատիպ կապիկները։
Տեսել են կատարեալ ճակատամարտներ կապիկային ցեղերի մի-
ջև՝ երկու կողմերն էլ զինւած գաւաղաններով... Իսկ Հնդ-
կաստանի մէջ փիղը կտարում է իր կնձիթով ծառի ճիւղերը՝
քչելու համար զինքը չարչարող ճանձերին։ Վերջապէս, մար-
դանման կապիկները չինում են նոյն իսկ իրենց համար ժա-
մանակաւոր պարզ կացարաններ... Իբրեւ սպոյցոյց սեփա-
կանութեան զգացումի գոյութեան՝ յիշենք զարձեալ կապի-
կին, որ իր ձեռք բերած քարով կաղիճները կտրտելէ յետոյ՝
լինամով թաղցնում է այդ քարը, որպէս զի ուրիշների ձեռ-
քը չանցնի... (այս իրողութիւնը գիտւած է կենդանաբանա-
կան մի սրբաւէրի մէջ)։

Անշուշտ — յարում է զգուշաւոր և խղճամիտ գիտնակա-
նը — տարբերութիւնը զարձեալ աճողին է ամենայնայնս վայ-
րենի մարդու և ամենաբարձր կենդանու միջև... Սակայն,
որքան էլ մեծ լինին այդ տարբերութիւնները, — նրանք տա-
րիճանի մէջ են և ոչ էութեան(*)։

Թաղենք Դարվինին և բերենք էլի մի քանի փաստեր ու
խորհրդածութիւններ՝ այլ գիտական աղբիւրներից։

Նշանաւոր բնագէտ Բիւֆֆոն մի չիմպանզէ ունէր
(1790 թ.) երկու տարեկան. ման էր դալիս նա միշտ ուղ-

ղահայեաց զիրքի մէջ, անգամ երբ ծանր իրեր կը կրէր։
Դէմքը միշտ տիտր, լուրջ ու խոհուն. մեկնում էր իր թաթը
մարդկանց, նստում էր նրանց հետ ճաշի՝ սեղանի առջև,
աւնում էր անձեռոցիկը, սրբում չրթները, դորձ էր անում
զգալ ու պատառաքող, ինքն անձամբ գինի էր անում իր
բաժակի մէջ, կենաց էր խմում եւայլն։ Նա այնքան ուժեղ
զգացմունք էր տածում զէպի մի տիկին, որ զաւազանով
զարնում էր բոլորին, ով համարձակում էր մօտենալ այդ
տիկնոջ... Մի ալ անգ չիմպանզէին այնքան էին վարժեցրել,
որ նաւի մէջ կատարում էր նաւատի թոյր պաշտօնները։
Օրինակները կարող են բազմապատկուել։

Այս բոլորը ցոյց է տալիս, թէ մինչև որ տառիճան կա-
րող է կրթիլ ու նրբանալ կապիկ հասկացողութիւնը։ Մին-
չև անգամ հակաէօլիւցիօնիստ Ագասին խոտովանում էր,
որ նա ոչ մի էական տարբերութիւն չի տեսնում մի երկխայի
և մի երկտատար չիմպանզէի հասկացողութեան մէջ։

Ո՛վ չդիտէ, թէ որքան զարգացած է հոտարակական,
ընկերային բնազդը (instinct social) որոշ կարգի կենդանիների
մէջ։ Մրջիւնների և մեղուների սրանչելի «հոտարակարգը»
այնպէս է բոլորին։ Նրա մասին ամբողջ հասարակը են գրել
և բազմաթիւ տոտալիներ են տարածել։

Նշանաւոր մրջիւնարան Ջուրէր հռչակում է մրջիւնների
աշխատասիրութիւնը, նրանց համերայն ու անխնձ դորձու-
նէութիւնը, նրանց փախադարձ աջակցութիւնն ու հոգատու-
րութիւնը, վերջապէս, նրանց արշաւանքներն ու պատերազմ-
ները։ Ամբողջ պատութիւններ են հաստատում այդ մանրիկ
արարածները, քաղաքներ ու փողոցներ են չինում, կամուրջ-
ներ են ձգում, կազմակերպում են արշաւանքներ՝ աւարառու-
թեամբ համար, կուտում են զինուորական կարգապահութեամբ...
Ահա մի կեանք, մի հարուստ ու զարմանալի հոգեկան աշ-
խարհ, որ հիացնում է բնագէտներին ու մղում նրանց զէպի
մանրադիմին ուսումնասիրութիւն։ Ուսումնասիրել են այդ
կեանքը Ջուրէր, Ֆորէլ, Լիօթիկ, Ռամինս և ուրիշներ։ Դար-
վինն եւս խոսում է մրջիւնների մասին դեռ իր անդգամիկ

(*) Darwin, La Descendance, էջ 136:

գրաւածքի մէջ և ճգնում է ըմբռնել նրանց սօցիալական բնագ-
ղի գաղտնիքն ու ծագումը: Դիւրին բան չէ... Ֆօթէլ, քըն-
նելով մրջիւնի անհատական իմացականութիւնը, աւելի ստոր
է դասում այն, քան բարձր ողնայարուոր կենդանիներինը և
ընդունում է, որ սօցիալական բնագղն է գլխաւոր աղբալը
մրջիւնների հոգեկան կեանքի: Լէօօօկ դասում է մրջիւննե-
րին անասնական իմացականութեան (intelligence) բարձրա-
գոյն աստիճանի վրայ. ուրիմն, աւելի բարձր, քան մարդա-
նման կապիկներինը:

Այսպիսով և գեղեցիկ անձնագոյնութեան բազմաթիւ
փաստեր են գիտաւած ոչ միայն կապիկների, այլ և չնկերի,
թռչունների և այլ կենդանիների կեանքում:

Այդ բոլորը մի կողմից: Հապա միւս կողմից աչքի առաջ
բերէք զանազան վայրենի մարդկային ցեղեր, որոնց մէջ մտա-
ւոր ու բարոյական կեանքի տակա նշոյն անգամ չկայ: Հօ-
թենթօաները և Աւստրալիացի վայրենիները սովի միջոցին լա-
փում են իրենց կանանց ու երեխաներին: Բայց մարդակե-
րութիւնը կատարւում է և ոչ միայն սովի գէղքում: Էսկի-
մոսը ուրիշ բանի մասին չի մտածում, բայց միայն անվերջ
ուտակ: Մեռնում է նրա հայրը կամ մայրը՝ նա նրանց հետ
թաղւում է և իր կենդանի գաւառներին:

Հարաւ Ամերիկայի մի վայրենի ցեղի առաջնորդ պարծե-
նում էր, որ իր կեանքում աւելի քան 5000 մարդ է լափել(*):
Սեռ բաւը գոյութիւն չունի չափ վայրենիների լեզուի մէջ.
Բայց չտանք լեզու էլ չունին: Վայրենիները յաճախ անդն-
դունակ են լինում ամենաչնչին բնական արագութեամբ.
Խօսք չունին արտայայտելու համար «մարդ» «կենդանի»,
«բոյս», «գոյն» և այլն, թէպէտև ամեն մի կենդանու կամ
գոյնի համար ունին որոշ խօսք: Նրանց համբելու կարողու-
թիւնը չանցնի 10ից, 20ից: Էսկիմոսը կարող է հաշուել իր
գաւառներին, երբ նրանց թիւը հասնում է 6ի-7ի. իսկ երբ
աւելի ծնւեցին՝ կը կորցնէ հաշիւը: Ծառ ցեղերի համար չորս

թիւը արդէն «չատ» է նշանակում այսինքն՝ սևորոտ: Աֆրի-
կական բուշմենների (bushman-անտառամարդ) առասպելական
յիմարութեան մասին վկայում են բոլոր ճանապարհորդները:

Կրօնի հետքերն ևս աննշարկի են չափ տեղերում:
Մենք արդէն նախընթաց էջերում մէջ բերինք մի քանի օրի-
նակներ: Պատմում են, որ միտիօնարները Եւրոպայից իրենց
հետ տարել էին Նոր Կալէդօնիա մի բուլբուլ չուն և որովհե-
տեւ Նոր Կալէդօնիայի մէջ չկային չորքոտանիներ, նորեկ ևս
բուլբուլ չունը վայրենիներին թուացել է մի գերբնական էակ,
բուլբուլ չունը վայրենիներին թուացել է մի գերբնական էակ,
մի հրաշք: Կենդանին անասնի սարսափ էր ներշնչել նրանց:
Եւ տհա, այդ վտանգաւոր ու հնաշխարհիկ էակին սիրաշա-
հելու համար, վայրենիները խորհում են իրար մէջ և որոշում
են հաշուել նրա հետ: Բնորոշում են մի պատգամաւորութիւն,
որ մի օր գալիս է բուլբուլի առաջ, պատգներով ու ա՛ռա-
շնդէներով և յայտնում է նրան բարեկամութեան զգացմունք-
ներ, բնակիչների կողմից ճառ է արտասանում, փոտարանում
է բուլբուլի զօրութիւնը ևս:

Այս բոլորը առասպելներ չեն, այլ զիսնական ճամբորդ-
ների ոտուգած իրողութիւններ: Եթէ ընդունում ենք, որ
երկկողմ առաջնական գեր է իրողում կրօնի ծագման մէջ,
ապա ի՞նչ տարբերութիւն կայ նոր կալէդօնացի այդ վայրե-
նիների և Դարվինի չափ միջև, որի մասին յիշեցինք արդէն
առաջին գլխի մէջ: Դարվինի չունը, որ տեսնելով իր տիրոջ
հովանոցը գետին ինկած և քամու հարածներից տատանւելիս,
ստորափում է, լարւած դիտում հովանոցը և պտղայներ զոր-
ծում նրա շուրջը, մտածելով, անշուշտ, որ մի աներկույթ
ողի թաղնւած է հովանոցի մէջ և շարժում է այն...

Ասել ենք նաև, թէ որովհետ անախորժութիւնների են
հանդիպում քրիստոնէութեան առաքեալները, երբ նրանք
փորձում են քարոզել Աւետարանը վայրենիների մէջ: «Աւե-
տարան-գոյլի գլխին...» Բարոզի մէջապը անկողիլը յան-
կարձ կ'ընդհատէ միտիօնարին. «Այդ բոլորը, ինչ որ պատ-
մում ես, չափ լաւ է, բայց ես անօթի եմ. հաց կուտաս ին-
ժի, այն թէ ոչ...»: Եւ եթէ ոչ մէջքը շուտ կուտայ և ան-

(*) Letourneau, Science et Materialisme.

անգամ համալսարանի մէջ, կղերականները քարեր էին նետում դէպի նրա ամբիոնը, հայհոյանքներն ու սկանդալները անսպառ էին լինում, յաճախ միջամտում էր ոստիկանութիւնը։ Սուլում էին Թոխտին Ժընեւի համալսարանում, երբ նա նոր էր սկսել իր դասախօսութիւնները. — Նրա ազատ մտածողութիւնը համարում էին սպախանիչ, նրա քարոզած վարդապետութիւնը — Դարվինիզմը և Մատերիալիզմը — հռչակում էին, իրեն անարդիչ, անբարոյական։ Այդպէս էր մամանակը... Թոխտ սակայն, անդրդւելի էր... Լսեցէք, թէ այդ ահարկու մարդը ինչ շանթալի յայտարարութեամբ էր դիմում իր այն մամանակուայ կղերամիտ հակաոսկորդներին (1863)։

«Եւրոպայի մանչիւններն ու կսկծալի ճիշերը յանուն կրօնի ու բարոյականութեան, ուղն ու հեծկոտցը յանուն վտանգւած հասարակական գոյութեան՝ շարունակում են հնչել։ Ուղղափառ եկեղեցիների ամբիոնները և կեղծ բարեպաշտութեան աղօթարանները, ներքին սուսքելութեանց տուեանները և կոնսուատորիաների նախադահական բազկաթոսները թնդում են, բարձրաձայն սրտում այն անլուր եղևնափորձերի մասին, որ մատերիալիստներն ու դարվինականները ուղղում են իրր թէ մարդկային հասարակութեան հիմունքների դէմ։ Կրօնաւորները յանդուգն ձախառով ամբիոն են բարձրանում և քարոզում են, «Եթէ — ասում են նրանք — մատերիալիստներն ու դարվինիստները չեն ստաբեր ամէն տեսակ ոճիրներու, այդ միայն բացատրելի է նրանց կեղծաւորութեամբ և ոչ անկեղծ համոզումով»... Թող որ իրար անցնին և զահալիմէին նրանք իրենց կոյր կատաղութեան մէջ։ Նրանց համար անհրաժեշտ է պատժի երկիւղը կամ վարձատրութեան յոյսը մի ինչ որ հանդերձեալ, երազական աշխարհում, որպէս զի մեան նրանք ուղիղ ճամբու վրայ իսկ մեղ կը բաւէ միայն այն դիտակցութիւնը, որ մենք մարդ ենք մեր նմանների հանդէպ և որ բոլոր մարդկանց հաւասար իրաւունքը նշանաբանն է մեր բոլոր դործողութիւնների։ Միմիայն մէկ յոյս կը զեկալարէ մեզ — ճանաչել ու յարգել մեր նմանները, և

բից, և միմիայն մէկ երկիւղ — արատաւորել մեր մարդկային արժանաւորութիւնը(*)»...

Մենչեւ վերջին վայրկեանը չէր դադարում նա համալսարանական ամբիոնից կծու, հեզնական ֆրազներ արձակել իր հակաուսկորդ թէջօղների (սուսածարանների) հասցէին. նա զլիւի մէջ երբեք չէր նստում, որ հնարաւոր լինի սուղջ բանականութեան հետ որ և է կերպ հաշակցել կրօնական հաւատալիքները(**)։

(*) Տե՛ս. Carl Vogt, Vorlesungen über den Menschen (Դասախօսութիւններ մարդու մասին)։

(**) 1895ին մեռաւ այդ անսովոր մարդը, որին կարճ ժամանակ ունկնդրելու բախտ ունեցանք մի խումբ հայ ուսանողներ ևւս (Գարեգին Խաժա՛կ, Յօն. Դաւթեան Ս.Շիւսեան, սուղբիս գրողը և ուրիշներ)։ Որքան էլ նա երբեմն ծայրայեղօրէն ղօզմայիճ էր իր գիտական-փիլիսոփայական սնդումների մէջ, որքան էլ Թոխտեան մատերիալիզմը սառսաղում էր միտկողմանիութեամբ և մի տեսակ չորութեամբ (չիչեցէ՛ք նրա մի կոչաւ արատայայտութիւնը. «միտքը բլխում է ուղեղից, ինչպէս մէզը երկկամունքից»... Տես դրքայիկա Ծրդ. էջը) — այնուամենայնիւ, չէինք կարող առանց խորին պատկաւանքի ունկնդրել այդ զարմանալի և զաւաւնալ քարոզչին, որ մեծագոյն դէմքերից միին էր համալսարնային դիտութեան և ամենամեծ զորդը Ժընէվեան համալսարանի... Մի կողմից մատերիալիզմի և դարվինիզմի հալածական հմայքը, միւս կողմից քարոզչի բարձր շխտակութիւնը, մարդկային կոչման ու արժանաւորութեան նրա վեհագոյն բմբռնումը, վերջապէս յեղափոխական մարտնչողի, մահաւարաի և աքսորականի հանդամանքը, — այդ բոլորը սուղծում էր Թոխտի շուրջը մի անհաման փառապատկ, որ դիւթում էր ունկնդիրներին, և

Որն է մեր Գալստիայը: Ինչպէս է կողմում մարդ-
կային ցեղի տոհմաձայն: Եթէ խնդիրը լայն կերպով բնութ-
նենք, պէտք է իջնենք մինչեւ Հէկկէյի մօնէրը... Այդպէս
էլ անում է ինքը Հէկկէյ: Նրա սահմանած սահմանադրու-
մանը մօնէրն է, կատարը՝ մարդը, և երկու ծայր կէտերի
միջեւ՝ անթիւ ճիւղաւորումներ, որ ներկայացնում են կեն-
դանարանական տեսակները: Բայց որոնք մեր ամենամեր-
ձաւոր նախաձայրը: Նա ոչ Շիմպանզէն է, ոչ Գորիլլա, ոչ Օրանգ
և ոչ Ժիրօն: Մեր իսկական նախաձայրը չկայ, մարած է: Մի
օր, անսարակօյ, հնէադիտական պեղումները լոյս աշխարհ
կը բերեն նրա կմախքը: Այդ խորհրդաւոր նախաձայրը, ամե-
նայն հաւանականութեամբ, եղել է և՛ մարդ, և՛ կապիկ, նման

ազատամիտ պրոֆէսորի մուտքը լսարանի մէջ ամէն անգամ
ողջունում էր բաղմամբ ուսանողների կողմից սրտի ուժ-
գին արտաբերում: Երեսուցորդութիւնն էր, հարկաւ, նրա
խանդավառ պաշտօնը ու ծախսարարը — և այն էլ մեծ մա-
սամբ օտարերկրացի ուսանող երեսուցորդութիւնը, ուսու-
նէ, հայ, բուլղար են: Մահից յետոյ կարլինսպաշա և մոկ-
ուանդ ժընէվը իր վերջին յարգանքներն իսկ մերժեց անհնա-
ցած աթէյիստի դիակին: Տխուր ու անձայն յուզարկուորու-
թիւնը դէպի St-Georges-ի գերեզմանոցը, թաղման անշուք
թափորը, որին ներկայ էին գրեթէ միայն օտարերկրացի ու-
սանողները — այդ ամէնը պայծառօրէն կը ցոյցնէր հալածա-
կան վիճակը այդ մեծ հանգուցեակի, որ երկար տարիների
ընթացքում մի ճշմարիտ սարսափ էր տարածել գերմանական
բռնաւորների և ամբողջ նախապաշարած ու անտիպաշար
աշխարհի վրայ... Ժամանակը չտեղից սակայն մի քանի անի-
րաւութիւններ — և այսօր ժընէվեան համալսարանի առջիւ,
ամենապատեւաւոր տեղերից մէկում, համեատ պատուանդանի
վրայ բարձրանում է Կարլ Ֆոխտի ազգու և հմայիչ կերպա-
բանքը: «Es war ein Mann!» կ'տես գերմանացին. «Նա մարդ
էր»... Գաղափարները, մեծ, փրկարար վարդապետութիւն-
ները այդպիսի մարդկանցով են առաջ մղւում...

մէկին և միւսին: Նա սպրիկ է երրորդական չըջանի վերջե-
րում, ունեցել է ուղղահայեաց դիրք, ձեռքերի ու ոտքերի
աւելի մեծ զանազանաւորում, քան Շիմպանզէն, Գորիլլան
և այլն:

Բայց նա տակուին չի ունեցել խօսուՆ, յօղաւոր լեզու.
Նա եղել է աճխօս մարդ (Homo Alalus): Այդ ենթադրու-
թեան համար անվիճելի տալացիներ են բերում համեատա-
կան լեզւագիտութիւնը և երկխոսների ատոմանական զար-
գացումը: Մարդը միշտ չի ունեցել խօսուՆ լեզու, այդ վեր-
ջինն ևս կաղմակերպւել է ատոմանարար: Այսօրայ մի քանի
վայրերի ցեղերի խօսելու բնութագրութիւնը անտանական վի-
ճակից շատ էլ հեռու չի դնացել: Կան վայրերի հօրգաններ, որ
միտութեան մէջ չեն կարող խօսել, արտայայտել իրենց մտքե-
րը, որովհետեւ նրանք խօսում են, զլխաւորապէս ձեռքերի
ու մատների շարժումներով: Վերջապէս, նայն իսկ քաղաքա-
կիրթ մարդկութեան մէջ կան անխօս «մարդ-կենդանիներ» —
երեխաները, խուլ-համրները և մանրագլուխ ապուշները:
Ամենից հետաքրքրականն են մեր ծագումի տեսակէտից՝ վեր-
ջինները: Նրանք ծնւում են առողջ, նորմալ ծնողներից:
Դուրսը ամբողջ մարմնի հետ համեատա՞ծ՝ չափազանց փոք-
րիկ է, ուղեղի ծաւալը՝ աւելի փոքրիկ, քան Գորիլլայինը,
օրանկինը: Մանրագլուխ ապուշների դիրքը, նրանց զէմքերի
արտայայտութիւնը բոլորովին կապկային են, ձեռքերը ան-
համաչափ երկայն, ոտքերը կարճ ու թույլ: Դուրսը կապկի-
զուի, ճակատը չկայ, բերանը աճողին, քիթը լայն բացւած,
այդ բոլորը, — տոււմ է ֆօխտ — զարմանալի կերպով յիշեց-
նում է կապիկներին և զուր չեն շատերը անւանում նրանց
«կապիկ զաւակ» կամ «մարդ-կենդանի»: Մանրագլուխների
հոգեկան կեանքն ևս կոտարկապէս անտանական է: Նրանք
չեն խօսում, այլ կենդանիների պէս միայն անկապ հնչիւններ
են արձակում: Մի մի խօսքեր են սովորում, այն էլ ճիշդ
թուլութիւն նման: Սեռական կեանք չտանք բնաւ չունին.
սեռական մասերը մնում են մանկական վիճակում: Խաղում են
ապուշները իրենց մէջ միայն, բայց ոչ ուրիշ, նորմալ երեխա-

ներին հետ, որոնց խաղը չեն հասկանում: Նրանք անընդունակ են իրենց ձևերը ծառայեցնելու: Նրանց հետ վարելու են, ինչպէս ընտանի կենդանիների հետ: Նրանց յիշողութիւնն եւս թույլ է, «գաղափար» տաճ ըսնի հետքն անգամ չկայ:

Փօխտը պնդում է(*), որ մանրագլուխները որոշ տեսակէտով դեռ կենդանիներից էլ ստոր են կանգնած. նրանք զուրկ են ինքնօգնութիւնից, չեն կարող ինքնուրոյն կերպով, սուսնց ուրիշի օգնութեան իրենց ապրուստը հայթայթել:

Կարլ Փօխտ մանրագլուխների առաջին սոցիոլոգիայի ուսումնասիրողներից էր. նա համեմատեց Շիմպանզէի, մանրագլուխ Իզիօտի (սպուշի) և Նեղրի գանկերը և դասաւորեց Իզիօտներին մարդու և կապի մէջտեղը, հաստատելով, որ իզիօտները կապիային ակամպիւմի մի երեւոյթ են, որ նրանց տիպարի մէջ ցոլում է մեր նախահայր անխօս-մարդը, կամ մարդ-կապիկը: Եւ Փօխտ եզրակացնում է որ մարդն ու կապիկները մէկ ընդհանուր ծագում ունին, այսինքն առաջ են եկել միեւնոյն կենդանական տիպարից:

* * *

Այժմ քրքրենք երկրաբանական վերջին արշիվները կամ արիշ խօսքով, դիմենք նախապատմութեան, որը զբաղւում է մարդու ամենահին հետքերով: Մարդս միայն սրտամութեան աւարկոյ չէ, այլ նաեւ երկրաբանութեան ու հնէագիտութեան: Զինացիների ու հին Նեղիպոսացիների պատմական աւանդութիւնները համեմատ են մինչեւ 4 կամ 5000 տարի Քրիստոսից առաջ: Միջին Եւրոպայից հաշւում են առաջին դարից (Հռոմէական դաղթականութիւն, կայսերական չըրջան): Յոյների դրաւոր աւանդութիւնները իջնում են մինչեւ ութերորդ դարը (Ք. Ա.): Սակայն, ինչպէս արդէն ասել ենք մի անգ, հինգ կամ վեց հազար տարիներով չէ, որ կ' չափի մարդու զոյութիւնը երկրիս երեսին, այլ հազարաւոր դարե-

քով, և սլալօտօլօգիան է, հնէագիտութիւնն է, որ գալիս է հաստատելու այդ կարեւոր իրողութիւնը: Բաժոյ մարդու զոյութիւնը, ինչպէս տեսանք, հերքում էին սոսնջերում. չկայ բրածոյ մարդ, բացականչում էր Կիւվիէն, համոզւած, վճականորէն: Դրանով նա, հարկաւ, ստուածարանների դատին էր նախաստում... Ստուածաշունչը, չէ, կը վկայէ, թէ նախամարդ-Ադամը ստեղծւել է ընդամենը մի քանի հազար տարի առաջ, իսկ մինչեւ Ադամը՝ իրր թէ բնաւ չի եղել մարդկութիւն: Սակայն, զանազան կէտերում կատարւած պեղումները, Կիւվիէից յետոյ, երեսան հանեցին երկրի խոր շերտերի մէջ մարդկային կմախքների մնացորդները և պարզեցին, որ մարդկութեան սկզբնաւորութիւնը չ'առ հեռւոր անցեալին է պատկանում, որ մարդը ապրել է այսպէս կոչւած ջրհեղեղեան չըջնում (չորրորդական չըջանի սկիզբը), Մամմութ կոչւած փղի, քարանձաւային արջի և հսկայ, արագավազ եղջերուի հետ...

Հնագէտները բաժանում են ընդհանրապէս նախապատմութիւնը երեք չըջանի — բարի, բրոնզի եւ երկաթի — համեմատն նախամարդու արտադրած գործիքների տեսակներին: Բարի չըջանը իր հերթին երկու պերիօդ ունի. 1. անստշ քարի և 2. տաշած քարի պերիօդ: Առաջին չըջանը աւելի հինն է, ամենամիտնականը: Նա համապատասխանում է մարդկութեան մանկական հասակին: «Գիլիաթի» կամ ջրհեղեղեան չըջանը զուգադիպում է այդ նախնական, անստշ քարի պերիօդի հետ: Բազաքակրթութիւնը իր սաղմի մէջ է սղդակել. նրա ամենաշատու չափանիշը աշխատանքի գործիքներն են, որոնք տակաւին բիրտ են, անմշակ: Մարդկային գաղափարների բնաշրջումը սերտ կերպով կապւած է այդ գործիքների հետ. քաղաքակրթութեան պատմութիւնը մի զգալի չափով այդ վերջինների պատմութիւնն է: Զրհեղեղեան չըջանից, իրրեւ կտակ - մտանդութիւն, մնացել են մեզ՝ ահագին քարանձաւներ, ուր նախամարդը ապաստան է գտել մասամբ վատ եղանակներից, մասամբ զիշտաիչ գաղափարների յարձակումներից: Հազարաւոր այդպիսի քարանձա-

(*) Vorlesungen über den Menschen.

ներ գտնւած են Եգիպտոսում, Յունաստանում, Իտալիայում, Շուէյցարիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, նաեւ Անգլիայում: Նրանց պատմական ահագին նշանակութիւնը կայանում է նրանում, որ այնտեղ գտնւում են մարդկային ոսկորներ՝ այլ և այլ կաթնասուն կենդանիների մնացորդների հետ: Գտնւում են առատութեամբ նաեւ քարէ ու ոսկրեայ գործիքներ, վրայժքարից չինւած զէնքեր և այլն: Յիշենք մի քանիսը այդ գիւտերից:

1833 թւին, Բելջիկացի բնագէտ Շմերկինգ, հետազոտելով Լիէժի մօտ գտնուող այրերը, գտաւ նրանց մէջ երկու մարդկային գանգ, լսողմաթիւ կայծակնաքարէ գործիքներ, արջերի ու ըրենիների կմախքների հետ: 1864-74 թւին Ֆրանսիայում յայտնի մարդաբան Լարոտէ հետազոտեց Պերի-գոր գտնաւոր այրերը, գտաւ զէնքեր և ուրիշ գործիքներ անսաշ քարից. գտաւ հողի մէջ՝ եղջերուի կմախային մնացորդներ, կայծքարից չինւած դանակներ, մուրճեր, սղոցներ, ոսկորէ ստեղծեր, նիւտեր և այլն: Նման քարանձաւներ հետազոտւեցին Անգլիայ մէջ: Մի այլ գտնուեց Վեզլեր գետի ափին, Գերմանիայում, 1868 թւին, ուսկից հանեցին հինգ մարդկային կմախք, զլուխները երկայն, բարձր, ուղիղ ճակատով: Մարդաբանները տալիս են նրանց երկայնագլուխ անունը (dolichocephale): Մի այլ քարայր գտնուեց միւլհոյն ժամանակները Բելգիայում, ուր երեւան եկան կարճագլուխ (brachicephale) մարդկանց կմախքներ, բազմաատեսակ կենդանւոյան մնացորդների հետ:

Երկու մարդկային ցեղերը (race) ուրեմն — երկայնագլուխ և կարճագլուխ — բնակւել են ջրհեղեղեան չրջանի մէջ, Եւրոպայում, պարսպիկ են, հաւանօրէն, որսորդութեամբ, վարել են մի ուղորմելի կեանք. ապացոյց՝ նրանց կոշտ ու խոտան գործիքները: Կարճագլուխ ցեղը համապատասխանում է ալթմեան ֆիններին, երկայնագլուխը — էսկիմոսներին (*):

Ուրեմն, մարդկութեան առաջին հետքերը Եւրոպայում

պատկանում են «Դիլվիլում»ին կամ ջրհեղեղեան չրջանին (ջրհեղեղ անունը, որ մնացել է նախկին երկրաբաններից, զուտ պայմանական է. «Նոյեան ջրհեղեղ» խնդիր չկայ այստեղ):

Դիլվիլում... Դա զարհուրելի սառնամանիքների շրջանն է Եւրոպայի մէջ: Մայրագոյն հիւսիսի կենդանիներն ու բոյսերը հասնում էին այն ժամանակ մինչեւ միջին Եւրոպա, իսկ դա ապացոյց է, որ կլիման շատ ցուրտ է եղել այնտեղ: Սկանդինավեան և Շոտլանդեան լեռներից մինչեւ Կարպատներն ու Ալպեան զառաթները տարածւում էր հիւսիսային սառնամանիքը: Զիւնը սառչում էր վիթխարի դանդաղներով, որոնք հանդարտ լողում էին անկող տարածութեան վրայ, հիւսիսային բարձունքներից միշտ դէպի հարաւ: Եւրոպան ներկայացնում էր հսկայական սառցակոյտերի մի անօրինակ տեսարան:

Անտարակոյս, մի չափնուած «կատաւորօֆ» էր սեղի ունեցել: Բայց «կիւլիէական» բացատրութիւն չախտի տանք... Այդ կատաւորօֆը պատրաստւել է, անտարակոյս, երկար դարերի ընթացքում և զուտ բնական պատճառներով: Դրանցից մէկը կարող է լինել ցամաքի ու ծովի պայմանների փոփոխութիւնը, գետնի աստիճանական բարձրացումն ու իջնումը, որոնց շնորհիւ փոփոխւել են յարաբերութիւնները ծովի ու ցամաքի միջեւ, և այդ երեւոյթը կարող է մեծապէս ազդած լինել ցրտի և ջերմութեան աշխարհադրական բաշխումի վրայ: Ուրիշ պատճառ եւս կարող է լինել: Ալթմեան Եւրոպայի կլիման համեմատաբար շատ բարեխառն է, որովհետեւ Ալթմեան ավերակներից փչում է դէպի եւրոպական հիւսիս-արեւմտեան կողմերը զօթեօրէմ կոչւած ջերմաշունչ հոսանքը, իսկ միւս կողմից Սիբիւի անւանւած այրող քամին է, որ փչում է Սահարայի արեւակէզ անապատից և տարածւում դէպի հարաւային ու Միջին Եւրոպա:

Եթէ այդ երկու մեծ հոսանքները փոխէին իրենց ուղղութիւնը — դա կարող էր ահագին փոփոխութիւն առաջ բերել

(*) A. Kirchhof, Unser Wissen Von der Erde.

Եւրոպական կլիմայի մէջ: Այդպէս էլ եղել է հաւանորէն (*): Հաւանական է ենթադրել որ Սահարայի մի մասը ծածկւած է եղել ծովի տակ և որ գոլփշարէմը ջրհեղեղեան չրջանի մէջ չէր տարածել իր ջերմութիւնը Եւրոպական եղերքների վրայ:

Դիլվիլիումի միջոցին (որ կոչւում է նոյնպէս սառցային օրջան) մարած կաթնասուն կենդանիներից գտնւում են ներկայումս մանմութը (հոյսփիլ), քարանձաւային վագրը, արջն ու բարենին, սնդեղջիւրը և այլն, որ յատուկ են միմիայն ցուրտ, սառցային կլիմայի: Մամմութի հսկայ մարմինը — տապանքներ արդէն — գտնւած է ամբողջութեամբ Սիբիրի ատենականերում: Նա «գլխավոր» ժամանակների ծնունդ է անշուշտ, ապացոյց՝ այն թանձրաչերտ մորթը, որ նա հազել է արքայական սառնամանիքներին յարմարելու համար: Մամմութի մի օրինակը կը պահէ պար Պետերբուրգի թանգարանի մէջ: Վեց մեթր բարձրութիւն ունի այդ անօրինակ փիղը:

Ասասուրօնը, որքան էլ երկարատեւ, այնուամենայնիւ ժամանակաւոր էր: Երկրային փոփոխումները ժամանակի ընթացքում (հազարաւոր տարիների մէջ) վերջ դրին Եւրոպայի այդ դաժան սառնամանիքներին: Գերմանիան, հիւսիսային ու արեւմտեան Ռուսաստանը և Լեհաստանը ոչսառեցին իրենց կաշկանդող սառցակոյտերի ուկիւնից: Եւրոպան նորէն դարձաւ մեղմ ու հիւրընկալ, և դրա համեմատ փոխեցին նաեւ նրա ֆլորան ու ֆաւնան, բոյսերն ու կենդանիները: Սկսեց մեծ գաղթականութիւնը: Հիւսիսային ցուրտ կլիմային ընտելացած կենդանիներն ու բոյսերը, որ սառցային ժամանակներում իջել էին դէպի հարաւ, այժմ, երբ արդէն անցել էին ցրտերը, նորէն քաշւում են հեղեղեղ գէպի իրենց նախկին բնակավայրերը, դէպի հիւսիս, և կամ ապաւնւում են բարձր լեռների կտաւրներին: Այդ է պատճառը որ Ալպեան և Սկանդինաւեան կենդանիների ու բոյսերի միջև մեծ նմանութիւն է նկատուում: Ալպեան նապաստակը տեսնում ենք այսօր

Սկանդինաւիայում, Սիբիրում և Շոտլանդական լեռներում: Միեւնոյն ժամանակները կենդանիների ու բոյսերի մի այլ գաղթ սկսւում է հարաւից ու արեւելից դէպի միջին Եւրոպա:

Ուր էր և ի՞նչ էր անում այդ ժամանակ խորհրդաւոր երկոսանին... Մարդիկ ևս, բնաբանային, մասնակցել են, այդ ընդհանուր գաղթականութեան: Մարդը ակնհայտ է եղել Դիլվիլիումի հեղեղների, կենակցել է արքայապաղ եղջերուի հետ, փախել, պատասխարել է յաճախ՝ մամմութի ու բորենիների հարձանքներից: Կլիմայական փոփոխութիւնները մարդկանց ևս մղել են դէպի Սկանդինաւիայի լեռները և Մեծ Բրիտանիայի կղզիները, որ այն ժամանակ կղզի չէին, այլ անբաժան շարունակութիւն Եւրոպական ցամաքի:

Մարդու առաջին մուտքը Եւրոպայի մէջ՝ դժար է սրուել: Յամենայն դէպս, առաջին գաղթականները եղել են մամմութի, սնդեղջիւրի ժամանակակիցներ, սենեցել են քարէ ու սկսել սրբող ու կոսիտ գործիքներ և զուրկ են եղել սակաւ ընտանի կենդանիներից:

Նրանց յաջորդել են ուրիշ գաղթականներ, որոնք ակնհայտ ցեղերից, որոնք առեցել են աւելի մշակւած գործիքներ և բնակականչափ հարուստ անտառութիւն: Հետեւել է երրորդ գաղթը դէպի Եւրոպա — խաչնարած ցեղեր — ոչխարների, այծերի, խոզերի հօտերով, բայց գեւ քարէ ու սկրէ գործիքներով, թէև անհամեմատ աւելի մշակւած:

Վերջապէս, ներս են խուժել աւելի քաղաքակիրթ ցեղեր, որոնք բերել են իրենց հետ մետաղների — բրանդի ու երկաթի — գործածութիւնը:

Այս բոլոր գաղաղութիւնները հիմնւած են պալէօնաթիզմի վրայ, հնէադիտական փառքերի վրայ: Ջրհեղեղեան չրջանի քարանձաւները միակ նախապատմական դժուարութիւններ չեն: Տաւած քարի կամ նեօլիտական պերիօդից մնացել են անթիւ արձաններ, որ թանկազին ու անսպառ պաշար են մասնաբաժնում նախամարդու կեանքը ուսումնասիրողին: Յիշենք նախ Դոլմեն կոչւած արձանները, ստորերկրեայ գե-

(*) Rolle, Der Mensch.

բեղմանոցներ են դրանք, մէկ կամ մի քանի պատանդան-
ներից, որոնց վրայ յաճախ կառուցւած են հողի ահագին
բլուրներ: Այդ ձևի տակ՝ դժբախտները կոչուած են Տումուլի:
Դրանք նոյն կուրգաններն են, որ ստորածուած են հարաւային
Ռուսիայից դէպի Կովկաս և Ասիայի խորքերը: Գտնուած են
Դժբախտների ու Տումուլիների մէջ բաւականաչափ մշակւած
կայքներ, նեւ ու աղեղներ, սրբի ետեւ—գրեթէ միշտ խառն
մարդկային սակորների հետ:

Յայտնի է, առումուլիների հեղինակները ինչ ցեղի, ու-
սայի են պատկանել: Մի ժամանակ նրանց վերագրուած էին
Կելթերին: Հնագէտներից ոմանք ընդունում են, որ այդ սո-
րերկրեայ նկուղները ծառայել են իրր ընակարան նախա-
պատմական մարդուն: Ամեն տեղ նման են Դժբախտները: Շա-
տերի մէջ — որ աւելի ուշ քաղաքակրթութեան արդիւնք
են — գտնուած են բրոնզից, երկաթից, և նոյն խակ սակուց
չին ած իրեղեններ: Մարդիկ, հաւանորէն, պարսպել են որ-
սորդութեամբ. ընտանի կենդանիների հետքը դեռ չկայ:

Դժբախտներից ու առումուլիներից յետոյ՝ յիշատակենք Կանի-
ական Կեօկկեն-Մեօդիցները (Kjökken-mödding, տեղ է՝ խո-
հանոցային մնացորդներ):

Նախապատմական ժողովուրդների խոհանոցային թափ-
թրութեանն դրանք, որ ամբողջ բլրակներ են կազմել ծովի
եզերքին: Չինների խեցեղեւանների կմախքներ, ջրային ու ցա-
մաքային կենդանիների՝ արջի, գայլի, եղջերուի, ծովահորթի
և պէս պէս թռչունների մնացորդներ: Միակ ընտանեկան
անասունը չունեն է: Անհամար գործիքներ սակրից ու եղջի-
րից, կռէ կոպիտ անօթներ են. են:

Ժամանակագրական կարգով՝ առաջ քարի շրջանից եր-
րորդ ուշագրաւ յիշատակարաններն են յնային կառուցւած-
ները (constructions lacustres), որ աւելի բարձր կուլտուրայի
արդիւնք են: Առաջին անգամ այդ գիւտն արու Ֆերդինանտ
Կելեր Թիւրինի լճի ափին (1858 թ.). սեւ, թանձր հողային
չերտի մէջ՝ նա բաց արու հին օրերի խիստ կարեւոր մի ժա-
ռանգութիւն. մեծ-մեծ գերաններ, հողէ սամաններ, մարդ-

կային տառմանք ու գտնուել, բազմաթիւ ընտանի կենդանի-
ների կմախքների հետ. եղ, ոչխար, խոզ, այծ, ձի, շուն
են: Պատեղներից՝ անասու խնձոր, տանձ, մորի. գործիք-
ներ ու զէնքեր՝ սակրից, քարից, բրոնզից, երկաթից:

Ինչպէս տեսնում էք, «Լճային» ընակիչները սպրկել են
նաեւ մետաղեայ շրջանում: Լճահանրապէս խիստ բաժանումն
գլխար է սահմանել նախապատմական շրջանների մէջ: Ինչպէս
և որտեղ է առաջին անգամ գործածուել մետաղը՝ յայտնի է:
Ենթադրուած են որ մետաղների գործածութիւնը բերել են
իրենց հետ արիական ցեղերը — Կելտեր, Գերմանացիք,
Սլաւոններ — դեռ եւս հոգմէական աշխարհակալութիւնից
առաջ:

Այո՛, նախապատմական խրոնօլոգիան (ժամանակագրու-
թիւնը) չստ մութ է: Մի բան միայն պարզ է. այն՝ որ հա-
զարաւոր և տանեակ հազարաւոր տարիներ են անցել, ժա-
մանակի անհուն տվիւմների մէջ, մինչև որ նախնական
մարդկութիւնը, գոյութեան արհաւիրակի կռի մէջ իր անքան,
անասնական վիճակից ստախճանաբար բարձրանալով, հասել է
մինչև եղիպտական և ասորական կուլտուրայի աստիճանը,
խակ այդ աստիճանը տակաւին արշալոյսն է եւրոպական քա-
ղաքակրթութեան:

Այդտեղ նախապատմութիւնը վերջանում է և սկսում է
պատմութիւնը. Այդտեղ անխօս արձանների աւելանում են
գրաւոր յիշատակները: Սակայն չհասնենք:

Մենք խօսեցինք մարդկային տարրեր ցեղերի գաղթա-
կանութեան մասին դէպի Եւրոպա, բայց չլիւցինք՝ որտեղից
էր գալիս թափառական ցեղերի այդ հոսանքը: Ո՞րն է արդ-
եօք մարդկային սեւի նախնական հայրենիքը, որտեղ է մարդ-
կութեան պրոնձայի օրրանը... Այդ հարցը մի ուրիշ հե-
տաքրքրական հարց է ծագեցնում. արդեօք մէկ որրան է
ունեցել մարդկութիւնը, թէ դուցէ նա ծնունդ է առել երկ-
րագնդի բազմաթիւ կէտերում: Իսկ այդ երկրորդ հարցը կ'ա-
ռաջնորդէ մեզ դէպի ուստանների, ցեղերի խնդիրը:

Երկու թէօրիս վաղուց հակասակութեան մէջ են: Միած-

նական (monogeniste) և բազմամնական (polygeniste) : Առաջինի համաձայն՝ բոլանդակ մարդկութիւնը մէկ ծագում ունի(*) մէկ կենսուն տեղծագործութեան, մէկ հայրենիք, իսկ այդպիսի ցեղերը — ձերմակ, սև, դեղին և այլն — միայն տարբեր աստիճաններ են բնաշրջումի : Բազմամնական թէօրիան, ընդհակառակը պնդում է որ այդ տարբեր ցեղերը ունին բազմաբնակ ծագում, որ նրանք անկախ են իրարից և հէնց ի սկզբանէ եղել են անկախ ու տարբեր : Այդ թէօրիայի համեմատ՝ մարդկութիւնը ունեցել է մի քանի ծննդավայր :

Երկու հակամարդ կողմերն էլ ունին իրենց փաստերը : մարդաբանութիւնը դեռ բուսականաշատի լոյս չի տեսել այդ կնճախ վրայ :

Հէկկէլ և իր հետ շատ ուրիշները ընդունում են մի ենթադրական ցամաք «Լեմուրիա» անունով, որ երբեմն կապել է Մատակասիար կղզին Ալեքան ու Սումատրա տափական կղզիների հետ, և որը եղել է նախամարդու առաջին ծննդավայր : «Լեմուրիա» ցամաքի հիպոթէզը պատկանում է անգլիացի բնագէտ Սկրատերին, որը զբաղւում էր ոչ թէ բացատրել կէս-կապիկների (Lemuriden) նմանութիւնը Մատակասիարի և Հնդկական կղզիների վրայ :

Ենթադրական Լեմուրիան վաղուց անհետացել է, անջատելով իրարից աֆրիկական և ասիական կէս-կապիկներին : Այդ ցամաքի յարմարաւոր աշխարհագրական դիրքով են բացատրում մարդկային բազմազան ցեղերի գաղթը և տարածւելը Ասիայում, Աֆրիկայում և Աւստրալիայում :

Միամնականների ասելով՝ տարբեր ցեղերը առաջացել են միևնույն սկզբնական մարդ-կապիկային տիպարից, բայց երկար դարերի ընթացքում, տարբեր կլիմաների, արիւնային խառնուրդների և ուրիշ պայմանների շնորհիւ, փոքր առ փոքր խտտորկ են սկզբնական տիպարից : Այդպէս օրինակ, գիւս-

(*) «Մէկ ծագում» ասելով միամնականները չեն ընդունիր, որ իբրեք թէ մարդկութիւնը առաջացել է անպատճառ մէկ զոյգից : Այդպէս պնդում են միայն աստիճանաբան-մասնագէտները :

նական կապիկածի կարծիքով (վերջինս, միամնական լինելով հանդերձ, պնդում է նաև որ ամբողջ մարդկութիւնը մէկ զոյգից է առաջացել) ամերիկեան և անգլո-աւստրալիացիների խառնուրդից 2-3 դարի միջոցում առաջացել է մի նոր, ձերմակի ցեղ — Եւրոպիկներ :

Կարլ Ֆոխտ խափառաբերում է դրա դէմ : Միջավայրի, կլիմայի և այլ փոփոխութիւնները, միացած նոյն իսկ խառն ամուսնութիւնների հետ, բոլոր ֆոխտի, շատ քիչ ազդեցութիւն ունին ցեղերի գոյացման վրայ : Կան խորունկ, արմատական տարբերութիւններ հէնց ի սկզբանէ : Ինչու չընդունիլ — չարունակում է Ֆոխտը որ Ամերիկայի կապիկներից առաջացել են ամերիկեան ցեղերը, աֆրիկական կապիկներից նեղրիկները, ասիականներից՝ թերեւս նեղրիկադները(*) :

Ֆոխտը, ինչպէս ասենում ենք, չերա՞ բազմամնական է. նրա համար ցեղերի առանձնաշատկութիւնները սկզբնական են, մշտապես, անջնջելի : Լսենք և Գալվիկին :

«Դժուար է ենթադրել, — ասում է նա, որ մարդկային ցեղերը հէնց սկզբից գտաւ ու տարբեր եղած լինեն : Այնքան մտաւոր ու հոգեկան նմանութիւններ կան բազմաթիւ ցեղերի միջև (դեռ մի կողմ թողած բնականորէ տիպարի նոյնութիւնը) . . . Նոյն գործիքներն ու սովորութիւնները, նոյն զգացումներն ու մտաւոր կարողութիւնները . . . Անհաւանական է, որ այդքան նման յատկութիւններ տարբեր ցեղերի մէջ վատաւարած լինեն անկախ, ինքնուրոյն կերպով, այլ, հաւանորէն, նրանք (այդ բնականորէ յատկանիշները) առաջացել են ժառանգականորէն, տարբեր ցեղերի բնականորէ պայմարից (Darwin, Descendance)(**) :

(*) Vogt. Vorlesungen über den Menschen.

(**) Սեռական բնութիւնը, Դարվինի կարծիքով, մեծ դեր է խաղացել ցեղերի գոյացման մէջ : Ինչպէս անասնական, նոյնպէս և մարդկային աշխարհում, կոյ սեռական բնորոշութիւն, որ բնական բնորոշիւն մի տեսակ է : Մարդկային ցեղերի տարբեր գոյնը, մազերը, դէմքի զծագրութիւնը, հասակը, ֆիզիքական ու ուղեղական ուժը, զօրեղ ձայնը ևն. — այդ բոլորը վատաւարել են տղամարդիկ, կանանց սիրամալու համար միլած կուսի մէջ : Այն բոլոր կենդանիների մօտ — ասում

Եզրափակենք: Կենդանորանական էւօլիւսիօնը վերջապաւ: Մօների ծագումով սկիզբ առաւ նա, մարդու ծագումով աւարտեց իր վիթխարի շրջանը:

Աւարտեց... մենք այդ չենք կարող ստել: Ինչպէս որ փեղեքի մէջ անթիւ արեգակներն ու մոլորակները ծնւում, զարգանում ու մեռնում են անասման յաւիտեականութեան մէջ, տեղի տալով միշտ նորանոր մարմինների ծագման ու զարգացման, — այնպէս և երկրագնդիս չնչաւոր արարածները, մարդն ու մարդկութիւնը ևս նրանց մէջ, ծնւում, ապրում են, մշտապէս առաջդիմելով ու փոփոխւելով և պէտք է վաղ թէ ուշ դուրս գան անհետանան, տեղի տալով չնչաւոր էակների նոր ու տարբեր աշխարհներին: Ամէն բան չքանում է, և միմիայն էւօլիւսիօնն է: Բնաշրջման աշխարհայէն և աշխարհաւեր հոսանքն է, որ թաւալում է յաւերժօրէն, անսկիզբ և անվախճան: Մարդ-էակը թերեւս վերջին խօսքը չէ փեղեքիական ստեղծագործութեան:

Վ Ե Ր Ջ

Է Գարվին — ուր որձերը մաքառում են իրարու դէմ՝ էգերին տիրանալու համար, աւելի կարողները յաղթանակելով՝ իրենք կը սերին ու կը բազմացնեն տեսակը: Կուր մէջ նրանք — որձերը — ձեռք կը բերեն նոր, սեռական առանձնայատկութիւններ, նոր դէնքեր, որոնք կ'անցնին ժառանգարար և կ'ամրապնդւին որձ սերունդների մէջ, քանի որ ընդհանրապէս գոյութեան կուր մէջ (ուրիշ անհատների կամ տեսակների դէմ) որձերն են հաւաքեցի պաշտպանողները: Սեռական ընտրութեան չնորհիւ է, որ կենդանական շատ տեսակների մէջ որձերը անհամեմատ աւելի յաղթանդամ ու վայելչակազմ են և օժտւած են այնպիսի դէնքերով ու զարդերով, ինչպէս օրինակ՝ եղջիւրները եղնիկի մօտ, բաշը՝ ուրլուծի, խթանաւոր ռաքը և կաատրը աքլորի մօտ են: Թռչունների աշխարհում որձերը ձգտում են գրաւել և դերկ իրենց փառահեղ փետուրներով, երգեցողութեամբ ևն:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ Գ (նախաբան), 20-րդ տող. տպւած է՝ Բեկօլէնի. պէտք է լինի Բերնովենի:

Էջ 15, տող 30. տպւած է՝ ասպետական. պէտք է լինի՝ ասկետական:

Էջ 75, տող 13. տպւած է՝ անասունը, պէտք է լինի՝ ասունը:

Նոյն էջի ու տողի մէջ տպւած է՝ անձայր. պէտք է լինի՝ ձիգ:

ՆԻՒՅԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ	0
ԿՐԹՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԲՆԱՇՐՋՈՒՄԸ	12
ԲՆԱՇՐՋՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՆԱԽ ՔԱՆ ԴԱՐՎԻՆ	54
ԴԱՐՎԻՆ ԵՒ ԴԱՐՎԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	79
ՏԻԵՋԵՐՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ	103
ԿԵԱՆՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ՆԵՊՏՈՒՆԵԱՆ ՇԵՐՏԱՒՈՐՈՒՄՆԵՐ	116
ՄԱՐԴՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ	138

12. 1921
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՈՒՍ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԻՆԷ Է ԴԱՄԱԿԱՐԳՔ. ՀԵՂ. Գ ԺԱԺԱԿԻ ԴԻՆ 8 ԴՐՆ.

ՄԱՅԻ ԱՆԿՐ. (ՍԱՐԱՆԱԾ) ԴԻՆ 20 ՎՐ.

Գ Ի Ն

ԹՈՒՐԻԱ 6 ԴՐՈՒՆ

ԱՄԵՐԻԿԱ 30 ԱՆՅՐ

ԱՐՏԱՍՈՒՆԱՆ 1¹/₂ ՖՐԱՆԿ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0150773

